

ЖАҢА АРХИВ

Ғылыми-әдістемелік журнал

Зерттеулер ●

Қорларға шолу ●

Электрондық құжаттар ●

Шетелдік тәжірибе ●

Тарихи тұлға ●

2023. Т 2. № 1.

ISSN: 2958-6593

ЖАҢА АРХИВ

Ғылыми-әдістемелік журнал

2023. Т. 2. № 1

«Жаңа Архив» журналы – архивтану, құжаттану және басқаруды құжаттамалық қамтамасыз ету, отан тарихы мәселелері бойынша кешенді зерттеулер мен ғылыми әзірлемелердің нәтижелерін жариялайтын, отандық және шетелдік мамандардың кәсіби қарым-қатынасын қамтамасыз ететін архившілер, құжаттанушылар мен іс жүргізушілеріне арналған кәсіби басылым.

«Жаңа Архив» журналының миссиясы – отандық және шетелдік архивтану мен құжаттанудың дамуына ықпал ету; архив ісі және құжаттану, отан тарихы мәселелері бойынша өзекті мақалаларды, шолуларды жариялау, сондай-ақ аталған бағыттардың өзекті мәселелері шеңберінде ғылыми зерттеулер деңгейін көтеру және халықаралық ынтымақтастықты дамыту.

Журналдың мақсаты – архив ісі және құжаттану саласындағы ғылыми зерттеулердің нәтижелерін сынаудың заманауи тәсілдеріне, қолжетімді дереккөздер мен архивтік материалдардың мүмкіндігінше кең ауқымына негізделген ғылыми-практикалық зерттеулердің жоғары деңгейін қалыптастыру, оқиғалар, өткен және қазіргі уақыттағы құбылыстар мен процестерді түсіну.

«Жаңа Архив» журналында архив ісі, құжаттану, басқаруды құжаттамалық қамтамасыз ету, отан тарихы саласындағы ғылыми-тәжірибелік бағыттағы еңбектер, сонымен қатар журналдың негізгі бағыттары бойынша жетекші сарапшылардың шолу мақалалары жарияланады.

Журнал қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде мақалалар жариялайды.

Журналдың бөлімдері:
архивтану (археография, архив құжаттары),
құжаттану, тарих (деректану,
тарихнама, өлкетану)

ISSN 2958-6593

Жазылу индексі 76221

Журнал 2022 ж. 23 қыркүйекте Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Ақпарат комитетінде тіркелген.

Тіркеу № KZ29VPY00056058.

Басылу мерзімділігі жылына 4 рет

Құрылтайшы:
«Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві»
республикалық мемлекеттік мекемесі
(мекенжайы: Қазақстан Республикасы
050010 Алматық., Достық даңғ., 87 б)
Тел.: +7 (727) 264-69-07, факс: +7 (727) 264-68-21
e-mail: office@archive.president.kz
сайты: archive.president.kz

(RU / EN)

© Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві, 2023
© Авторлар ұжымы, 2023

Бас редактор

Ә.Қ. Мұстафина, Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің директоры (Қазақстан, Алматы қ.)

Бас редактордың орынбасары

Қ.Ш. Әлімғазин, Қазақстан Республикасы архиві директорының орынбасары, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан, Алматы қ.)

Редакциялық топ:

Н.Т. Төлеев, Қазақстан Республикасы Президенті Әкімшілігінің Жалпы бөлімінің меңгерушісі (Қазақстан, Астана қ.);

М.А. Алыбаева, Қырғыз Республикасы Цифрлық даму министрлігі жанындағы Архив қызметінің төрағасы (Қырғызстан, Бішкек қ.);

Аль-Ахмад Нудал Ибрагим Мухаммад, Иордания Хашимит Корольдігі Ұлттық кітапханасының бас директоры, педагогика ғылымдарының докторы, профессор (Иордания, Амман қ.);

А.Г. Горак, Мария Кюри-Склодовская университетінің доценті, архивтану және хабилитус көмекші тарихи пәндер кафедрасы, тарих ғылымдарының докторы (Польша, Варшава қ.);

М.Т. Жылгелдинов, Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің Оқу-әдістемелік орталығының басшысы (Қазақстан, Алматы қ.);

З.Е. Қабылдинов, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі (Қазақстан, Алматы қ.);

П.А. Кюнг, Бүкілресейлік құжаттану және архив ісі ғылыми-зерттеу институтының директоры, тарих ғылымдарының кандидаты (Ресей, Мәскеу қ.);

Г.Ж. Мұқажанова, Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің Қолданбалы және ғылыми жобалар орталығының басшысы (Қазақстан, Астана қ.);

Г.Р. Нұрымбетова, Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің XX ғасырдағы саяси қуғын-сүргін материалдарын зерделеу орталығының басшысы, саяси ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан, Алматы қ.);

Г.Ә. Сексенбаева, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры (Қазақстан, Алматы қ.), тарих ғылымдарының докторы;

У.М. Юсупов, Өзбекстан Республикасы Узархив агенттігінің директоры (Өзбекстан, Ташкент қ.).

(RU / EN)

Редактор: *Ж.Ә. Мақатова*

Аудармашы: *А.В. Рақышев*

Дизайн және компьютерде беттеу: *А.М. Дүйсембаев*

Жауапты хатшы: *Б. Бейсенбекқызы*

МАЗМҰНЫ

Архивтік білім беру

- А. Мустафина **Об опыте дуального обучения архивистов в Казахстане**.....5

Қорларға шолу

- К. Алимгазинов **Формирование архивного фонда документов советской эпохи (источниковедческая база исследований истории Казахстана в советский период)**.....10

- Г. Бекишева **Из опыта работы по фондированию документов в Архиве Президента Республики Казахстан**.....24

Шетелдік тәжірибе

- А. Алиев **Концепция, модели и методы создания единой информационной системы «Архивное дело» в Республике Узбекистан**.....33

- S. Koller **Archival Instructions from the Ministry of Security Archives of the Polish People's Republic (1956–1990): Overview of the Issues**.....48

Электрондық құжаттар

- А. Жолдасов **Электрондық құжат архивтік қорлардың компоненті ретінде**.....64

Тарихи тұлға

- А. Фазылжанова **Пассионарность личности Ахмета Байтурсынова**.....69

- С. Мәлікова **Мағжан Жұмабаевтің өмірі мен қызметі архив құжаттарында**.....82

Зерттеулер

- С. Сайфулмаликова, Д. Кудайбергенов **Патша билігінің «сый-тарту әдісінің» антропологиясы (XVIII ғасырдағы қылыш мысалында)**.....88

- А. Тажигулов **Жазықсыз құрбан болғандар**.....94

- Н. Кубик **Резьвакуация польских граждан Павлодарской области в Польшу в 1946 г.**.....98

- Б. Қуатов **Кеңес өкіметінің Арал ауданында орнауы кезіндегі ашаршылық деректері**.....107

- Т. Мақанбаев **ҚазКСР Министрлер кеңесі жанындағы Бас архив басқармасының қызметі**.....113

Об опыте дуального обучения архивистов в Казахстане

Алия Хусаиновна Мустафина¹

¹Архив Президента Республики Казахстан, директор

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы по реализации дуального обучения архивистов в Казахстане, проблемы подготовки специалистов в области архивного дела и документоведения как специализации в рамках классического университетского образования, концептуальные подходы и методы обучения в условиях информационного общества. Автором также анализируются практико-ориентированные подходы в подготовке высококвалифицированных специалистов сферы архивного дела и делопроизводства, что призвано адаптировать архивное образование, документоведение и документационное обеспечение управления к новым условиям и современным вызовам.

Ключевые слова: архив, архивное образование, документоведение и документационное обеспечение управления, дуальное обучение.

Қазақстандағы архившілерді дуальды оқыту тәжірибесі туралы

Әлия Құсайынқызы Мұстафина¹

¹Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві, директор

Аңдатпа. Мақалада Қазақстандағы архившілерді дуальды оқытуды жүзеге асыру, архив істері саласының мамандары мен классикалық білім беру аясындағы құжат жүргізу мамандануына дайындау мәселелері, ақпараттық қоғамда оқытудың концептуалдық тәсілдері мен әдістері қарастырылған. Сондай-ақ, автор архивтік білім беруді, құжаттану және құжаттаманы басқаруды жаңа жағдайлар мен заманауи талаптарға бейімдеуге арналған архив ісі және іс жүргізу саласында жоғары білікті мамандарды дайындаудың тәжірибелік бағдарлы тәсілдеріне талдау жасайды.

Кілт сөздер: архив, архивтік білім, құжаттану және құжаттаманы басқаруды, дуалды оқыту.

About the experience of dual training of archivists in Kazakhstan

Aliya K. Mustafina¹

¹Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, director

Abstract. The article scrutinize an aspects of implementation of dual training of archivists in Kazakhstan, the problems of training specialists in the field of archives and record keeping as a specialization within the framework of classical university education, the main approaches and methods of teaching in the informative society. An author also analyzes practice-oriented approaches to the training of highly qualified archive specialists, the main goal of these approaches is adaptation of archival education to modern circumstances and challenges.

Key words: archive, archival education, document management and documentation management, dual education

Глобальные изменения в условиях устойчивого развития общества, внедрение цифровых технологий и усиление роли информационно-коммуникационных составных в деятельности государства ставят перед архивами новые вызовы. На Архив Президента Республики Казахстан как лидера архивной отрасли Казахстана возлагается особая ответственность и миссия.

В Концепции развития Архива Президента Республики Казахстан до 2035 г., одним из приоритетных направлений деятельности является взаимодействие с высшими и средними специальными учебными заведениями по вопросам подготовки и повышения квалификации профессиональных кадров в сфере архивного дела и документоведения.

В настоящее время Архив Президента Республики Казахстан имеет действующие соглашения в виде договоров, меморандумов о взаимном сотрудничестве, социальном партнерстве с 12 вузами и 3 колледжами республики. Среди них Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Военный институт Сухопутных войск МО РК, Алматинский многопрофильный колледж, Алматинский колледж технологий и флористики и др. Вышеперечисленные соглашения о сотрудничестве способствуют реализации совместных научных проектов, организации и проведении научно-практических конференций, круглых столов, документальных выставок, проведении производственной практики, оказании информационных услуг и консультативной помощи по различным аспектам деятельности сторон.

В рамках реализации дуального обучения Архивом проводится большая работа в тесном сотрудничестве с организациями образования республики. Стоит отметить, что дуальная система профессионального обучения получила мировое признание, это распространенная и признанная форма подготовки специалистов, которая комбинирует теоретическое обучение с практическим для получения качественного образования.

Применение подобного образовательного подхода позволяет сформировать у выпускников высших и средних специальных учебных заведений не только теоретические знания, но и получить базовые практические навыки, профессиональные компетенции, формируемые при непосредственном участии потенциальных работодателей. Под дуальной системой обучения понимают систему, когда образование молодых людей по выбранной профессии осуществляется в двух организациях, то есть два учреждения участвуют в процессе образования. С одной стороны, это профессиональная школа, а с другой – обучающее предприятие. Оба учреждения являются по отношению друг к другу независимыми партнерами. При этом, как правило, теоретическая часть подготовки специалистов реализуется на базе образовательной организации, а практическая – на производстве. Дуальная система обучения предусматривает сочетание этапов обучения в учебном заведении с периодами производственной практики. Учебный процесс организуется следующим образом: параллельно с традиционными занятиями в учебном заведении обучающиеся работают на конкретном предприятии или фирме, где приобретают практический опыт.

В Республике Казахстан осуществляется выработка собственной национальной модели развития дуального обучения с учетом зарубежного опыта, внедрения лучших методик и технологий, практико-ориентированного подхода. Принятие в стране Закона «Об образовании» от 27 июля 2007 г. способствовало становлению и развитию востребованной национальной модели [1]. Данный закон предусматривает соотношение теоретического и производственного обучения в пропорции 40/60. Приказом Министра образования и науки Республики Казахстан от 21 января 2016 г. во исполнение указанного Закона были утверждены «Правила организации дуального обучения» [2]. Внесены изменения в соответствующие нормативные правовые акты, в частности, в Трудовой Кодекс РК, Закон РК «Об образовании», утвержден типовой договор по дуальному обучению (приказ от 28 января 2016 г. №93) [3].

К неоспоримым преимуществам дуального обучения нужно отнести, во-первых, высокий процент трудоустройства выпускников, так как они полностью отвечают требованиям работодателя. Обучение максимально приближено к запросам производства.

Во-вторых, работает принцип «от практики к теории»: студент больше работает не с текстами и знаковыми системами, а с производственными ситуациями. Сложные теории легче осваиваются через практику и решение реальных профессиональных задач.

В-третьих, достигается высокая мотивация в получении знаний. Формируется новая психология будущего работника. Студенты, сначала закрепившись на предприятии в качестве потенциальных работников, учатся совершенно по-другому, более осознанно и заинтересованно. Позиция пассивного потребителя учебной информации сменяется инициативной позицией специалиста на производстве, которому надо принимать решения и нести за них ответственность.

В-четвертых, оценка качества подготовки специалистов проводится самими работодателями. С первых дней обучающийся большую часть времени проводит на рабочем месте, показывает свои навыки и старание. Работодатели получают возможность оценить уровень подготовленности будущих специалистов непосредственно в производственных условиях.

В-пятых, повышаются требования к преподавателям, которые должны иметь не только хорошие теоретические знания, но и владеть всеми практическими новациями.

Необходимо отметить, что в Казахстане сложилась определенная традиция подготовки специалистов в данной сфере. Первый этап начался в советский период, когда подготовка кадров архивистов Казахстана велась через специальный государственный набор на факультете архивного дела в Московском государственном историко-архивном институте (ныне Историко-архивный институт в составе Российского государственного гуманитарного университета).

В Казахстане подготовка дипломированных историков-архивистов для государственных архивов осуществляется с 1990 г. на базе исторического факультета Казахского национального университета имени аль-Фараби. В 1991 г. специальность «Архивоведение» также была создана при историческом факультете Казахского национального педагогического университета имени Абая, но в 2004 г. в связи с ориентацией вуза на педагогический профиль, подготовка по данной специализации была приостановлена.

В КазНУ им. аль-Фараби образовательная программа 5В051500 – «Архивоведение, документоведение и документационное обеспечение» введена Классификатором профессионального образования Республики Казахстан от 03.03.2010 №643. По направлению бакалавриата подготовка ведется на казахском и русском языках на основании ГОСО РК 6.08.024-2009 на базе среднего общего образования. Срок обучения в бакалавриате составляет 4 года, форма обучения – очная. По завершении учебы выпускнику образовательной программы присваивается академическая степень бакалавра социальных знаний по специальности 5В051500 – «Архивоведение, документоведение и документационное обеспечение».

В 2012 г. начался прием в магистратуру по образовательной программе «Архивоведение, документоведение и документационное обеспечение управления». В 2014 г. был осуществлен первый выпуск: 8 чел. бакалавров, 9 магистрантов. За период с 2010 по 2016 гг. прослеживается динамика роста госзаказа на данную специальность: для бакалавриата с 10 до 30 чел., в магистратуру с 8 до 25 чел. С 2017 г. осуществляется прием в докторантуру по данной специальности [4].

В условиях академической автономии, когда вузы имеют все возможности учитывать запросы рынка труда, при разработке образовательной программы по специальности «Архивоведение, документоведение и документационное обеспечение управления» должны

привлекаться представители органов архивной и документационной службы Республики Казахстан и другие работодатели. Вовлечение работодателей в разработку образовательных программ через проведение качественных опросов социальных партнеров на уровне вузов станет потенциальным решением данного вызова.

На современном этапе вузы Казахстана самостоятельно разрабатывают образовательные программы на основе профессиональных стандартов и требований рынка труда с учетом формирования цифровых компетенций [3].

Согласно данных Министерства образования и науки Республики Казахстан (письмо № 4-2848-Д-2/14-4/779 от 16.06.2022 г.), подготовка специалистов в области архивного дела осуществляется по следующим образовательным программам: 6B02202 «История, архивное дело и музееведение», 6B03208 «Цифровое архивоведение и документоведение», 6B03202 «Архивоведение и библиотечно-информационное дело», 7M03205 «Архивоведение, документоведение и управление документацией», 7M03208 «Архивоведение и управление документацией», 7M03207 «IT-архивоведение и документоведение», 6B03204 «Архивоведение, документоведение и обеспечение управления документацией», 8D03205 «Архивоведение, документоведение и обеспечение управления документацией».

Подготовка кадров по квалификации «Архивариус» в организациях технического и профессионального образования осуществляется в 5-ти колледжах страны (Западно-Казахстанский академический колледж, Жезказганский гуманитарный колледж, Карагандинский банковский колледж им. Ж.К. Букунова, Карагандинский коммерческий колледж, Алматинский многопрофильный колледж).

В настоящее время контингент обучающихся по вышеуказанным специальностям составляет 146 человек, в том числе 135 человек по государственному заказу. В 2021 г. прием по данной специальности составил 98 человек, в том числе по государственному заказу – 87 человек.

Как отмечено выше, одним из основных направлений деятельности Архива Президента является взаимодействие с высшими учебными заведениями республики. Из всех перечисленных вузов и колледжей Архив наиболее тесно сотрудничает с КазНУ имени аль-Фараби, как флагманом в сфере подготовки специалистов в области архивного дела и документоведения.

В 2018 г. был подписан меморандум о сотрудничестве с КазНУ им. аль-Фараби в области дуального обучения, где стороны совместно организуют и осуществляют мероприятия (совместное проведение Летней школы молодых архивистов, организация республиканской предметной олимпиады, научно-методические семинары), производственную и исследовательскую практики обучающихся исторического факультета по специальностям 5B051500, 6M051500 – «Архивоведение, документоведение и документационное обеспечение» (бакалавриат и магистратура) очной формы обучения.

В 2019 г. на базе Архива Президента РК была открыта кафедра «Архивное дело и документоведение» как учебно-производственный центр для прохождения научно-исследовательской и производственной практик студентов и магистрантов. Архив на постоянной основе организует практические и семинарские занятия в рамках работы кафедры как для студентов-бакалавров, так и для магистрантов, занятия проводятся профессорско-преподавательским составом университета и архивистами-практиками.

Ежегодно проводится Республиканская студенческая предметная олимпиада для студентов исторических факультетов, специализирующихся по архивному делу и делопроизводству. Цель олимпиады - раскрытие творческих способностей, привлечение студентов к научно-исследовательской работе, повышение престижа профессии архивиста и документоведа. Впервые студенческая предметная олимпиада была организована в Архиве Президента в 2016 г. Активное участие в олимпиаде принимали студенты КазНУ им. аль-Фараби.

би, КазНПУ им. Абая, КазНАИУ, Алматинского многопрофильного колледжа, Алматинского колледжа сервисного обслуживания и др.

С 2017 г. Архив Президента совместно с КазНУ им. аль-Фараби и Российским государственным гуманитарным университетом проводит Международную Летнюю школу молодых архивистов. Идея создания ежегодного образовательного форума была озвучена в 2016 г. в рамках заключения Договора о социальном партнерстве между Архивом Президента Республики Казахстан и Российским государственным гуманитарным университетом. Совместный проект казахстанских и российских архивистов по созданию площадки для обобщения и распространения лучшего отечественного и мирового опыта в профессиональной среде хранителей истории способствует дальнейшему перспективному развитию в сфере архивного дела.

В период с 2017 по 2022 гг. в Летней школе участвовали более 900 молодых специалистов из Азербайджана, Армении, Беларуси, Казахстана, Китая, Кыргызстана, Монголии, России и Узбекистана. Лекторами выступили ученые и архивисты-практики из Беларуси, Казахстана, Китая, Монголии, Польши, России, США, Финляндии, Узбекистана и Южной Кореи.

В 2019 г. был подписан Договор социального партнерства между Архивом Президента РК и КазНПУ им. Абая, профессорско-преподавательский состав университета входит в состав Научного совета Архива, являются постоянными участниками научных конференций, круглых столов и других мероприятий, проводимых на базе Архива Президента Республики Казахстан.

Следует отметить, что росту профессионализма специалистов в области архивного дела и документоведения способствуют также проводимые Архивом мероприятия международного и республиканского уровней: конгресс, конференции, семинары, круглые столы с участием зарубежных ученых, экспертов (Кюнн П.А., Ларин М.В., Алиев А.О., Нейлор К., Васкез С., Панто Д. и др.).

На новом этапе развития перед Архивом Президента Республики Казахстан стоят ответственные задачи – всемерно совершенствовать деятельность архивной отрасли республики, внедрять передовые инновационные технологии, лучший зарубежный опыт, новые, более прогрессивные формы и методы в подготовке специалистов в условиях цифровой экономики.

Литература и источники:

1. Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007 г. № 319-III «Об образовании» [Электронный ресурс]. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319_ (дата обращения 16.03.2023).
2. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 21 января 2016 г. № 50 «Об утверждении Правил организации дуального обучения» [Электронный ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600013422> (дата обращения 16.03.2023).
3. Национальный доклад о состоянии и развитии системы образования Республики Казахстан (по итогам 2019 г.). – Нур-Султан: Министерство образования и науки РК, АО «Информационно-аналитический центр», 2020. – С. 94, 51.
4. Алпысбаева Н.К., Жакупова Г.Т. Зерттеу университетінде архивист-құжаттанушы мамандарды даярлау мәселесі // Научно-методический журнал «Жаңа Архив». – 2022. – №1(1). – С. 27.

Формирование архивного фонда документов советской эпохи (источниковедческая база исследований истории Казахстана в советский период)

Қайрат Шакаримович Алимғазинов¹

¹Архив Президента Республики Казахстан, д.и.н., заместитель директора

Аннотация. В статье рассматривается хронология формирования архивного фонда, принципы и законодательная база регулирования заполнения фонда, акцентирования на исторические периоды, личности в советский период, который лег в основу Национального архивного фонда Республики Казахстан.

Ключевые слова: архивный фонд, КазССР, формирование, архивные документы.

Кеңес дәуіріндегі құжаттардың архивтік қорының қалыптасуы (кеңестік кезеңдегі Қазақстан тарихын зерттеудің деректанулық базасы)

Қайрат Шәкәрімұлы Әлімғазинов¹

¹Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві, т.ғ.д., директордың орынбасары

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасы Ұлттық архив қорының негізін құраған тарихи кезеңдерге, кеңестік кезеңдегі тұлғаларға тоқталып, архивтік қордың қалыптасу хронологиясы, қорды толтыруды реттеудің принциптері мен заңнамалық негіздері қарастырылады.

Кілт сөздер: архив қоры, ҚазССР, қалыптастыру, архивтік құжаттар.

Formation of the archival fund of documents of the Soviet era (source study base of research history of Kazakhstan in the Soviet period)

Kairat S. Alimgazinov¹

¹Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Dr. Sc. (Hist.), Deputy director

Abstract. The article discusses the chronology of the formation of the archival fund, the principles and legislative framework for regulating the filling of the fund, focusing on historical periods, personalities in the Soviet period, which formed the basis of the National Archival Fund of the Republic of Kazakhstan.

Key words: archival fund, KazSSR, formation, archival documents.

Начало формирования археографического фонда документов советской эпохи связано с принятием первых декретов советской власти – декреты Совнаркома РСФСР от 1 июня 1918 г. «О реорганизации и централизации архивного дела в РСФСР» и от 22 апре-

ля 1919 г. «О хранении и уничтожении архивных дел». Декретом «О реорганизации и централизации архивного дела» был образован единый Государственный архивный фонд (ГАФ), документы которого находились на учете под контролем государства. Работа по формированию ГАФ была возложена на Главное управление архивным делом, которое отвечало за сохранение, решение вопросов ценности или уничтожения документов, образующихся в деятельности советских учреждений и органов власти. Для централизованного ведения единого архивного фонда создавалось специализированное государственное ведомство с разветвленной сетью на местах. В функции ведомства входили наряду с задачами обеспечения сохранности исторических документов, также задачи их использования в научном обороте в интересах советского государства. Этот подход определил состав и содержание сохранившихся архивных документов советской эпохи. Вместе с тем, существование разветвленной сети советских архивов с иерархической структурой организации работы и четким соблюдением территориального подхода к формированию архивных фондов на основе принципа происхождения документов, определяет единство подходов источниковедческой эвристики к архивным документам советского периода.

Формированию ГАФ уделялось особое внимание. В 1920-х гг., по инициативе Кирревкома в губернских газетах было опубликовано обращение к населению и советским учреждениям о сохранении документов по «истории переживаемого периода». При историко-статистическом отделе Киркрайвоенкомата образуется особая ученая архивная комиссия для подготовки предложений об организации краевого архивного фонда. Впоследствии этот отдел был преобразован в научный отдел Кирнаркомпроса, а с октября 1920 г. – в отдел Главного управления архивным делом (Главархив) Кирреспублики, который и занимался разработкой правительственных декретов, постановлений, циркуляров, обеспечивающих создание в Казахстане Государственной архивной службы [1].

С июня 1921 г. Главархив республики приступил к работе по сбору документов по истории Октябрьской революции и последующего периода. В сентябре 1921 г. создается Центральный краевой архив. После передачи в апреле 1923 г. Главархива в ведение ЦИК Кирреспублики, были активизированы процессы по созданию архивных фондов, их пополнению новыми документами.

В период становления сети архивов в стране происходит жесткая централизация и регламентация их деятельности, вводится режим секретности, меняется подчиненность архивных органов. По положению 1930 г. о Центральном архивном управлении (ЦАУ) КАССР, в составе центральных и местных архивов образуются секретные отделы для хранения материалов заинтересованных ведомств. С 10 февраля 1937 г. ЦАУ в соответствии с постановлением ЦИК КазССР передается в ведение Управления заповедников и охраны памятников старины при СНК и вскоре Указом Президиума Верховного Совета КазССР от 14 сентября 1938 г. архивное управление и его местные органы передаются в ведение НКВД. Вся работа архивных учреждений и особенно использование архивных документов были поставлены под жесткий контроль, архивистам предоставили возможность в основном собирать и хранить документы. Положение о Государственном архивном фонде СССР, утвержденное постановлением Совнаркома №723 от 29 марта 1941 г., закрепило за ГАУ НКВД СССР неограниченное право вмешательства в деятельность архивных учреждений по вопросам документальной части делопроизводства и их архивов. Этим самым архивная служба НКВД была поставлена над всеми другими архивными учреждениями.

После начала в 1941 г. войны, в Казахстане была проведена работа по размещению эвакуированных архивов. Формированию казахстанских фондов кинодокументов способствовала Центральная объединенная киностудия страны (ЦОКС). Были созданы документальные фильмы о подвиге казахстанцев в тылу, работе горняков-гвардейцев тыла, фильмы «Патриотки», «Подарок», «Самое дорогое», «Тебе, фронт», «Айтыс» – о соревновании акынов-импровизаторов (Джамбул, Азербает, Шашубай, Ауэзов, Сатпаев и др.), «Ленин-

градцы – гордость моя». На базе ЦОКС в Алматы периодически выходили выпуски «Союзкиножурнала», часть которых по окончании войны осталась в Казахстане. Сегодня фонд фотодокументов насчитывает более 200 тыс. Наиболее ранние относятся к концу XIX – началу XX вв. В основном, это уникальные бытовые и видовые снимки. Одной из ценных коллекций фотодокументов является фонд Д. Багаева, где содержатся негативы фотодокументов на стеклянных пластинах. Фонофонд составляет около 30 тыс. дел в магнитных звукозаписях, грампластинках, компакт-дисках. Это записи казахской народной музыки, произведений в авторском исполнении, записи айтысов, первых казахских опер. Документы архива введены в научный оборот и широко используются в исследованиях ученых. Широкую известность архива составляют проекты цифрового наследия «Асыл мұра», первый сборник которого был посвящен творчеству Г. Курмангалиева, проект «1000 кюев» по составлению антологии традиционного музыкального наследия казахского народа. Сегодня кинофонодокументы – часто используемые аудиовизуальные архивные документы.

В послевоенный период важное значение имело постановление ЦК Компартии Казахстана и Совета Министров КазССР от 19 июля 1956 г. «О мерах по упорядочению режима хранения и лучшему использованию архивных материалов министерств и ведомств Казахской ССР», где отмечалось, что значительная часть архивных документов необоснованно засекречена и не может быть использована, состояние работы по публикации архивных документов неудовлетворительное, что в последнее время документальных сборников совершенно не издавалось.

В подчинении НКВД архивы находились до 1960 г., когда было образовано Архивное управление при Совете министров КазССР, затем преобразованное в 1972 г. в Главное архивное управление. В этом статусе ведомство просуществовало до 1988 г. и было передано в ведение Министерства юстиции КазССР. Таким образом, за период с 1917 по 1991 гг. была создана и функционировала централизованная сеть архивных учреждений, где отложился документальный пласт свидетельств советской эпохи. Общий объем архивных документов на момент распада СССР в архивах республики, без документов бывшего архива ЦК Компартии Казахстана и его подведомственной сети, составлял около 15 млн архивных дел. Партийные архивы и их документы в советский период были закрытыми и вошли в состав Национального архивного фонда Республики Казахстан только после 1991 г.

Системная работа по сбору документов от организаций и учреждений началась в 1921–1922 гг., после создания осенью 1921 г. Центрального государственного архива КазССР (ныне – Центральный государственный архив Республики Казахстан). В 1923 г. архив был передан в ведение КазЦИК, научное использование архивных фондов было выделено как новое направление архивной работы. По инициативе КазЦИК в архив передавались печатные и иллюстративные материалы, негативы, фотоснимки и кинофильмы, архивы бывших ханов, султанов, документы по истории Алаш-Орды. В марте 1941 г. на базе архива были образованы два самостоятельных архива – Центральный государственный исторический архив КазССР и Центральный государственный архив Октябрьской революции и социалистического строительства КазССР. В январе 1943 г. образован Центральный государственный архив кинофотодокументов КазССР. В 1957 г. все три архива были объединены в единый Центральный государственный архив КазССР (ЦГА КазССР). К этому времени в фондах уже объединенного архива были собраны более 200 тыс. документов дореволюционного периода. В 1960–1980 гг. архив продолжил комплектоваться документами советской эпохи. В настоящее время ЦГА РК имеет более 2270 фондов, где содержится свыше 210 тыс. дел дореволюционной эпохи, более 1,01 млн дел советской эпохи [2].

Досоветский период документы XX в. представлены фондами организации царской администрации: Оренбургской пограничной комиссии, Временного совета по управлению Внутренней киргизской ордой, Пограничного управления сибирскими киргизами, окруж-

ных приказов, областных правлений, канцелярии Степного генерал-губернаторства, уездных статистических комитетов, полицейских и жандармских управлений. Документы Временного правительства и гражданской войны представлены фондами Канцелярии комиссара Временного правительства, областных комиссаров Временного правительства, областных и уездных управ, окружных комиссий и других организаций. Ценную часть фондов архива представляют материалы о национально-освободительном движении казахского народа в начале XX в., восстании 1916 г. Наряду с историей Казахстана, в фондах Центрального архива содержатся материалы по истории сопредельных стран – Монголии, Китая, среднеазиатских государств. Это документы не только на казахском и русском, но и на уйгурском, киргизском, узбекском, татарском, арабском, китайском, монгольском, маньчжурском языках.

Фонды советского периода составляют основную часть документов ЦГА РК. Это фонды Военно-революционного комитета по управлению киргизским краем, ЦИК И СНК КазССР, Верховного совета Совета министров КазССР, наркоматов, министерств и других республиканских организаций отражают основные вехи индустриализации, экономических реформ в Казахстане, освоения целинных и залежных земель, особенности культурного строительства, демографические и этнические изменения в республике в XX в. (фонды №5 Центральный исполнительный комитет Советов КазАССР, №74 Нарком земледелия КазАССР, №1137 Совет министров КазССР, №1146 Военный комиссариат КазССР, №1109 Президиум Верховного совета КазССР, №1692 Министерство просвещения КазССР, №1987 Государственный комитет Совета министров КазССР по использованию трудовых ресурсов, №1125 Казахский Центральный комитет Международной организации помощи борцам революции КазССР и др.). Большой пласт документов сохранился по периоду военного времени 1941–1945 гг. Заслуживают отдельного внимания фонды личного происхождения: К. Сатпаева, И. Жансугурова, Г. Мусрепова, Г. Мустафина, Б. Момышулы, Т. Бегелдинова, К. Кайсенова, К. Байсеитовой и др. Архивные фонды ЦГА РК стали базой при составлении документальных сборников по истории Второй мировой войны, трагическим страницам голода 1920-х, 1930-х гг., целинной эпопее, культурным реформам советской власти и другим актуальным проблемам в истории Казахстана XX в.

В целом, появление первых документальных сборников по истории Казахстана XX в. относится к 1930–1940 гг. Это сборники архивных документов «Алаш-Орда», «Материалы по истории пролетарской революции в Казахстане», «Протоколы Тургайского областного съезда Советов» и др. [3] Начало этой работы было положено работой образованного в 1922 г. Казахского бюро Истпарта – Комиссии по изучению истории РКП(б) и Октябрьской революции [4]. В задачи Истпарта входило «собираание и изучение материалов по Октябрьской революции и истории... партии» [6], разоблачение на основе архивных документов противников советского режима. При этом особое внимание и роль в сохранении исторической памяти уделялись мемуарам как документальным свидетельствам [7]. Первые воспоминания участников советского строительства были опубликованы уже в 1920-е гг., носили характер небольших очерков на страницах периодических изданий, либо выходили небольшими брошюрами [8]. В своих воспоминаниях авторы стремились к наиболее точному, на их взгляд, изложению событий: «исторические очерки – не повести, не рассказы; тут вымысла, недоговоренностей или перебарщивания быть не должно» [9].

Особое внимание уделялось сбору материалов, связанных с революционными событиями в казахском крае. Так, в обращении архивных органов к трудящимся республики в связи с 10-летним юбилеем Октября говорилось, что «революционная полоса бури и натиска» периода 1917–1918 гг. войдет в историю как одна из самых славных страниц «чрезвычайно острой классовой борьбы, будет примером для многих поколений как образец героической борьбы пролетариата» [10]. Было сделано письменное обращение с прось-

бой прислать свои воспоминания и материалы об Октябрьской революции и гражданской войне в Казахстане С. Сейфуллину, Н. Нурмакову, Т. Рыскулову, А. Асылбекову, У. Джандосову, Т. Айтиеву, Ю. Бабаеву и др. [11] В 1922 и 1925 гг. в Ташкенте были изданы подготовленные Т. Рыскуловым сборники «Мусбюро РКП(б) в Туркестане» и «Революция и коренное население Туркестана». Одним из первых изданий архивных документов на казахском языке стал вышедший в печать в 1925 г. в Оренбурге стенографический отчет Первого съезда казахской интеллигенции, состоявшегося 12–18 июня 1924 г. [12]. Начало казахской мемуаристики советской эпохи было заложено С. Сейфуллиным. В 1927 г. вышел в свет его роман «Тернистый путь». Написанный на основе своих наблюдений, он содержит ценные исторические сведения о событиях гражданской войны в Казахстане, которые не получили отражения в отложившихся позднее архивных документах.

Широкий резонанс у общественности вызвало письмо И. Сталина в редакцию журнала «Пролетарская революция», опубликованное в 1931 г. По сути, оно положило конец вопросу о том, что следует отбирать архивам на хранение, а что из документов подлежит уничтожению. Выступая на собрании общества историков-марксистов по поводу письма И. Сталина, Минц – один из авторов «Истории РКП(б)» подчеркнул, что «мы подошли [к истории] не с точки зрения политической целесообразности при вытаскивании тех или иных фактов, а с точки зрения той объективности, которая абсолютно не характеризует нашу политическую историю» [13].

Изданные в 1927 г. по заказу Казкрайкома ВКП(б) А. Бочаговым, а затем в 1929 г. Н. Мартыненко документальные сборники по истории Алаш-Орды подверглись резкой критике как издания, в которых авторы не сумели подобрать архивные документы, свидетельствующие о полном разгроме классового врага [14]. Аналогичная судьба оказалась и у документального сборника, изданного С. Брайниным, Ш. Шафиро в 1935 г. В тот же год Бюро Казкрайкома приняло решение о снятии книги из обращения и строгом наказании авторов и издателей [15].

К концу 1920-х гг. местным бюро Истпартов удалось собрать значительный фонд материалов по истории революции и гражданской войны. «На десятом году революции, – отмечалось в резолюции 1-й республиканской конференции архивных работников, – удалось сконцентрировать в центре и на местах до тысячи ценных фондов, отражающих исторические и культурно-бытовые особенности края, эпоху революции и гражданской войны» [16].

В первые годы установления советской власти, многие архивные документы были уничтожены, расхищены или же испорчены ввиду отсутствия необходимых условий их сохранности. Часть археографического фонда по истории Казахстана XX в. оказалась за пределами Казахстана ввиду изменения территориальных границ, передислокации политического центра республики в 1920-х гг. Но в 1930-х гг. была проделана определенная работа по возвращению архивных фондов, оказавшихся за пределами республики. Так, в 1938 г. были получены документы от Центрального архивного управления Узбекистана, в 1940 г. – из Омского областного исторического архива было возвращено 80 фондов.

В 1927–1929 гг. при Истпарте создается специализированный архив для хранения партийных документов, впоследствии – архив Института истории партии при ЦК Компартии Казахстана. После 1991 г. и последующего ряда преобразований, его фонды с 1994 г. вошли в состав фондов Архива Президента Республики Казахстан. Собираемые еще Истпартом воспоминания сегодня вошли в состав широко известного исследователям фонда №811.

В фондах ЦК Компартии Казахстана, ЦК ЛКСМ Казахстана, а также их предшественников сосредоточена информация об общественно-политической и социально-экономической жизни республики в эпоху социализма. Это резолюции, постановления Центрального комитета компартии, протоколы заседаний Бюро секретариата Казахского областного комитета (Киробкома) в первые годы установления советской власти 1921–1925 гг., Казахского

краевого комитета ВКП(б) за 1925–1937 гг., ЦК компартии Казахстана за 1937–1991 гг., материалы пленумов, конференций, съездов республиканской и местных парторганизаций, отчеты о работе партийных комитетов и организаций всех уровней, органов партийного и советского контроля, народных комиссариатов и министерств, предприятий, учреждений и общественных й, аналитические записки, справки, доклады, письма, статистические сведения. В совокупности эти документы составляют основную массу исторических сведений, отражающую историю советского Казахстана. После 1991 г. и последующей реорганизации архивной отрасли в Казахстане, партийные документы регионального (областного) уровня в основной своей массе вошли в состав документов областных государственных архивов. Таким образом, изучение узловых проблем истории советского периода – образование Казахской АССР и формирование современных границ Казахстана, насильственная коллективизация и массовые политические репрессии, индустриализация края, депортация репрессированных народов, участие Казахстана в Великой Отечественной войне, освоение целинных и залежных земель, становление фундаментальной казахстанской науки, казахской культуры, искусства, кино, спорта – будет неполным без обращения к фондам партархивов. Архив Президента РК сегодня является основным хранителем документов политической истории Казахстана, начиная с 1918 г.

Архивные документы о достижениях народного хозяйства, науки и техники в республике отложились в фондах созданного в 1974 г. Центрального государственного архива научно-технической документации. Архив хранит проектную, научную документацию более 120 учреждений за период с 1885 г. по настоящее время. В состав 191 фонда вошли более 213 тыс. дел. Это документы о научно-исследовательской, конструкторской, технологической, проектно-сметной деятельности организаций, документы объектов энергетики, гражданского, жилищного, промышленного, машиностроительного, мелиоративного, водного и лесного комплексов (Алматыгипрогор, Казмеханобр, Казжолпроект, ГипроНИИхиммаш и др.). По проектной документации жилищно-гражданского строительства прослеживается история развития казахстанской архитектурной школы. Среди документов – проекты Казахского государственного академического театра оперы и балета им. Абая, спорткомплекса «Медео», Дома правительства КазССР, гостиницы «Казахстан», высших учебных заведений. Фонды личного происхождения представлены документами ученых и заслуженных деятелей Казахстана А. Абланова, Б. Атчабарова, Р. Елешева, Г. Калиева, Х. Мамановой, С. Космериди, П. Мариковского и др. Итогами публикаторской работы архива стали сборники документов «Академик А. Татыгулов», «Истоки жизни», «Из истории медицинских учреждений Казахстана 1941–1945 гг.», «Из истории проектирования объектов культуры г. Алматы 1930–1980 гг.», «Научная и техническая интеллигенция: портреты и силуэты. Казахстан. Первая половина XX века» и др.

Фонды областных, городских, районных государственных архивов раскрывают региональные особенности советской политики и вместе с тем содержат пласт документов, которые не вошли в состав фондов архивов республиканского значения. Поскольку принцип комплектования документами в региональных архивах был такой же, по видовому составу документы соответствуют содержанию и направленности формирования фондов центральных архивов. Интерес исследователей вызовут фонды местной исполнительной власти в Государственном архиве Алматинской области (фонды №685 Алматинский областной Совет депутатов трудящихся и его исполнительный комитет, №1029 Иссыкский сельский Совет депутатов трудящихся Алма-Атинской области), в Государственном архиве Акмолинской области (фонды №182 Целиноградский городской Совет депутатов трудящихся и его исполком, №1277 Коллекция документов о жертвах репрессий 1930–1940 гг. и их родственниках), в Государственном архиве Актюбинской области (фонды №1 Исполком Актюбинского уездного совета рабочих, крестьянских, солдатских и мусульманских депутатов, №3 Актюбинский губернский исполком Советов рабочих, крестьянских и красноар-

мейских депутатов, №85 Актюбинский областной исполком Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, в Государственном архиве Восточно-Казахстанской области (фонд №462 Управление внутренних дел исполкома Восточно-Казахстанского областного Совета депутатов трудящихся), в Государственном архиве Жамбылской области (фонды №7 Джамбулский облсовет народных депутатов и его исполком, №234 Отдел народного образования исполкома Джамбулского горсовета народных депутатов), в Государственном архиве Карагандинской области (фонды №15 Карагандинский горсовет народных депутатов и его исполком, №237 Ворошиловское районное отделение управления Министерства государственной безопасности по Карагандинской области, №239 Ворошиловское районное отделение МВД КазССР по Карагандинской области, №410 Управление лагеря для военнопленных №99 МВД СССР), в Государственном архиве Костанайской области (фонд №268 Кустанайский облсовет народных депутатов и его исполком), в Государственном архиве Павлодарской области (фонд №467 Уполномоченный Управления Министерства торговли СССР по снабжению поляков, эвакуированных из западных областей Украины и Белоруссии «Упрособторг» по Павлодарской области), в Государственном архиве Северо-Казахстанской области (фонды №930 Акмолинский губернский ревком, №1189 Северо-Казахстанский облсовет народных депутатов и его исполком, №1646 Петропавловская городская топливная торговая контора городского отдела коммунального хозяйства, №1383 Уполномоченный Управления Министерства торговли СССР по снабжению поляков, эвакуированных из западных областей Украины и Белоруссии по Северо-Казахстанской области), в Государственном архиве Северо-Казахстанской области (фонды №4 Исполком Красноармейского райсовета депутатов трудящихся, №11 Красноармейский райком Компартии Казахстана, №76 Кокчетавский уездный исполком Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, №880 Отдел народного образования исполкома Красноармейского райсовета депутатов трудящихся, №1212 Прокуратура Келлеровского района Северо-Казахстанской области, в Государственном архиве Южно-Казахстанской области (фонды №243 Чимкентский уездный исполком Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов), в Центре документации новейшей истории Восточно-Казахстанской области (фонды №645 Отдел народного образования исполкома Семипалатинского облсовета депутатов трудящихся, №611 Восточно-Казахстанский облвоенкомат, №807 Отдел хозяйственного устройства эвакуированных спецпереселенцев при исполкоме Семипалатинского облсовета депутатов трудящихся, №636 Фабрика индивидуального пошива одежды им. Крупской облуправления местной промышленности).

Значительный пласт отложившихся в архивах Казахстана документов связан с депортационной политикой советской власти в XX в. В частности, это фонд Казкрайкома ВКП (б) в Архиве Президента РК. Следует отметить, что археографический фонд по данной проблематике сложился, значительная часть документов введена в научный оборот [17]. Однако, определенная часть архивных документов, связанных с формированием контингента некоренного населения на территории Казахстана в XX в., остается малоизученной. Это – документы «особых папок» Архива Президента, которые были рассекречены только в 2006 г. и введены в научный оборот частично.

Наряду с документами управленческого и распорядительного характера, историко-ведческая ценность партийных документов заключается в огромном сохранившемся массиве так называемых документов по личному составу, которые содержат информацию о сотнях тысяч лиц активистах первичных партийных организаций до руководящих работников номенклатуры ЦК компартии Казахстана. Это – автобиографии, характеристики, анкеты, справки, содержащиеся в личных делах, материалы совещательных органов партконтроля, куда выносились на обсуждение вопросы, связанные с этикой, служебным поведением, личной жизнью коммунистов. Персональные дела дают новую, порой неучтенную советской идеологии ценную историческую информацию, раскрывающую глубинную суть

тоталитарной эпохи через политику, экономику, культуру и быт советского гражданина.

Архивные сборники, издаваемые в советский период, практически не содержат документов партархивов. Последние были не доступны для исследователей, ввиду чего происходили расхождения между памятью народа и официальной историей. Параллельное существование двух самостоятельных систем архивов – партийных и государственных, оказало свое негативное влияние на развитие исторической науки. В сталинский период документальное наследие подверглось «чистке» и засекречиванию. С 1938 г. как государственные, так и партийные архивы были переданы в подчинение Народного комиссариата внутренних дел КазССР (НКВД), где находились до 1960 г. В ходе планомерных «чисток» в 1940–1960 гг., из архивов были извлечены и уничтожены, как не содержащие ценности исторической информации, архивные документы первой половины XX в. К этой категории архивных документов вошли сведения, где содержалась критика на советскую власть, информации об ошибках и недостатках. После специальных проверок в ЦГА КазССР, в 1941 г. из фонда Совета народных комиссаров (фонд №30) были выделены к уничтожению 172 архивных дела за 1920–1929 гг., в 1944 г. уничтожены 610 архивных дел за 1929–1935 гг., в 1945 г. – 2310 архивных дел за 1929–1936 гг. Практически все документы, связанные с репрессивной политикой, содержали грифы секретности. В ведомственных архивах краевых районных комитетов, ЦИК, КП(б), НКВД–МВД содержались документы о членах и деятельности партии Алаш, и о лицах, открыто выражавших свое отношение к проводимой политике советской власти. В 1920–1930 гг. эти архивные документы легли в основу идеологических кампаний и «чисток». Документы кампаний по этническим «чисткам», наблюдательные дела, карточки, которые заводились на каждого спецпереселенца, передавались в архивы НКВД. В архивах НКВД–МВД отложились также документы о военнопленных-казахстанцев во Второй мировой войне. Режимный и военный характер учреждения обусловил однотипность по составу и содержанию формируемых архивных документов. Ценность хранения документов понималась с позиции уголовно-процессуального кодекса, выполнения основных задач, возложенных на организацию. Поэтому, по истечении срока оперативной необходимости, весь пласт документов подлежал уничтожению. Документы, содержащие персональные сведения, были выделены в группу документов по личному составу и также имели временный срок хранения. Сегодня эти документы имеют непреходящую историческую ценность, их рассекречивание и введение в научный оборот не представляет угрозу государственным интересам. И ныне документы НКВД–МВД, Комитета государственной безопасности, органов прокуратуры, становятся основой для новых исторических исследований, изучения актуальных вопросов в истории XX в. К таковым документам следует отнести нормативные акты (инструкции, памятки, правила и т. д.), издаваемые силовыми структурами СССР и КазССР, внутренние регламенты (в том числе ненормативные акты), связанные с действиями и поведением органов в отношении гражданского населения, ущемления их прав и свобод, различного рода регламенты, переписки между силовыми структурами касательно некоторых категорий лиц, находящихся под пристальным наблюдением (депортированные народы, военнопленные, заключенные по политическим мотивам и т. п., биосправки, статистические и другие отчеты, следственные и доследственные материалы в отношении таких категорий граждан). Поскольку эта категория документов не предназначалась для научного использования, научно-справочный аппарат к ним не составлялся.

Нельзя забывать, что на постоянное хранение в государственные архивы отбирались документы, содержание которых не противоречило генеральной линии советского партийного государства. Вместе с тем, в подавляющем своем большинстве это были документы на русском языке. Удельный вес ежегодно передаваемых по истечении сроков ведомственного хранения (вначале 5 лет, а затем – 10 лет) в государственные архивы документов на казахском языке не всегда составлял даже 3–5%. Установление то-

тального контроля за архивными документами привело к отрывочности имеющихся в советских архивах информации протестного происхождения. Ограниченность в использовании и публикации архивных документов, скрывало от широкой общественности массу документальных свидетельств политических, экономических, культурных преступлений советского режима.

До 1991 г. архивные документы бывших партархивов, органов НКВД–МВД, государственной безопасности были полностью закрыты или же жестко ограничены в использовании. Вопрос о рассекречивании архивных документов остро встал после декабрьских событий 1986 г. Так, на начало 1990-х гг. фонды Архива Президента были закрытыми для использования в научных целях. Поэтому, после обретения Независимости, одним из вопросов, требующих своего разрешения, был вопрос о формировании коллективной исторической памяти на основе архивных документов. Эта работа должна была положить конец расхождению между памятью народа и официальной трактовкой истории XX в.

Мощным импульсом открытию архивных фондов стала политическая реабилитация А. Букейханова, А. Байтурсынова, Досмухамедовых, М. Тынышпаева, М. Дулатова, М. Жумабаева и др. Уже в первые годы Независимости, были изданы ряд сборников, связанных с карательно-репрессивной политикой XX в. Тематика впервые вводимых в научный оборот документов, охватывала протестные движения: национально-освободительное движение 1916 г. (1, 2 том), движение Алаш (4-томник в 5-ти книгах); репрессивная политика по отношению к социумам, к этническим группам, к отдельным гражданам: трагедия казахского аула, 1928–1934 (2 тома); политические репрессии в Казахстане в 1937–1938 гг., современное осмысление репрессий 1930–1950-х гг. в Казахстане и проблемы защиты прав человека, Казахстан: послевоенное общество. 1946–1953 гг. и др.

На начало 1990-х гг. в Архиве Президента насчитывалось свыше 18 тыс. дел с грифом секретности и 13,8 тыс. дел – с отметкой «не выдаются». Более 317 тыс. личных, персональных и партийно-следственных дел также были ограничены в использовании. Рассекречивание Архивом Президента ранее недоступных общественности и исследователям архивных материалов по истории XX в. вызвало массовый спрос исследователей к истории XX в. Межведомственной комиссией по рассекречиванию в целом было рассекречено свыше 13 тыс. дел. Было важно, чтобы вслед за массовым рассекречиванием, появились новые публикации, произошло переосмысление недавнего прошлого, на основе документальных архивных свидетельств было сформировано историческое сознание казахстанцев.

Тогда же был пополнен археографический фонд документов по изучению вопросов добровольных и вынужденных (плановое переселение, эвакуация), а также принудительных (депортация) миграций. Тема этнических депортаций впервые была отражена в сборнике «Из истории немцев Казахстана (1921–1975 гг.)» (1997 г.). В научный оборот было введено 157 документов. В продолжение темы вышли в свет сборник документов «Из истории поляков в Казахстане (1936–1956 гг.)» (2000 г.). За период с 2012–2019 гг. были подготовлены три тома «Из истории депортаций. Казахстан», тем самым введены впервые в научный оборот сотни документов по данной тематике.

Отдельного внимания заслуживает вопрос об изучении голода 1930-х гг. в Казахстане. Вплоть до обретения Казахстаном Независимости в 1991 г. не допускались даже попытки исследовать эту проблему, не разрешались публикации художественных произведений на данную тему. С принятием закона Республики Казахстан «О Национальном архивном фонде и архивах» в 1998 г., в Казахстане была принята норма о том, что документы, отложившиеся в период с 1917 по 1956 гг., а также личные дела и документы биографического характера, завершённые в делопроизводстве по 1956 г. включительно, уничтожению не подлежат. Это позволило сохранить уникальные свидетельства трагических страниц в истории казахского народа. В общей совокупности количество сохранившихся документов, которые по принятым на тот момент нормативам архивной работы

подлежали уничтожению, превышает 700 тыс. дел. Количество же архивных материалов, сформированных в целях исполнения силовыми структурами своих основных обязанностей, превышает 3 млн.

С 2022 г. Государственной комиссией по полной реабилитации жертв политических репрессий, созданной Указом Президента Республики Казахстан от 24 ноября 2020 г., в целях восстановления исторической справедливости в отношении всех категорий жертв политических репрессий советского периода, проведена большая работа по введению указанной категории документов в научный оборот. Подготовлено было к печати 32 тома архивных документов и материалов, тем самым значительно был пополнен археографический фонд исследований по истории советского Казахстана. Это документы о народных восстаниях и протестах в Казахстане в 1920–1930-х гг., об исправительно-трудовых лагерях в Казахстане, депортированных в Казахстан народов и спецпоселенцев, военнопленных-казахстанцев во Второй мировой войне, материалы о лидерах протестных движений, опубликованы впервые нормативные и правовые акты советской власти, ставшие основанием для преследований и политических репрессий участников национально-освободительного движения «Алаш», насильственной коллективизации, принудительного оседания, заготовительных и других политических кампаний, антирелигиозной политике советского государства и репрессиях против духовенства в Казахстане. Отдельные тома посвящены особенностям советской политики в разрезе регионов Казахстана.

Статистические сведения о демографической ситуации 1930-х гг. в Казахстане, откочевках казахского населения содержатся в документах Статистических управлений КазССР, Комиссариата здравоохранения КазССР, сельсоветов, областных, районных комитетов компартии (в секторах учета, отдела партийного хозяйства), в документах о деятельности народных следователей и милиции. Сведения по количественному составу жертв массового голода содержатся в фонде Казкрайкома (№141) Архива Президента РК, среди секретной переписки с ПП ОГПУ по Казахстану (Оп.1. Д.5208); протоколах бюро Крайкома, докладных записках, сводках, где содержатся данные об откочевках казахского населения (Оп.1. Д.5192); протоколах бюро укомов ВКП(б), докладов судов прокуратуры, заявлениях о перегибах в период хлебозаготовок и конфискации баев (Оп.1. Д.1689, Д.3840).

Основной пласт документов по истории голода 1930-х гг. отложился в фондах Архива Президента Республики Казахстан и Центрального государственного архива Республики Казахстан. В Архиве Президента – это фонды Казахского Краевого Комитета ВКП(б), Центрального Комитета компартии Казахстана, Алма-Атинского городского комитета компартии Казахстана, Уполномоченной Комиссии партийного контроля при Центральном Комитете компартии Казахстана, Талгарского (Илийского) комитета компартии Казахстана, Алма-Атинского областного комитета компартии Казахстана. В Центральном государственном архиве РК – это фонды Центрального исполнительного комитета советов КазАССР, Наркома земледелия КазАССР, Совета министров КазССР, Военного комиссариата КазССР, Президиума Верховного совета КазССР, Министерства просвещения КазССР, Государственного комитета Совета министров КазССР по использованию трудовых ресурсов, Казахского Центрального комитета Международной организации помощи борцам революции КазССР.

На основе рассекреченных архивных документов был подготовлен сборник документов «Насильственная коллективизация и голод в Казахстане в 1931–1933 гг.». В 2011 г. в Москве издан сборник документов «Голод в СССР. 1929–1934», в который вошли и документы из Архива Президента и Центрального государственного архива Республики Казахстан.

Документальные публикации об участии Казахстана во Второй мировой войне стали выходить уже в 1940-е гг. Сбором документов и материалов занималась созданная в 1942 г. Комиссия по истории Великой Отечественной войны при ЦК КП(б) Казахстана. Среди из-

данных в послевоенный период архивных сборников центральное место занимает двухтомный сборник документов и материалов «Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945». Составители, в силу объективных причин, не могли включить документы, указывающие на неоправданно высокие потери на фронте и в тылу, особенно среди трудармейцев, депортированных народов, документы о голоде, «зачистках» освобожденных территорий, как советских, так и вошедших затем в состав социалистических стран, а также документы о судьбах военнопленных солдат и офицеров Красной армии, узников сначала фашистских, а затем сталинских лагерей. Проблема ограниченности в изучении озвученных вопросов появилась в т. ч. и из-за недоступности архивных документов советской эпохи, особенно сталинского периода.

Наряду с казахстанскими архивами, документы по истории Казахстана широко представлены в фондах государственных архивов стран СНГ. Так, для изучения истории Второй мировой войны особый интерес вызовут фонды Центрального архива Министерства обороны Российской Федерации (ЦАМО РФ), Российского государственного военно-исторического архива (РГВИА), где содержатся документы различных штабов и управлений, объединений и соединений, частей, учреждений и военно-учебных заведений за период 1941–1980 гг., оперативные разведсводки по республикам СССР на начало 1930-х гг. Документы по личному составу стали базой для создания онлайн-базы данных «Мемориал», которая в свою очередь сформировала рост генеалогических запросов в последнее десятилетие.

Документы Государственного архива Российской Федерации (ГАРФ) обобщают наиболее важные сведения о происходящих на тот исторический момент событиях. В материалах переписки Всероссийского ЦИК Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (ВЦИК) с отделами ВЦИК содержатся сведения об экономической ситуации в окраинах, национальной политике, в частности, сохранились документы об уйгурско-тюркской автономии, об образовании немецких районов в Казахстане, положении дунган. Сохранились телеграммы Сибирского Кирнаркома в СНК о продовольственном положении в Средней Азии, протоколы заседания Совнаркома КазССР о борьбе с голодом в Акмолинском и Атбасарском уездах, а также статистические материалы в разрезе регионов СССР.

Высоким уровнем информативности о Казахстане отличаются фонды бывших партийных архивов: Российского государственного архива социально-политической истории (РГАСПИ) и Российского государственного архива новейшей истории (РГАНИ). Это материалы Политбюро ЦК КПСС, где содержатся материалы о коллективизации и раскулачивании, письма и телеграммы в Центральный комитет партии от союзных республик, обкомов и крайкомов ВКП(б), спецсводки ОГПУ о переломных моментах политического развития регионов в период коллективизации, посевных кампаний, факты о сопротивлении кулачества, политических убийствах членов советского актива, мероприятиях по борьбе с кулацким бандитизмом, о ходе выполнения постановлений о ликвидации кулачества, телеграммы инфстатподотдела Средазбюро ЦК ВКП(б), переписка с уполномоченными НКВД СССР и ОГПУ в Средней Азии по вопросам информации иностранной печати о советской политике в Средней Азии, об антисоветских выступлениях, террористических актах, переписка с Туркестанским ЦИК, СНК и наркоматами о порядке проведения декретов СНК РСФСР, о взаимоотношениях с Афганистаном и Западным Китаем, о борьбе с контрабандой, о судах казиев, о комитетах содействия народному просвещению, о мусульманских почтово-телеграфных экспедициях, о снабжении воинских частей, о ходе сбора налогов, оперативные сводки Управления пограничной охраны и войск ПП ОГПУ в Средней Азии о борьбе с басмачеством, бандитизмом и др. Отдельно нужно отметить пласт документов о депортационной политике, спецпереселенцах и трудпоселенцах, пограничных вопросах и водоразделе с Персией и Афганистаном, архивные материалы комиссии Зеленского по

размежеванию Средней Азии (материалы территориальной комиссии по национальному размежеванию среднеазиатских республик и границах, национальном составе и др.).

Архивные и библиотечные фонды союзных республик Узбекистана, Кыргызстана также аккумулируют в себе сведения по истории Казахстана. Так, в центральных библиотечных фондах Узбекистана сохранились на арабской графике издававшиеся казахской интеллигенцией начала XX в. журналы «Жас қазақ» (1923–1924), «Шолпан» (1922–1923), «Жас қайрат» (1924), «Ақ жол» (1920), «Еңбекші қазақ» (1923), «Өртен» (1922). На страницах молодежной казахской газеты «Өртен», выходившей в Оренбурге, публиковались стихотворения Б. Майлина, статьи С. Садвокасова.

После обретения Независимости и открытия архивных фондов, научными коллективами Института истории и этнологии им.Ч.Ч.Валиханова, Института истории государства, были подготовлены труды, где получили освещение ранее актуальные вопросы участия Казахстана и вклада казахстанцев в победу. Войне была дана историческая оценка в пятитомном академическом издании «История Казахстана. С древнейших времен до наших дней». Документальной базой этих исследований стали «особые папки» – партийные документы с грифом высшей формы секретности. К 2008 г. Архивом Президента РК была завершена работа по рассекречиванию документов из «особых папок» за период 1937–1991 гг. Вслед за этим, археографический фонд документов по истории военного времени, истории депортаций народов в Казахстан, массовых репрессий, коллективизации и голода 1930-х гг., пополнился новыми ранее неизвестными документами советской власти. Впервые «особые папки» были введены в научный оборот через издание в 2010 г. сборника документов «Рассекреченная война 1941–1945 гг. Из особых папок Архива Президента РК». Издание стало одним из научных итогов работы по рассекречиванию партийных документов. В сборнике были собраны решения и постановления как собственно ЦК КП (б) Казахстана, так и совместные с СНК КазССР за период Великой Отечественной войны. Хотя директивные документы партийных и советских органов Казахстана публиковались ранее и не раз в составе тематических сборников [18], подготовленный Архивом Президента РК сборник отличался тем, что впервые документы были включены по принципу их видовой принадлежности и степени секретности.

Попытки снять грифы ограниченного доступа к ряду архивных документов были предприняты еще в конце 1980-х гг. в Институте истории партии при ЦК КП Казахстана, в структуре которого хранился значительный комплекс документов архивного фонда КПСС, связанный с историей Казахстана. Однако, проведенная работа тогда не могла быть полноценной, чтобы дать целостное представление о произошедших в прошлом процессах. Только после обретения Казахстаном независимости, в результате деятельности созданной в 1994 г. Правительственной комиссии, были рассекречены тематические комплексы документов в государственных архивах республики. В 2004–2008 гг., по инициативе Архива Президента РК, была создана Межведомственная комиссия по рассекречиванию документов бывшего архивного фонда коммунистической партии. В результате работы комиссии, Архивом Президента РК были сняты грифы секретности с более чем 40 тыс. дел партийных документов за 1937–1991 гг.

По завершении деятельности Комиссии, Архив Президента РК получил возможность работы над серией документальных изданий «Из истории депортаций. Казахстан», приступить к созданию документальной базы данных о военнопленных-казахстанцах Второй мировой войны, а также предложить исследователям документы из «особых папок» ЦК КП (б) Казахстана за 1941–1945 гг.

Гриф «особая папка» в первую очередь обозначал место хранения документа: не там, где все, а в другой, «особой папке». Термин появился в 1920–1930-х гг., в Казкрайкоме ВКП (б), предшественнике ЦК КП (б) Казахстана, – в 1930 г. Но документы, сформированные в «особые папки» до 1937 г., в Архив Президента РК на государственное хранение не попали. В

Архиве Президента РК отложился документальный пласт документов с таким грифом за период с 1937–1991 гг.

По «особым папкам» исследователями были реконструированы страницы истории советского вооружения. Так, известный лишь узкому кругу специалистов винтовочная противотанковая граната Сердюка с кумулятивной боевой частью была сконструирована в Казахстане и принята на вооружение Красной армии в 1941 г. В начале войны граната Сердюка производилась в больших количествах и широко использовалась для борьбы с бронированными целями. Опытные образцы автомата (тогда еще пистолета-пулемета) Калашникова также производились в Казахстане [19].

Главную ценность содержания «особых папок» составляют постановления СНК и ЦК КП (б) Казахстана, приложения к ним, где содержится информация о самых разных сферах политической, экономической и общественной жизни республики, документальные свидетельства, которые раскрывают механизмы взаимодействия государства и общества. Эти документы, относящиеся к нормативным, организационно-распорядительным, носили директивный характер. Для изучения политики, экономики, культуры и советского быта источниковедческое значение «особых папок» трудно переоценить.

Пополнение археографического фонда исследований по истории Казахстана в XX в. в годы связано с реализацией государственных программ «Культурное наследие», «Народ в потоке истории», «Архив 2025». Были выявлены исторические документы в зарубежных архивах. Ныне выявленный в зарубежных архивах пласт материалов казахской диаспоры, документов международного Красного креста, архивных коллекций из архивов Европы, стран СНГ по истории Казахстана систематизирован и вошел в состав архивной коллекции документов Национального архива Республики Казахстан. Так, в частности, обнаруженная в ходе археографических экспедиций географическая карта «Сурат аль-Ард», выполненная арабским ученым аль-Идриси и датированная XII в. В целом же, основной массив документов Национального архива РК относится к периоду образования и становления Казахстана как независимого государства. Это документы по истории государственного устройства, культуры, социальных, экономических реформах, отложившиеся в 266 архивных фондах (в т. ч., Конституция 1993 г., генеральный план застройки г. Астаны, фронтовые письма М. Алимбаева М. Латыпову и др.). Вместе с тем, Национальным архивом РК была проведена работа по сбору документов личного происхождения политических и общественных деятелей советского периода и периода Независимости. Это личные фонды М. Жолдасбекова, А. Дербисали, А. Сейдимбека, Ж. Ташенева, А. Маргулана, А. Тарази, К. Салыкова, К. Салгара и др.

За годы Независимости было подготовлено и издано значительное число воспоминаний о советской эпохе, опубликованы архивные документы и материалы о жизни и деятельности алашской интеллигенции: А. Букейханова, А. Байтурсынова, М. Тынышпаева, М. Чокая и многих других ярких представителей казахской демократической интеллигенции первой половины XX в. Изданы документальные сборники об О. Жандосове, Т. Рыскулове, И. Омарове, Н. Ондасынове, Б. Ашимове, Ж. Шаяхметове, Д. Кунаеве и др. В публикаторской работе архивов стало традицией включать в состав издаваемых документальных сборников фотодокументы из семейных архивных коллекций, ранее не опубликованные воспоминания, тем самым расширяя состав архивных документов и документальных свидетельств о советской эпохе.

Литература и источники:

1. Архивы Казахстана. Справочник. – Алматы, 2021. – 500 стр. – С.20–22.
2. Путеводитель по фондам Центрального государственного архива. Досоветский период. – Алматы, 2021. – 395 стр. – С.4, 7.
3. Архивисты и архивы Казахстана XX и XXI вв. Сборник документов и материалов / Сост.: Р.М. Абдуали, Ж.Т. Байкаш, Е.М. Грибанова (отв.), Е.В. Чиликова. – Алматы, 2015;

Письма с фронта. – Алма-Ата, 1944; Чиликова Е.В. О первых публикаторах Казахстана. Пути использования и совершенствования современных научно-практических приемов и методов в работе с архивными материалами. – Астана: Национальный центр археографии и источниковедения, 2008. – С.23–33.

4. АП РК. Ф.139. Оп.1. Д.266 а. Л.184 а.

5. Пролетарская революция. – 1923. – № 8. – С.238.

6. В.И. Ленин и первые годы Советской власти. Вопросы истории КПСС. – 1960. – № 6. – С.136.

7. От истпарта. // Пролетарская революция. – 1921. – № 1.

8. Габдулхамид А. Қазақбейнеқорларына бір-екі сөз. – Ташкент, 1919. – С.15; Андреевич П. Правда о Семиреченской белогвардейской авантюре. Известия Краевого Комитета РКП(б) Туркестана. – 1920. – 19 июня; Могила Ф. Из прошлого. Пролетарий (Оренбург). – 1922. – № 1. – С. 76; Галето П. О возникновении Советской власти в Семипалатинске в 1918 г. // Коммунист (г. Семипалатинск). – 1923. – № 4. – С. 48-50; Запорожский Б. Усть-Каменогорская дисциплинарка // Коммунист (г. Семипалатинск). – 1923. – № 1. – С.96-102; Захаров Н. Из истории одного революционера (воспоминания из близкого прошлого) // Красная летопись Туркестана. – 1923. – № 1-2. – С. 94–98; Айтиев А. Октябрьская революция и национальный вопрос // Кызыл Қазақстан. – 1923. – № 22; Ужгин С. Страничка из истории революционного движения в Кустанае // Известия Кустанайского губкома РКП(б). – 1923. – № 14; Агафонов Ф. Оренбург в 1918 г. (из воспоминаний) // Советская степь. – 1924. – 23 февраля; Варламов П. Путь к Октябрю // Советская Киргизия. – 1924. – № 10; Фурманов Д.А. Семь дней («Мятеж»). – М.-Л.: Госиздат, 1926.

9. Пролетарская революция. 1923. – № 5. С.327.

10. Дахшлейгер Г.Ф. Историография советского Казахстана. – Алма-Ата, 1969. – С.36.

11. АП РК. Ф.811. Оп.8. Д.130. Л.1.

12. История Казахстана. С древнейших времен до наших дней. – В 5 томах. Том 4. – Алматы: Атамұра, 2009. – 768 с. – С.58.

13. За большевистское изучение истории партии // Правда. – 1931. – 12 декабря. – №341 (5146).

14. Бочагов А. Алаш-Орда. Краткий исторический очерк о национально-буржуазном движении в Казахстане периода 1917–1919 гг. – Кызыл-Орда, 1927; Алаш-Орда. Сборник документов // сост. Н.Мартыненко. – Кызыл-Орда, 1929.

15. АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 8074. Л. 190-203.

16. Алимгазинов К.Ш. Воспоминания участников гражданской войны в Казахстане как исторический источник: применение методов многомерного статистического анализа: диссертация на соискание ученой степени к.и.н. // Алматы, 2001. – 160 стр.

17. Из истории поляков в Казахстане. 1936–1956 гг. – Алматы, 2000. – 344 стр.; Из истории депортаций. Казахстан. – Том 1, 2, 3. Алматы, 2012, 2014, 2019 гг.

18. Документальные источники по истории Коммунистической партии Казахстана. Научно-информационная библиография // Октябрь 1917 г. – Октябрь 1962 г. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1963. – С.134; Октябрь 1962 г. – 1980 г. – Алма-Ата, 1987. – С. 262.

19. Рассекреченная война: «особые папки» ЦК КП (б) Казахстана. 1941–1945 гг. – Алматы: LEM, 2020. – С. 156, 159, 210.

Из опыта работы по фондированию документов в Архиве Президента Республики Казахстан

Гаухар Оразаевна Бекишева¹

¹Архив Президента Республики Казахстан, руководитель Службы обеспечения сохранности, учета и оцифровки архивных документов

Аннотация. Статья посвящена теме по фондированию документов в Архиве Президента Республики Казахстан. Рассматриваются вопросы о составе и содержании архивных документов архивного фонда, включает краткую обобщенную характеристику этих документов по видам и их содержания по темам, отражающим направления деятельности фондообразователя. Статья обобщает практический опыт Архива.

Ключевые слова: фондирование документов, архивный фонд, фондообразователь

Қазақстан Республикасы Президенті Архивінде құжаттарды қорға бөлу тәжірибесінен

Гаухар Оразайқызы Бекишева¹

¹Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві, Архив құжаттарының сақталуын, есепке алынуын және цифрландыруды қамтамасыз ету қызметінің басшысы

Аңдатпа. Мақала Қазақстан Республикасы Президенті Архивіндегі құжаттарды қорға бөлу тақырыбына арналған. Архив қорының құжаттарының құрамы мен мазмұны туралы мәселелер қарастырылады, оның ішінде осы құжаттардың түрлері бойынша қысқаша жалпылама сипаттамасы және қор құрушының қызметін көрсететін тақырыптар бойынша олардың мазмұны көрсетіледі. Мақалада Архивтің практикалық тәжірибесі жинақталған.

Кілт сөздер: құжаттарды қорға бөлу, архивтік қор, қор құрушы.

From the experience of funding documents in the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan

Gauhar O. Bekisheva¹

¹Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, head of the Service for ensuring the preservation, accounting and digitization of archival documents

Abstract. The article focuses on the topic of funding documents in the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan. The issues of the composition and content of archival documents of the Archive funds raised, including a brief descriptive summary of these documents by type and their content on topics reflecting the activities of the Fundformer. The article summarizes the practical experience of the Archive.

Key words: funding documents, archives, the founder

Фондирование документов в государственных и ведомственных архивах относится к наиболее сложным видам работы, в которой работники порой испытывают определенные затруднения. Опыт работы Архива Президента Республики Казахстан (далее – Архив) в данном направлении представляет определенный интерес.

В Архиве на 1 января 2023 г. числится более восьмисот архивных фондов, 1 млн единиц хранения, документы которых являются неотъемлемой частью Национального архивного фонда Республики Казахстан.

В Архиве документы организованы по-исторически и логически связанным совокупностям – архивным фондам.

Определение фондовой принадлежности архивных документов заключается в отнесении их к архивному фонду соответствующего фондообразователя.

Фондообразователями являются государственные органы, частные, общественные и другие организации, их организационно обособленные структурные части, а также отдельные лица, в результате деятельности которых образуются документы. Организационная самостоятельность структурной части как фондообразователя определяется наличием государственного, административно-хозяйственного управления или надзора в какой-либо отрасли экономики, производства, науки, культуры, социальной сферы, то есть наличием документально оформленного особого законодательного акта, самостоятельного бюджета, штатного расписания [1].

Решающим значением для определения самостоятельности фондообразователя является его конкретная деятельность, устанавливаемая в результате изучения истории учреждения.

Фондообразователями не являются структурные части государственных органов, государственных, частных и общественных организаций, учреждений (административные, хозяйственные, плановые, финансовые, секретные, отделы, секторы, комиссии, филиалы и другие), не имеющие организационной самостоятельности и предназначенные для обеспечения непосредственной административной, производственной, научной и другой деятельности.

Не являются фондообразователями также вспомогательные учреждения и подсобные предприятия (детские сады, столовые, библиотеки, гаражи и т. п.), созданные организацией-фондообразователем для удовлетворения культурно-бытовых, производственных потребностей своих сотрудников.

Работа по организации фондов, то есть фондированию документов, начинается непосредственно в организации-фондообразователе и продолжается в Архиве, где ведется на постоянной основе.

Прежде всего, остановимся на определении термина «фондирование».

Фондирование документов – это мероприятия по определению, уточнению фондовой принадлежности архивных документов, в том числе определение юридической самостоятельности организации, установление хронологических границ деятельности и документов фонда организации [1].

Фондирование документов проводится в целях классификации, правильного учета и научного всестороннего использования документов фонда, являющихся неотъемлемой частью Национального архивного фонда Республики Казахстан, рационального размещения фондов в хранилище.

Работа по фондированию документов осуществляется, в основном, в организациях-источниках комплектования на стадии делопроизводства в процессе формирования дел в соответствии с номенклатурой дел и отбора документов для передачи на государственное хранение в Архив.

Сведения о принадлежности документов к определенному архивному фонду содержатся на обложке, если нужные сведения на обложке отсутствуют, то фондовая принадлежность определяется на основании изучения документов дела.

В пределах архивного фонда архивные документы организуются по единицам хранения, которые систематизируются в соответствии с выбранной схемой систематизации дел и вносятся в одну из основных форм учета документов – опись дел.

Единицы хранения – это те документы, которые образуются в процессе деятельности организации и группируются в дела в соответствии с номенклатурой дел отделов организации-фондообразователя в хронологической последовательности [1].

Входящие документы являются собственностью того фонда, куда были направлены. Их фондовая принадлежность определяется по адресату, содержанию документа, оттиску регистрационного штампа, резолюции и отметке о направлении документа на исполнение. Например, докладная записка Казахского научно-исследовательского института марксизма-ленинизма, направленная в Казкрайком ВКП (б), относится к фонду Казкрайкома ВКП (б):

- Ф.141. Оп.1. Д.8101, документ «Докладная записка А. Лекерова, директора КазНИИМЛ, Н. Тимофеева, зам. директора КазНИИМЛ, Л.И. Мирзояну, секретарю Казкрайкома ВКП (б), И. Кабулову, заведующему культурно-пропагандистским отделом Казкрайкома ВКП (б) «О положении на историческом фронте Казахстана». 20.05.1935 г. Машинопись. Подлинник.

Документы, являющиеся исходящими (отпусками), относятся к архивному фонду того фондообразователя, который является их автором. Например, информация Казкрайкома ВКП (б) в адрес СНК СССР:

- Ф.141. Оп.1. Д.8102, документ «Информация Л.И. Мирзояна, секретаря Казкрайкома ВКП (б), У. Исаева, председателя СНК КАССР, В.М. Молотову, председателю СНК СССР «О снабжении детских домов и школ-интернатов промышленными товарами». 10.06.1935 г. Машинопись. Отпуск.

Архивные документы внутреннего обращения относятся к архивному фонду того фондообразователя, в котором они созданы. Их фондовая принадлежность определяется по названию организации, подписям, содержанию.

Дела, которые велись последовательно в двух и более организациях, включаются в состав архивного фонда той организации, в которой они были закончены делопроизводством.

В случае реорганизации или ликвидации организации и передачи ее функций вновь созданной организации или ранее существовавшей, законченные производством дела включаются в архивный фонд ликвидированной организации, а незаконченные дела включаются в фонд последней (организации-правопреемника).

Для примера возьмем два идентичных фонда – Ф.79-Н и Ф.74-Н:

- Ф.79-Н – «Производственное объединение при Управлении делами Аппарата Президента Республики Казахстан» 10.12.1991–25.01.1992, г. Алма-Ата;

- «Производственное объединение при Управлении делами Аппарата Президента и Кабинета Министров Республики Казахстан» 25.01.1992–12.08.1992, г. Алма-Ата;

- «Хозяйственное управление Аппарата Президента и Кабинета Министров Республики Казахстан» 12.08.1992–10.10.1994, г. Алма-Ата;

- «Хозяйственное управление при Президенте Республики Казахстан» 10.11.1994–06.11.1995, г. Алматы;

- «Управление делами Президента Республики Казахстан» 06.11.1995–26.03.1996, г. Алматы;

- «Хозяйственное управление Президента и Правительства Республики Казахстан» 26.03.1996–31.08.1998, г. Алматы;

- «Закрытое акционерное общество «ХОЗУ» 30.10.1998–16.05.1999, г. Алматы;
- Товарищество с ограниченной ответственностью «Корпорация ХОЗУ» 04.06.2000–01.05.2013, г. Алматы;
- Товарищество с ограниченной ответственностью «Корпорация Алмалы» 02.05.2013 – по настоящее время, г. Алматы;
- Ф.74-Н – «Филиал Управления делами Президента Республики Казахстан» 03.06.1996–17.10.1997, г. Акмола;
- «Хозяйственное управление Президента и Правительства Республики Казахстан» 17.10.1997–31.08.1998, г. Акмола;
- «Хозяйственное управление Президента и Правительства Республики Казахстан» 31.08.1998–11.05.1999, г. Астана;
- «Хозяйственное управление Управления делами Президента Республики Казахстан» 11.05.1999–23.03.2004, г. Астана.

В работе по фондированию документов личного происхождения встречаются такие моменты, когда в фонде личного происхождения имеются архивные документы организации, в которой работал фондообразователь. Такие документы выделяются из фонда личного происхождения только в том случае, если архивный фонд этой организации находится на хранении в Архиве. Не подлежат выделению из фондов личного происхождения документы общественных организаций, если фондообразователь являлся руководителем, членом этих общественных организаций.

Одним из основных принципов в работе по фондированию является определение хронологических границ фонда.

Установление хронологических границ основывается на нормативных правовых актах официальных дат их образования и ликвидации. При наличии нескольких нормативных правовых актов за дату образования организации принимается дата наиболее раннего из них, то есть дата фактического образования и ликвидации организации. Хронологическими рамками фонда личного происхождения является дата рождения и смерти отдельных лиц. Хронологические границы архивного фонда зачастую не совпадают с крайними датами имеющихся документов. Это бывает в тех случаях, когда отсутствуют документы начального или завершающего периода деятельности организации, в фондах личного происхождения – за счет документов, связанных с посмертными изданиями произведений фондообразователя, с организацией юбилейных выставок и торжественных заседаний, посвященных его жизни и творчеству, а также с откликами на смерть и т. д.

Для примера возьмем Ф.1 и Ф.179-НЛ:

- Ф.1 – «Верненский уездный комитет Компартии Туркестана», 25.06.1918–05.02.1921, г. Верный;
- «Алма-Атинский уездный комитет Компартии Туркестана», 05.02.1921–05.04.1922, г. Алма-Ата;
- «Алма-Атинский уездный комитет РКП (б)», 05.04.1922–31.12.1925, г. Алма-Ата;
- «Алма-Атинский уездный комитет ВКП (б)», 31.12.1925–17.01.1928, г. Алма-Ата.

Хронологическими рамками организации и ликвидации данного органа согласно нормативным правовым актам являются 1918–1928 гг., но в фонде имеются документы за 1918–1932 гг., они представлены документы ячеек РКП (б) и ВКП (б), персональными и личными делами по учету кадров.

Или:

- Ф.179-НЛ – «Шаяхметов Шайсултан, государственный и общественный деятель Казахстана» 07.01.1939–29.06.2000, г. Алматы.

В фонде имеются документы за 1956–2003 гг., то есть с момента его официальной деятельности и документы, которые были опубликованы после его смерти – посвященные его жизни и деятельности, а также с откликами на смерть и т. д.

Далее рассмотрим разновидности архивного фонда. Прежде всего остановимся на определениях:

Архивный фонд – это совокупность документов, образующихся в деятельности определенного государственного органа, государственной, частной, общественной и другой организации, учреждения [2].

При определении состава документов фонда нельзя относить к одному фонду документы разных учреждений-фондообразователей, хотя и связанных между собой преемственностью. С другой стороны, нельзя относить к разным фондам документы одного фондообразователя по хронологическим этапам его деятельности, по признакам расширения или сужения его деятельности.

Каждому архивному фонду присваивается официальное название фондообразователя со всеми его переименованиями в хронологической последовательности,

например:

- Ф.140 – «Киргизское областное бюро Центрального комитета рабоче-крестьянской партии большевиков» 30.08.1920 г. – май 1920 г.;

- «Областное бюро Центрального комитета рабоче-крестьянской партии большевиков», май 1920 г. – 30.08.1920 г.;

- «Областное бюро Центрального комитета рабоче-крестьянской партии большевиков Киргизской (Казахской) АССР», 26 августа 1920 г. – 21 июня 1921 г.

Документы архивного фонда дроблению на части и раздельному хранению в двух или нескольких государственных архивах не подлежат. Они должны храниться и учитываться только в одном государственном архиве.

Архивный фонд является основной классификационной единицей Национального архивного фонда Республики Казахстан.

В целях всестороннего использования документов и упрощения их учета образуются:

Объединенный архивный фонд (ОАФ)– это совокупность фондов, документы которых образовались в деятельности фондообразователей, связанных между собой однородными целевыми назначениями, территориальным местонахождением, подчиненностью, преемственностью, объектом деятельности, общностью делопроизводства или граждан, связанных родственными, профессиональными, творческими, деловыми отношениями и являются документами Национального архивного фонда [1].

Архивная коллекция (АК) – совокупность документов Национального архивного фонда разной фондовой принадлежности, объединенных составителем (частным лицом, организацией, архивом) по тематическому, номинальному, хронологическому, территориальному или иному признаку [2].

ОАФ, АК создаются в том случае, если хранение документов каждого самостоятельного фонда затрудняет их использование, усложняет учет и т. д. Создание ОАФ, АК должно быть в каждом конкретном случае научно обосновано. В названии ОАФ, АК должны отражаться принцип подбора документов (тематический, географический, территориальный, хронологический и т. д.), а в случае необходимости – ее составитель (частное лицо, организация, государственный архив). Названия архивным объединениям документов присваиваются типовое, общее для всех организаций, документы которых вошли в его состав (первичные партийные организации, фракции ВКП (б) государственных учреждений и т. д.).

Архивный фонд личного происхождения – совокупность документов, образовавшихся в процессе жизни и деятельности отдельного гражданина (государственного или общественного деятеля, представителя науки, культуры, литературы, искусства и т. д.), семьи, рода архивных документов, включенных в состав Национального архивного фонда [1].

Нефондовая организация документов – организация созданных в деятельности различных источников комплектования аудиовизуальных документов (кино-, фото-, фоно- и видео

документов) по их видам, одному или нескольким внешним признакам (цветности, материалу носителя информации, его формату, системе записи звуковой информации и др.) [1].

Работа по фондированию, то есть организации объединенных архивных фондов, коллекций, фондов личного происхождения, нефондовых организаций документов проводится в Архиве при:

- переработке неудовлетворительно составленных описей;
- проведении работ по усовершенствованию научно-справочного аппарата документов фондов;
- создании объединенных архивных фондов, архивных коллекций;
- описании принятых неупорядоченными архивными документами по приемо-сдаточному акту – документов ликвидированных, реорганизованных учреждений, личного происхождения;
- исправлении ошибок фондирования и т.д.

Например, фонд «Архив Президента Республики Казахстан» создан на базе Центрального государственного архива новейшей истории Республики Казахстан (ЦГАНИ РК), являющегося преемником Республиканского партийного архива (архив Института истории партии при ЦК Компартии Казахстана) и Алма-Атинского областного партийного архива (партийный архив Алма-Атинского обкома Компартии Казахстана):

Ф.30-Н:

- ОАФ «Центральный государственный архив новейшей истории Республики Казахстан (ЦГАНИ) Главного архивного управления при Кабинете Министров Республики Казахстан», 03.08.1992 – 17.05.1993 гг., г. Алма-Ата;

- ОАФ «Центральный государственный архив новейшей истории Республики Казахстан (ЦГАНИ) Главного управления архивами и документацией при Кабинете Министров Республики Казахстан», 17.05.1993 – 14.01.1994 гг., г. Алматы;

- «Архив Президента Республики Казахстан», 14.01.1994 – по настоящее время, г. Алматы.

В Архиве с 1993 г. ведется работа по созданию объединенных архивных фондов. Работе по созданию ОАФ предшествовало проведение анализа состояния научно-справочного аппарата к документам бывшего партийного архива Института истории партии при ЦК Компартии Казахстана и партийного архива Алма-Атинского областного комитета Компартии Казахстана.

Результатом явилось выявление однотипных фондов 3 категории (около 40 фондов республиканского и более 1,5 тыс. областного значения – партийные комитеты, первичные партийные организации) однородных по своему составу и содержанию. Каждый фонд насчитывал в среднем от 1 до 25 дел. Было решено объединить их по однородности функций, отраслевому и территориальному признакам. Так были созданы объединенные архивные фонды (архивные коллекции) первичных партийных организаций районов города Алма-Аты, Алма-Атинской области и др., например: ОАФ первичных парторганизаций Балхашского района (Ф.19), Советского (Ф.45), Ленинского (Ф.50), Ауэзовского (Ф.51), Фрунзенского (Ф.78), Московского (Ф.95), Октябрьского (Ф.144), Калининского (Ф.236), Алатауского (Ф.267) и т. д.

Номера этим фондам присваивались следующим образом: вновь созданному ОАФ присваивался номер архивного фонда наиболее известного исследователям или более крупного по объему документов.

При фондировании проводились следующие виды работ: полистная экспертиза дел, редактирование заголовков, уточнение фондовой принадлежности дел и крайних дат документов, переформирование неправильно сформированных дел, подшивка и оформление обложек, систематизация документов по ранее разработанной схеме, составление научно-справочного аппарата к описям фондов и т.д.

Работа по созданию объединенных архивных фондов позволила также выявить и исправить ошибки в фондировании. Например, при создании ОАФ № 50 «Первичные партийные организации, учреждения и предприятия Ленинского района г. Алма-Аты», включившего в себя документы 80 фондов, были выявлены документы новых, ранее не учтенных фондов. Например, в фонде первичной партийной организации Главного управления организационного набора рабочих при Совете Министров КазССР были обнаружены документы Переселенческого управления Министерства сельского хозяйства и заготовок КазССР. Документы Переселенческого управления Министерства сельского хозяйства и заготовок КазССР были выделены в отдельный фонд.

Или другой пример, в фонде первичной партийной организации ферментационного завода были обнаружены документы Республиканской конторы «Главтабак», которые также были выделены в отдельный новый фонд.

При создании ОАФ № 45 «Первичные партийные организации, учреждения и предприятия Советского района г. Алма-Аты» были обнаружены 103 первичные партийные организации, фонды которых считались закрытыми, что одна и та же организация значилась под двумя разными номерами фондов, документы одного архивного фонда включены в другие архивные фонды. Эти ошибки исправлялись и фиксировались в учетных архивных документах. Например, в ходе экспертизы дел были обнаружены документы Алма-Атинского обкома Компартии Казахстана (Ф.8), Алма-Атинского обкома ЛКСМ Казахстана (Ф.9), аппарата Советского районного комитета Компартии Казахстана (Ф.10), Алма-Атинского городского комитета Компартии Казахстана (Ф.412), Центрального комитета ЛКСМ Казахстана (Ф.812). Дела этих организаций были переданы в соответствующие фонды и т.д.

К ОАФ можно также отнести созданные в Архиве так называемые «семейные фонды» документов личного происхождения. Это документы фондов личного происхождения двух и более граждан, связанных между собой близкими родственными отношениями, профессиональными, творческими, деловыми отношениями, например:

Ф.54-НЛ – «Семейный фонд Куватовых», 1905 г. – по настоящее время, документы за 1920–1998 гг., г. Алматы:

- Куватов Газиз Куватович (1905–1943 гг.) – комсомольский и партийный работник КазССР (глава семьи);

- Аюханова Рахиль (1907–1985 гг.) – комсомольский и партийный работник КазССР (супруга);

- Куватова Мира Газизовна (1930 г.р.) – врач (дочь);

- Куватов Катаяма Газизович (1932–1989 гг.) – физик, (сын);

- Аюханов Булат Газизович (1938–2022 гг.) – балетмейстер (сын);

- Аюханов Миннигали Минниязович (1893 или 1898–1921 гг.) – участник установления советской власти в Казахстане (дядя супруги Г.К. Куватова).

или:

Ф.157-НЛ – «Семейный фонд Джубанышевых», 1905 – по настоящее время, документы за 1910–2001 гг., г. Алматы:

- Джубанышев Абдулкадыр (Габдулкадыр) Мурзагалиевич (1905–1980 гг.) – партийный, хозяйственный работник (глава семьи);

- Джубанышева Хабиба Нургалиевна (1906–1996 гг.) – организатор по работе с женщинами Советского Казахстана (супруга);

- Абдулкадирова Мариям Абдулкадировна (1927–2020 гг.) – кандидат исторических наук, преподаватель (дочь);

- Мурзагалиев Абдрахман (Габдрахман) Мурзагалиевич (1893–1959 гг.) – участник установления советской власти в Казахстане (старший брат);

- Макашев Капан Керимович (1920–2002 гг.) – врач-радиолог, доктор медицинских наук, профессор (супруг М.А. Абдулкадировой).

Работа по фондированию проводится постоянно, так как в Архив постоянно поступают необработанные документы по сдаточным описям и актам от фондообразователей. Так, например, в Архиве на 01.10.2020 г. находится более 20 тыс. неописанных единиц хранения, поступивших по сдаточным описям фондообразователей (Администрация Президента Республики Казахстан, документы личного происхождения и др.). Документы в плановом порядке подвергаются научно-технической обработке, фондируются и берутся на учет в соответствии с существующими нормативными правовыми актами.

В Архиве проводится также работа по нефондовой организации документов. Нефондовой организации подверглись в основном фотодокументы, созданные в деятельности различных источников комплектования и хранившиеся в Архиве со времен существования Республиканского партийного архива (архив Института истории партии при ЦК Компартии Казахстана) и Алма-Атинского областного партийного архива (партийный архив Алма-Атинского обкома Компартии Казахстана). Созданы нефондовые архивные коллекции, например:

Ф.893 – «Архивная коллекция фотоальбомов и альбомов. 1935–1985 гг.»

Ф.896 – «Архивная коллекция фотодокументов (фототека). 1905–1997 гг.»

Перефондированию не подлежат архивные документы, сформированные в архивный фонд, объединенный архивный фонд или архивную коллекцию, а также исторически сложившиеся фонды, поступившие из других архивов. Каждому архивному фонду органа или организации присваивается официальное наименование соответствующего фондообразователя с указанием его организационно-правовой формы, подчиненности, всех переименований в хронологической последовательности, а также местонахождения [3].

Примером могут служить фонды республиканского значения, исторически сложившиеся и активно используемые учеными, историками-исследователями:

- Ф.139 – «Киргизский областной комитет РКП (б)», 21.06.1921–19.02.1925 гг.;

- Ф.140 – «Киргизское областное бюро ЦК РКП (б) – Кироблбюро РКП (б), 30.04.1920–00.05.1920 гг.;

- «Областное бюро ЦК РКП (б) Киргизского края», 01.05.1920 – 26.08.1920 гг.;

- «Областное бюро ЦК РКП (б) Киргизской (Казахской) АССР», 26.08.1920–21.06.1921 гг.;

- Ф.141 – «Киргизский краевой комитет РКП (б)», 19.02.1925 – 00.05.1925 гг.;

- «Казахский краевой комитет ВКП (б)», 01.05.1925–12.06.1937 гг.;

- Ф.708 – «Центральный комитет Коммунистической партии (большевиков) Казахстана», 12.06.1937–01.10.1952 гг.;

- «Центральный комитет коммунистической партии Казахстана», 01.10.1952–07.09.1991 гг.;

- Ф.7 – «Президент Казахской Советской Социалистической Республики», 01.08.1990–16.12.1991 гг.

В связи с новым статусом Республики Казахстан как суверенного и независимого государства, с принятием в 1993 и 1995 гг. Конституцией Республики Казахстан законов о местном самоуправлении, о досрочном прекращении полномочий местных советов и других в Архив стали поступать документы от новых источников комплектования. Например:

- Ф.7 – «Президент Казахской Советской Социалистической Республики»;

- «Аппарат Президента Казахской ССР и Совета Министров Казахской ССР», 24.04.1990–20.11.1990 гг., г. Алма-Ата;

- «Аппарат Президента Казахской ССР и Кабинета Министров Казахской ССР», 20.11.1990–10.12.1991 гг., г. Алма-Ата, фонд № 7 «Президент Казахской Советской Социалистической Республики» был закрыт, вместо него создан новый фонд № 5-Н «Президент Республики Казахстан»:

- Ф.5-Н – «Президент Республики Казахстан»;

- «Аппарат Президента и Кабинета Министров Республики Казахстан», 10.12.1991–13.04.1994 гг., г. Алматы;
- «Аппарат Президента Республики Казахстан», 13.04.1994–20.10.1995 гг., г. Алматы;
- «Администрация Президента Республики Казахстан», 20.10.1995 г. – по настоящее время, г. Алматы, с декабря 1997 г. – г. Акмола, с 6 мая 1998 г. – г. Астана, с 23 марта 2019 г. – г. Нур-Султан.

Поступающим на государственное хранение документам фондов, в зависимости от времени образования и правового статуса источника комплектования-фондообразователя, присваивались новые номера с литерой «Н», а фондам личного происхождения - «НЛ», например:

- Ф.17-Н – «Агентство по контролю за стратегическими ресурсами Республики Казахстан», 04.03.1997–10.10.1997 гг., г. Алматы;
- Ф.37-Н – «Казахский институт менеджмента, экономики и прогнозирования при Президенте Республики Казахстан (КИМЭП)», 01.01.1992 – по настоящее время, г. Алматы;
- Ф.188-НЛ – «Жакупов Ануар Камзинович, партийный и государственный деятель Казахстана», 15.09.1928 г. – по настоящее время, г. Алматы.

Деятельность Архива по своевременному и правильному фондированию документов позволяет организовывать документы в соответствии с действующими нормативными правовыми актами, обеспечивать их сохранность и правильный учет, осуществлять быстрый поиск и всесторонне использовать документы в целях изучения истории как отдельного органа и организации, так и различных периодов истории Казахстана.

Литература и источники:

1. Правила комплектования, хранения, учета и использования документов Национального архивного фонда, и других архивных документов государственными и специальными государственными архивами № 576. [Электронный ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000576#z9> (Дата обращения 30.03.2023).
2. Закон Республики Казахстан от 22 декабря 1998 г. № 326-1 «О Национальном архивном фонде и архивах» [Электронный ресурс]. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z980000326_ (Дата обращения 30.03.2023).
3. Алексеева Е.В. Архивоведческие аспекты в делопроизводстве: обеспечение сохранности документов архива и организация их хранения / Е.В. Алексеева // Секретарское дело – 2003-№ 5. – С. 57-61.

Концепция, модели и методы создания единой информационной системы «Архивное дело» в Республике Узбекистан

Анваржон Орифжонович Алиев¹

¹Агентство «Узархив» Республики Узбекистан (г. Ташкент, Республика Узбекистан), руководитель Информационной службы, советник директора по вопросам информационной политики

Аннотация. В статье рассматриваются концепция, модели и методы создания единой информационной системы «Архивное дело» в Республике Узбекистан. Анализируется работа Агентства «Узархив», этапы оцифровки архивных документов. Особое внимание уделяется автоматизации архивной деятельности. В статье приводятся не только призвание информатизации, но и цели, общие подходы и принципы Концепции единой информационной системы «Архивное дело». Автор не оставляет без внимания подробности, каким должен быть единый электронный архив. Учитывая сегодняшние возможности, автор уделяет особое внимание проблемам и путям их решения в связи с внедрением единой информационной системы «Архивное дело».

Ключевые слова: документ, информатизация, автоматизация, информационная система, электронная копия документов, хранение документов, процессы и технологии работы с документами, архив.

Ўзбекистон Республикасындағы «Архив ісі» бірыңғай ақпараттық жүйесін құру концепциясы, үлгілері және әдістері

Анваржон Орифжонович Алиев¹

¹Ўзбекистон Республикасының «Узархив» агенттігі (Ташкент қ., Өзбекистан Республикасы), Ақпараттық қызметтің басшысы, директордың ақпараттық саясат мәселелері жөніндегі кеңесшісі

Аңдатпа. Мақалада Өзбекистан Республикасындағы «Архив ісі» біртұтас ақпараттық жүйесін құру тұжырымдамасы, үлгілері мен әдістері қарастырылған. «Узархив» агенттігінің жұмысы, архивтік құжаттарды цифрландыру кезеңдері сараланды. Архив ісін автоматтандыруға ерекше көңіл бөлінеді. Архивтік іс-шараларды автоматтандыруға ерекше назар аударылады. Мақала тек ақпараттандыруды ғана емес, сонымен қатар «Архив ісі» бірыңғай ақпараттық жүйе тұжырымдамасының мақсаттары, жалпы тәсілдері мен принциптері қарастырылған. Автор біртұтас электронды архивтің қандай болуы керектігі туралы егжей-тегжейлерді назардан тыс қалдырмайды. Автор бүгінгі күннің мүмкіндіктерін ескере отырып, «Архив ісі» бірыңғай ақпараттық жүйесін енгізуге байланысты проблемалар мен оларды шешу жолдарына ерекше назар аударады.

Кілт сөздер: құжат, ақпараттандыру, автоматтандыру, ақпараттық жүйе, құжаттардың электрондық көшірмесі, құжаттарды сақтау, құжаттармен жұмыс істеу процестері мен технологиялары, архив.

The concept, models and methods of creating a unified information system “Archival business” in the Republic of Uzbekistan

Anvarjon O. Aliev¹

¹Uzarchiv Agency of the Republic of Uzbekistan (Tashkent, Republic of Uzbekistan), head of the information Service, advisor to the director on information policy issues

Abstract. The article discusses the concept, models and methods of creating a unified information system “Archival business” in the Republic of Uzbekistan. The work of the “Uzarchiv” Agency and stages of digitization of archival documents are analyzed, special attention is paid to the automation of archival activities. The article presents not only the vocation of informatization, but also the goals, general approaches and principles of the Concept of the unified information system “Archival business”. The author does not disregard the details of what a unified electronic archive should be. Taking into account modern opportunities, the author pays special attention to the problems and ways of solving them in connection with the introduction of a unified information system “Archival business”.

Key words: document, informatization, automation, information system, electronic copy of documents, document storage, processes and technologies for working with documents, archive.

В 2022 г. в Узбекистане принят Указ Президента №УП-269 «О мерах по реализации административных реформ нового Узбекистана».

В исполнительной структуре Кабинета Министров упразднены секретариаты, департаменты и подведомственные им отделы экономической и социальной сферы, а также Инспекция по охране культурного наследия, отдел финансового и материально-технического обеспечения деятельности военизированных формирований, отдел по поддержке махалли и старшего поколения.

С 1 января 2023 г. количество самостоятельно действующих республиканских органов исполнительной власти сокращено с 61 до 28, в т. ч. количество министерств – с 25 до 21.

Агентство «Узархив» с этого года переходит под ведомство Министерства юстиции Республики Узбекистан.

На 2023 г. в Республике Узбекистан действуют 3 национальных, 101 государственных архива и 119 государственных архивов по личному составу (хозрасчетные), деятельность которых управляется и координируется Агентством «Узархив», а также свыше 10 000 ведомственных архивов.

В государственных архивах хранится более 16,1 млн единиц хранения (далее – ед. хр.) документов, из них 9,4 млн ед. хр. составляет Национальный архивный фонд Республики Узбекистан (постоянного срока хранения), 3,3 млн ед. хр. документов по личному составу (со сроком 75 лет хранения) и 1,1 млн ед. хр. документов временного хранения. Поступление документов в архивы составляет в среднем в год 200 000 ед. хр.

В 119 государственных архивах по личному составу (хозрасчетные) хранятся свыше 3,1 млн ед. хр. документов (со сроком хранения 75 лет).

В ведомственных архивах министерств, ведомств и организаций хранится более 2,5 млн ед. хр. документов Национального архивного фонда Республики Узбекистан.

Вместе с тем в ведомственных архивах министерств, ведомств, отраслевых государственных фондов и организаций, имеющих право постоянного хранения документов Национального архивного фонда Республики Узбекистан согласно приложению «Положения о Национальном архивном фонде Республики Узбекистан», утвержденного

постановлением Кабинета Министров Республики Узбекистан от 30.10.1999 №482, хранится более 4,1 млн ед. хр. документов.

Агентство «Узархив» совместно с ГУП «Центр развития информационных технологий и информационных ресурсов» разработало информационную систему «Обеспечение единого хранения и использования оцифрованных документов в государственных архивах» и внедрило в государственные архивы. Благодаря этому создано 45 370 фондов, 39 586 описей, 318 334 единицы хранения и 57 794 документов. В настоящее время для общего пользования разработан специальный поисковый сервис doc.archive.uz, интегрированный с названной выше системой.

Кроме того, проведено очередное рассекречивание пяти фондов, 15 единиц хранения, 655 листов архивных документов в целях обеспечения выполнения вышеназванного от 20 сентября 2019 г.

План развития архивного дела на 2022 г. выполнен по 21 показателю, перевыполнен по входящим сюда 19 позициям.

Ускорена работа по созданию электронных копий особо ценных документов Национального архивного фонда Республики Узбекистан. На сегодня это 880 981 единицы хранения, что составляет 53 001 888 кадров на бумажной основе, 348 – кино-, 22 628 – фото-, 456 – аудиодокументов.

Стратегия информатизации предполагает согласованную совокупность решений в отношении достижения целей государственного архива с применением информационных технологий и в первую очередь информатизацию (автоматизацию) типовых (общих) задач организации управления (административно-управленческий блок):

- организация и ведение электронного документооборота и делопроизводства;
- управление задачами подразделений;
- финансовый и бухгалтерский учет;
- управление персоналом;
- управление закупками;
- ведение архивного дела [1].

Информатизация (автоматизация) блока научной работы в последнее время сводится в основном к решению задач собственной информатизации и включает в себя:

- создание и управление единым информационным пространством поддержки деловой активности и процессов управления архивной деятельностью;
- создание единой структуры хранения информационных ресурсов архива и единого окна доступа к ним;
- создание и управление внешними приложениями (включая интернет-сайт архива) и взаимодействие с внешними ИС (включая межведомственное взаимодействие);
- повышение степени защиты (сохранности) информации;
- обеспечение регламентированного доступа к информации [2].

Информатизация (автоматизация) собственно архивной деятельности (блок основной деятельности) должна осуществляться по всем основным направлениям работ государственного архива, в том числе это:

- комплектование;
- архивный учет;
- научно-справочная работа;
- логистика архивохранилищ;
- обеспечение и мониторинг сохранности документов;
- создание информационных ресурсов (включая оцифровку фондов и учетных документов архива);
- использование документов (включая автоматизацию работы читального зала, обеспечение удаленного доступа к информационным ресурсам и электронную коммерцию);

- межведомственное взаимодействие при оказании государственных услуг;
- освоение средств автоматизации архивного делопроизводства и документооборота, включая автоматизацию создания отчетных форм;
- обеспечение интеграционного взаимодействия с отраслевыми порталами [3].

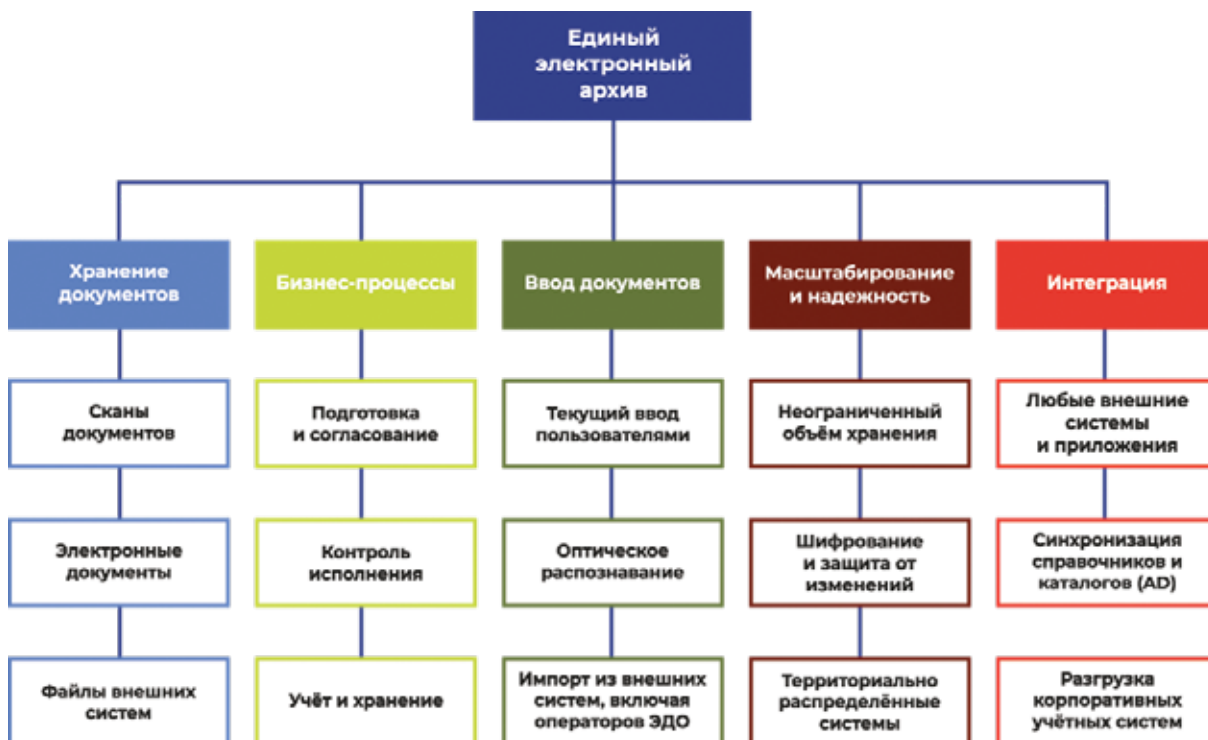
В целом информатизация (автоматизация) государственного архива призвана обеспечивать:

- руководство архива – информацией для планирования, финансово-экономического прогнозирования и анализа деятельности и управления архивом в целом;
- руководство и сотрудников архива – информацией для управления деловыми процессами, процессами планирования, координации подконтрольных функций, контроля затрат и целевого использования финансовых ресурсов;
- специалистов – эффективными инструментами для принятия оперативных решений, координации подконтрольных им функций и формирования отчетной информации по основной деятельности.

Особенностями такой системы будут являться:

- комплексность охвата функций основной архивной деятельности и функций управления;
- повышенная упорядоченность деловых процессов;
- массовость операций;
- унификация исполнения типовых процедур;
- возможность локальной установки и внедрения отдельных частей системы;
- адаптивность функциональной и инструментальной структуры системы к особенностям решаемых задач;
- возможность развития системы после ее внедрения [4].

«Единый электронный архив» – это готовое решение для ежедневной работы с большим количеством документов

Инструментом эффективного функционирования государственного архива в современном информационном мире выступает единое информационное пространство – единая информационная система, реализованная в форме внутриархивного портала. Основное предназначение системы – обеспечивать взаимодействие специалистов при реализации их функций, оперативно предоставлять актуальную информацию для принятия решений в управлении основной деятельностью и обеспечивать сотрудников подразделений спектром информационно-телекоммуникационных услуг [5].

Концепция определяет цели, принципы, общую архитектуру, основные этапы создания, механизм управления и ресурсного обеспечения государственного архива как корпоративной информационной системы эффективного управления.

В рамках описания единой информационной системы эффективного управления установлены взаимосвязи и описаны управленческие процессы, обеспечивающие функционирование государственного архива, а также все базовые технологии внутри архивной деятельности.

Описание единой информационной системы нацелено также на определение состава унифицированных информационных технологий автоматизации процессов управления архивом как организацией и его основной деятельностью, внедрение систем электронного документооборота, обеспечение информационно-аналитической деятельности, что будет способствовать оптимизации затрат на реализацию проектов создания единого информационного пространства архива.

Принцип соблюдения правовых и нормативно-методических норм предполагает обязательность соблюдения правовых и нормативно-методических норм, отраслевых правил, инструкций, рекомендаций; а также установление, разграничение и соблюдение прав, полномочий, компетенции и ответственности должностных лиц – пользователей системы, установленных внутренними инструкциями архива.

Принцип «эффективности управления» применительно к задачам управления организациями вообще и государственным архивом как организацией в частности определяется возможностью оперативного получения специалистом или руководителем детальной аналитической информации по интересующему вопросу или процессу деятельности в любой момент времени.

Решающим фактором обеспечения эффективного управления является наличие достаточного объема первичных документов и данных, которые служат основанием для принятия управленческого решения.

Эффективное управление – это:

- сокращение затрат на доступ, поиск и использование информации;
- гибкая и подробная информационная модель деятельности архива во всех его аспектах и проявлениях;
- оперативность, достоверность и полнота информации, актуальность отчетов;
- объективный анализ деятельности архива на основе накопленной информации – первичных данных;
- оперативное реагирование на изменения как внутреннего, так и внешнего характера;
- единое информационное пространство, увязывающее управленческие процессы, процессы обеспечения выполнения основного функционала архива, их участников и управленческую вертикаль;
- возможность действовать с опережением благодаря моделированию ситуаций и их результатов;
- полный контроль над внутренней информацией архива.

Принцип «интеллектуального архива». Под термином «интеллектуальный архив» подразумевается информационно-технологический комплекс, функционирующий

на основе синергетического эффекта объединения нескольких информационных и программно-технологических (автоматизированных) систем, подсистем и модулей, обеспечивающих полномасштабное управление государственным архивом.

Ключевым элементом «интеллектуального архива» является информационно-аналитическая система консолидации, систематизации и агрегирования информации, которая включает механизмы экспертного анализа и (при необходимости) прямого воздействия на ситуацию по всем направлениям деятельности архива.

Принцип получения информации «единая точка доступа». Предоставление руководству государственным архивом полной и актуальной информации по каждому из направлений деятельности архива является той задачей, которая может быть решена в процессе информатизации (автоматизации). Предоставляемая информация формируется как результат агрегации и обработки первичных данных и документов, хранящихся в информационных системах архива.

Единой точкой доступа к такой информации может выступать единая информационная система «Архивное дело», жестко администрированный доступ к которому возможен с автоматизированных рабочих мест сотрудников архива.

Указанный подход обеспечит предоставление информации сотрудникам архива в необходимых объемах и в соответствии с выполняемыми ими функциями («детерминированный доступ»), сократит время на ознакомление с текущей ситуацией, ускорит принятие решений, позволит оперативно сформировать управленческие воздействия.

Построение корпоративной системы управления базируется на следующих принципах:

- принцип интеграции;
- принцип системности;
- принцип комплексности;
- принцип унификации (стандартизации) технологических процессов и решений;
- принцип технологичности;
- принцип масштабируемости;
- принцип доступности;
- принцип надежности.

Принцип интеграции заключается в том, что обрабатываемые данные (документы) вводятся в систему только один раз и затем многократно используются для решения возможно большего числа задач; принцип однократного хранения информации.

Принцип системности заключается в обработке данных (документов) в различных разрезах с целью получения информации, необходимой для принятия решений на всех уровнях и во всех функциональных подсистемах и подразделениях учреждения. Уделяется внимание не только подсистемам, но и связям между ними. В принцип системности также входит и эволюционный аспект – системы должны быть способны к развитию.

Принцип комплексности подразумевает автоматизацию процедур преобразования данных на всех стадиях управления основной деятельностью.

Принцип унификации (стандартизации) технологических процессов и решений подразумевает приведение к единообразию (использованию единых стандартов) технических характеристик используемого оборудования, программного обеспечения и документации с целью исключения многообразия и повышения эффективности управленческих процедур.

Принцип технологичности предполагает реализацию оптимальной автоматизации процессов управления документацией для обеспечения ритмичности, прямо точности, параллельности, дублирования, оперативности и других подобных параметров движения документации (документооборота).

Принцип развития и масштабируемости означает возможность поэтапной реализации и наращивания составляющих элементов комплексной информационной системы управления государственным архивом:

- новыми модулями, предназначенными для автоматизации отдельных процессов и процедур деятельности архива;
- дополнительными автоматизированными рабочими местами (АРМ).

Принцип доступности означает возможности (в том числе и финансовые) освоения, внедрения, применения, использования и эксплуатации всех элементов системы информационного взаимодействия.

Принцип надежности – это обеспечение стабильности, работоспособности, прочности, ненарушаемости и защиты от неавторизованного изменения структурной комплексной информационной системы управления государственным архивом.

Информационная система «Архивное дело» необходима для автоматизации деятельности архивов, учета и хранения дел и документов, находящихся в государственных архивах. ИС «Архивное дело» может использоваться для создания электронного архива организации, автоматизации деятельности работников государственных архивов, автоматизации деятельности работников документационного управления в части ведения архивного дела и делопроизводства, а также формирования и оформления дел для последующей их передачи на архивное хранение.

При создании ИС автоматизируются следующие процессы государственных архивов:

1. Повышение качества и скорости оказания услуг, предоставляемых архивом.
2. Создание упорядоченной электронной базы данных полученных запросов, выданных архивных справок и архивных документов.
3. Осуществление контроля за обработкой запросов, поступивших от физических и юридических лиц.
4. Автоматизация процессов обработки запросов.
5. Автоматическое формирование архивной справки согласно требованиям законодательства.
6. Формирование актуальной статистики использования архивных документов.
7. Сокращение финансовых и временных затрат при обработке запросов.
8. Проведение мониторинга работы сотрудников архива, связанной с обработкой запросов на получение архивной справки.
9. Предоставление информационным системам в составе электронного правительства услуг выполнения запроса на получение архивной справки и выдачи соответствующих ответов на запросы.
10. Создание единой базы данных по архивным фондам.
11. Мониторинг по территориальным архивам.
12. Значительное сокращение времени на поиск необходимых документов с хранилищ архива.
13. Проведение мониторинга работы сотрудников архива, связанной с оцифровкой документов, контроль качества и объем выполняемых работ.
14. Проведение мониторинга работы сотрудников архива, связанной с плановыми изучениями и контроль их исполнения.
15. Предоставление соискателям (читателям) возможности самостоятельного осуществления запроса и соответствующего права доступа для выполнения этих действий в данной системе и оплаты за оказываемые услуги в режиме онлайн.
16. Создание и введение учёта поступающих документов в государственные архивы в режиме онлайн.

17. Возможность хранения и создания страхового фонда архивных документов.

18. Проведение мониторинга работы государственного каталога, а также введение учета изменения фондов архивных документов.

19. Возможность интеграции информационных систем с судебными органами.

20. Возможность интеграции информационных систем с информационными системами Министерства занятости и трудовых отношений Республики Узбекистан.

Целью создания и внедрения информационной системы является оптимизация и автоматизация централизованной системы контроля за основной деятельностью архивов, условий безопасного хранения архивных документов и систематизированного мониторинга бизнес-процессов за счет использования современных ИКТ. Объединение всех государственных архивов путем автоматизации основной деятельности при обработке запросов, составления архивных данных, формирования единой базы данных по архивным фондам на получение интерактивных государственных услуг в единую информационную систему посредством единой интегрированной системы, разделенной на функциональные подсистемы и модули. Возможность модернизации вычислительных систем и наращивания вычислительных ресурсов в условиях внедрения новых модулей, что дает возможность быстрой адаптации к изменяющимся требованиям бизнес-процессам. Это позволит улучшить качество оказываемых архивом услуг населению, предоставив при этом инструмент для взаимодействий G2C(ведомство – гражданину), G2B(ведомство – бизнесу) и G2G (ведомство – ведомству):

1. Создание эффективной среды управления и функционирования государственных архивов.

2. Повышение качества информационного обеспечения сотрудников государственного архива.

3. Обеспечение взаимосвязи всех автоматизированных рабочих мест архивариусов, других подразделений, подведомственных и территориальных архивов между собой для оперативного обмена данными.

4. Повышение эффективности информационно-аналитической деятельности.

5. Организация системного анализа и планирования деятельности, действенного контроля за исполнением законодательства и международных обязательств Республики Узбекистан.

6. Упрощенный анализ и исследование данных.

7. Упрощение и ускорение предоставления отчетных данных [6]

В результате внедрения системы должны быть улучшены следующие показатели:

1. Значительное ускорение поиска и выборки данных (по различным атрибутам).

2. Повышение сохранности и надежности данных и удобства их хранения.

3. Повышение оперативной доступности данных.

4. Структуризация и унификация хранимых данных и процессов доступа к ним.

5. Сохранение временных затрат на обработку большого объема и разнообразных источников информации, используемой в процессе анализа.

6. Возможность исследования и анализа больших объемов, данных в простой и понятной для пользователей форме.

7. Повышение качества (точности, достоверности, своевременности, согласованности) собираемой информации по показателям деятельности, вследствие чего обеспечивается повышение качества принимаемых решений и дальнейшего планирования деятельности.

8. Быстрое принятие решений на основе анализа имеющейся информации.

9. Сокращение объема копирования документов и рутинной работы.

10. Осуществление единого управления на основе единой непротиворечивой информации.

11. Упрощение процесса формирования аналитической отчетности.

12. Контроль и разграничение доступа к информационным ресурсам.

13. Улучшение эффективности взаимодействия между отделом информационных технологий и другими подразделениями Агентства «Узархив», а также территориальными архивами.

В состав ИС «Архивное дело» должны входить следующие модули:

1. Модуль «Запросы социально-правового характера». Предназначен для формирования архивной справки, поступающей из ЕПИГУ, ЦГУ (согласно административного регламента №495 от 19.08.2020) и ИС my.mehnat.uz.

Государственными архивами подтверждается трудовая деятельность граждан и начисления заработной платы согласно архивным документам личного состава.

2. Модуль «Тематические запросы». Тематические запросы – это запросы о предоставлении информации по определенной проблеме, теме, событию, факту.

Разновидностью тематических запросов являются биографические запросы, по которым устанавливаются сведения, необходимые для изучения жизни и деятельности конкретных лиц. Эти запросы осуществляются на платной основе и подключаются к единой биллинговой системе Республики Узбекистан.

3. Модуль «Комплектование. Система учета документов». Данный модуль позволяет заявителям (участникам) онлайн-аукциона подавать заявки на объекты аукциона в электронном виде, которые подписываются электронной цифровой подписью с приложением электронной (сканированной) копии платежного документа, подтверждающего внесение задатка.

4. Модуль «Система оцифровки документов». Предназначен для подачи электронной заявки государственным органом Оператору для выставления имущества на электронный онлайн-аукцион. Форма электронной заявки должна быть разработана в соответствии с утвержденной формой.

5. Модуль «Архивы». Формирует отдельную карту по каждой заявке и обеспечивает взаимосвязь между оператором и государственным органом. Карта содержит информацию об объекте аукциона, прикрепленные документы и фотографии объекта. В карте отображаются состояние лота и этапы обработки заявки.

6. Модуль «Электронный читальный зал». Предназначен для формирования, обработки и хранения сведений об участниках аукциона.

7. Модуль «Контроль движения фондов». Предназначен для формирования сведений о заявках участников.

8. Модуль «Страховой фонд». Обеспечивает формирование карты с детальной информацией о каждом объекте аукциона (извещение). В карте отображаются статус лота и список участников аукциона по данному лоту, формируется хронология.

9. Модуль «Опись». Обеспечивает отправку уведомлений участникам аукциона по электронной почте и смс.

10. Модуль «Поиск архивных документов». Предназначен для формирования, хранения и обработки информации о поданных заявлениях участников на получение ЭЦП.

11. Модуль «Консервация, реставрация и дезинфекция». Формирует карту с детальной информацией о получении ЭЦП: номер сертификата, дата выдачи и срок действия.

12. Модуль «Статистика и отчеты». Предназначен для запуска и проведения электронного онлайн-аукциона. Система позволяет проводить аукцион методом повышения цены, методом понижения цены, методом конкурсного предложения.

13. Модуль «Государственный каталог». Позволяет администратору совместно с уполномоченными лицами согласно постановлениям создавать новые категории имущества на основе существующих шаблонов.

14. Модуль «Биллинг». Обеспечивает формирование информации об оплате и возврате суммы задатка, об оплате стоимости реализованного на аукционе имущества победителем торгов.

15. Модуль «Решения и электронная взаимосвязь с судебными органами». Обеспечивает обработку заявок от государственных органов и изменение статуса выставляемого имущества.

16. Модуль «Электронная взаимосвязь с my.mehnat.uz». Обеспечивает просмотр текущего баланса, истории денежных операций, истории участия в аукционах, отслеживание статуса текущих лотов.

17. Модуль «Работа с источниками комплектования». Позволяет формировать информацию о региональном/районном делении страны.

18. Модуль «Роли пользователей». Позволяет установить правила разграничения доступа пользователей к определенным функциям системы. Права доступа разграничиваются по региону, району и пользователю.

19. Модуль «Справочники». Необходим для ведения в системе справочных данных, используемых на различных уровнях системы.

Каждой отдельной составляющей, отвечающей за свой процесс, в реальном времени должна быть доступна вся необходимая информация, вырабатываемая другими подсистемами, без дополнительного и двойного ввода информации.

Кроме перечисленных функциональных подсистем, предназначенных для автоматизации функций и задач, возложенных на государственные архивы, в составе ИС будут предусмотрены следующие обеспечивающие подсистемы:

- обеспечение информационной безопасности ИС «Архивное дело»;
- администрирование ИС «Архивное дело».

Все подсистемы должны создаваться по клиент-серверной технологии с организацией централизованной базы данных и с обеспечением контролируемого доступа к базе данных локальных и удаленных пользователей.

В качестве протокола взаимодействия между компонентами Системы на транспортно-сетевом уровне необходимо использовать протокол TCP/IP.

Для организации информационного обмена между компонентами Системы должен использоваться специальный протокол прикладного уровня.

Для организации доступа пользователей к отчетности должен использоваться протокол презентационного уровня HTTP и его расширение HTTPS.

ИС «Архивное дело» должна иметь взаимосвязи со смежными системами:

в системе должна предусматриваться возможность информационного обмена с СЭДО Агентства, а также другими информационными системами государственных архивов.

Информационное взаимодействие осуществляется в соответствии со стандартом O'zDst 2590:2012 «Требование к интеграции и взаимодействию информационных систем государственных органов, используемых в рамках формирования Национальной информационной системы». Состав и формат реквизитов информации обмена будет определен на стадии реализации технического проекта системы.

ИС должна поддерживать следующие режимы функционирования:

- основной режим, в котором модули (подсистемы) выполняют все свои основные функции;
- профилактический режим, в котором один или две модуля (подсистемы) ИС не выполняют часть своих функций.

В основном режиме функционирования Система должна обеспечивать:

- работу пользователей в режиме – 24 часов в день, 7 дней в неделю (24/7);
- выполнение своих функций – сбор, обработка и загрузка данных, хранение данных, предоставление отчетности и т. д.

В профилактическом режиме Система должна обеспечивать возможность проведения следующих работ:

- техническое обслуживание;
- обновление хранилищ данных (экспорт/импорт), архивация данных (создание резервной копии);
- актуализация справочников, словарей, классификаторов (включая их рассылку по узлам и актуализации в центре);
- модернизация аппаратно-программного комплекса;
- регламентное техническое обслуживание, восстановление после сбоев в технических и программных средствах, а также при возникновении нештатных ситуаций.

Общее время проведения профилактических работ не должно превышать 5% от общего времени работы Системы в основном режиме (1,2 часа в месяц).

Конкретный состав и содержание функций, исполняемых в каждом режиме, определяются на этапах технического и рабочего проектирования.

Администрирование и тестирование базы данных, настройка параметров работы отдельных функциональных модулей (подсистем) и автоматизированных рабочих мест в общем случае не должны приводить к остановке процесса функционирования всей системы (или отдельной подсистемы).

Регламентное обслуживание должно осуществляться обученным обслуживающим персоналом системы в целях профилактики. Регламент обслуживания должен быть разработан на этапе технического проектирования.

Для обеспечения высокой надежности функционирования ИС как системы в целом, так и ее отдельных компонентов должно обеспечиваться выполнение требований по диагностированию ее состояния.

Диагностика программных и технических средств должна осуществляться с помощью стандартных решений системных операционных систем, операционных систем отдельных рабочих станций и системы управления базами данных (СУБД), а также путем прогона контрольного примера.

Программные модули должны иметь компоненты по методике испытаний и тестирования, позволяющие провести контроль возможности функционирования основных режимов работы модулей.

При вводе в опытную эксплуатацию отдельных подсистем специалистами разработчика совместно с обслуживающим персоналом системы должно быть проведено полное тестирование и диагностика всех вводимых в опытную эксплуатацию элементов системы (элементов структурированной кабельной системы, активного сетевого оборудования, серверных кластеров и рабочих станций, программного обеспечения (ПО) среды электронного взаимодействия, операционных систем серверов и рабочих станций, СУБД и специального программного обеспечения (СПО), модуля информационной безопасности).

В процессе эксплуатации системы, тестирование и диагностика программно-технических комплексов должны осуществляться системным администратором в автоматическом режиме при ее запуске.

В рамках разработки Программы и методики испытаний должен быть сформирован контрольный пример, обеспечивающий проверку работоспособности узлов и подключения взаимодействующих информационных систем как при первоначальной установке и загрузке базы данных, так и в процессе повседневной работы.

Обязательно ведение журналов инцидентов в электронной форме, а также графиков и журналов проведения планово-предупредительного ремонта. Для всех технических компонентов необходимо обеспечить регулярный и постоянный контроль состояния и техническое обслуживание.

Требования к перспективе развития и модернизации ИС «Архивное дело», разработка системы должна предусматривать следующие направления:

- изменение (дополнение и расширение) форматов и протоколов обмена данными;
- расширение списка автоматизируемых функций;
- адаптация к изменениям норм законодательства и, соответственно, автоматизируемых процессов;
- расширение состава интерфейсов ввода и предоставления информации;
- применение новых узлов системы, новых участников взаимодействия и, соответственно, новых процессов;
- внедрение новых информационных технологий;
- техническое дооснащение и переоснащение системы.

Модернизация системы должна проводиться на основе:

- адаптации стандартов системы к новым законодательным и нормативным документам;
- разработки новых стандартов электронных документов.

Должно быть предусмотрено взаимодействие с системой государственных баз данных, в том числе в рамках «электронного правительства».

Состав, структура и способы организации данных должны использоваться в встроенные механизмы СУБД.

Средства СУБД, а также средства используемых операционных систем должны обеспечивать документирование и протоколирование обрабатываемой в системе информации.

Доступ к данным может быть предоставлен только авторизованным пользователям с учетом их служебных полномочий, а также с учетом категории запрашиваемой информации.

Структура базы данных должна быть организована региональным способом, исключаям единовременную полную выгрузку информации, содержащейся в базе данных системы.

Технические средства, обеспечивающие хранение информации, должны использовать современные технологии, позволяющие обеспечить повышенную надежность хранения данных и оперативную замену оборудования (распределенная избыточная запись/считывание данных; зеркалирование; независимые дисковые массивы; кластеризация).

В состав системы должна входить специализированная подсистема резервного копирования и восстановления данных.

При проектировании и развертывании системы необходимо рассмотреть возможность использования накопленной информации из уже функционирующих информационных систем.

Для хранения системы используется компонент – «Профилактика базы данных», средствами которой выполняются необходимые действия по записи, обновлению, выполнению журнализации изменений и резервного копирования данных; при необходимости для восстановления данных в случае сбоя должны применяться также дополнительные средства СУБД.

Для кодирования входной и выходной информации должны быть применены классификаторы, принятые в Агентстве «Узархив».

Применяемые в выходных документах термины и сокращения должны быть общепринятыми в Агентстве «Узархив» и государственных архивах в целом [7].

Система, по возможности, должна использовать классификаторы и справочники, которые ведутся в системах-источниках данных.

Основные классификаторы и справочники в системе должны быть едиными.

Значения классификаторов и справочников, отсутствующие в системах-источниках, но необходимые для анализа данных, необходимо поддерживать в специально разработанных файлах или репозитории базы данных.

Информационное обеспечение системы должно быть совместимо с информационным обеспечением систем, взаимодействующих с ней по содержанию, системе кодирования, методам адресования, форматам данных и форме представления информации.

Формы документов, создаваемых системой, должны соответствовать внутренним требованиям Агентства «Узархив» и требованиям стандартов (в том числе международных) и/или иных нормативно-технических документов.

Для функционирования Системы в ее состав должны входить системное, прикладное и специальное программное обеспечение.

Системное программное обеспечение должно обеспечивать функционирование серверов баз данных, серверов приложений и рабочих станций пользователей, а также возможность подключения дополнительных средств защиты информации от несанкционированного доступа, работу в общесистемной среде корпоративной сети Агентства «Узархив».

Прикладное программное обеспечение должно обеспечивать реализацию функциональных задач и возможность функционировать в среде операционной системы, дополненной средствами защиты информации от несанкционированного доступа.

Специальное программное обеспечение, состав которого определяется в процессе технического проектирования системы, используется в организации технической и криптографической защиты информации.

Разрабатываемое программное обеспечение не должно изменяться при замене вычислительной техники на более мощную и имеющую аналогичные базовые принципы построения.

Комплекс технических средств системы должен быть достаточным для выполнения всех предусмотренных в нем автоматизированных функций.

В комплексе технических средств должны в основном использоваться технические средства серийного производства. При необходимости допускается применение технических средств единичного производства.

Технические средства должны быть размещены с соблюдением требований, содержащихся в технической, в том числе эксплуатационной, документации на них, и так, чтобы было удобно использовать их при функционировании программного комплекса и выполнять техническое обслуживание.

Размещение технических средств, используемых персоналом системы при выполнении ролей, должно соответствовать требованиям эргономики, определенные в соответствующих стандартах.

Технические средства системы, используемые при взаимодействии программного обеспечения системы с другими информационными системами, должны быть совместимы по интерфейсам с соответствующими техническими средствами этих информационных систем и используемых систем связи.

Любое из технических средств системы должно допускать замену его средством аналогичного функционального назначения без каких-либо конструктивных изменений или регулировки в остальных технических средствах системы (кроме случаев, специально оговоренных в технической документации).

Технические средства системы допускается использовать только в условиях, определенных в эксплуатационной документации на них. В случаях, когда необходимо их исполь-

зование в среде, параметры которой превышают допустимые значения, установленные для этих технических средств, должны быть предусмотрены меры защиты отдельных технических средств от влияния внешних воздействий факторов.

В системе должно быть использовано телекоммуникационное оборудование, удовлетворяющее общим техническим требованиям и сертифицированное в установленном законодательством порядке.

В системе должны быть использованы технические средства, отвечающие требованиям соответствующих нормативно-технических документов (O`zDst и др.):

- по устойчивости к внешним воздействующим факторам;
- по параметрам питания;
- по категории исполнения.

Защита технических средств системы от воздействия внешних электрических и магнитных полей, а также помех по цепям должна быть достаточной для эффективного выполнения техническими средствами своего назначения при функционировании системы.

В системе должны быть предусмотрены меры по защите внешней среды от промышленных радиопомех, излучаемых техническими средствами при работе, а также в момент включения и выключения.

Сейчас архивное хранение документов организации или любых других материалов удобнее осуществлять в электронном виде. Для этого создаются различные специализированные программные обеспечения информационных систем электронного архива. Сокращение затрат на содержание помещений для хранения традиционных архивов бумажных документов, а также на обеспечение в них необходимых технических и климатических условий, требующихся для долговременного хранения документов без риска их порчи или безвозвратной потери.

Если бумажный документ может быть один раз создан и далее он хранится в неизменном, если пренебречь старением бумаги, виде в течение десятилетий, не нуждаясь в средствах отображения, то электронный документ без таких средств существовать не может.

Более формально задача долговременного хранения электронных документов звучит так: требуется обеспечить сохранность электронных документов, обеспечить их доступность в динамически меняющейся программно-аппаратной среде, причем в течение всего срока хранения должна обеспечиваться аутентичность (неизменность) документа.

Основная задача архива – обеспечить сохранность данных. Создается картотека дел, которая хранит информацию о том, где находится документ, отслеживает, кто его запросил, на какой срок и когда должен вернуть. В архиве должна быть предусмотрена возможность делать выборки файлов по указанным параметрам, например, по сроку хранения, чтобы вовремя избавляться от документов, не требующих хранения.

Может быть это выглядит несколько парадоксальным, но один из главных барьеров в борьбе с коррупцией – это технологическая отсталость. Изменить положение дел не в последнюю очередь может развитие информационного общества, повышение качества и «прозрачности» оказываемых архивных услуг, некоторые из которых должны оказываться в электронном виде. Реформирование государственного управления посредством внедрения системы электронного правительства, как части государственного управления, а также создание электронного архива в рамках функционирования системы электронного правительства – это один из составляющих элементов неизбежного формирования современного информационного общества и непереносимое условие вхождения в него.

Цифровизация – приоритетная задача для Агентства «Узархив» при Министерстве юстиции Республики Узбекистан. Несомненно, цифровизация архивного дела и внедрение современных технологий в работу архивов повысят их качество и эффективность.

Литература и источники:

Автоматизированная система корпоративных информационно-ресурсных центров (KARMAT-M). Рахматуллаев М.А., Каримов У.Ф., Мухамадиев А.Ш., Атажанов Ж., Савочкин М.П. Методическое пособие для пользователей автоматизированной системы информационно-ресурсных центров. Архивные информационные технологии [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.aitech.ru/blog> (дата обращения 12.02.2023).

1. Ахмедов Б.М. Общие тенденции развития архивного дела в Узбекистане. [Электронный ресурс]. – 2021 – URL: einfolib.uz/index.php/2020/09/21/tendensiya-razvit...spubliki-uzbekistan (дата обращения 12.02.2023).

Архивное хранение документов – компактно, надежно, безопасно [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.e-arch.ru/stati/49-arkhivnoe-khranenie-dokumentov-kompaktno-nadezhno-bezopasno> (дата обращения 12.02.2023).

Автоматизация архивного дела [Электронный ресурс]. – 2020 – URL: <https://www.atlas-soft.ru/articles/archival-work-automation> (дата обращения 12.02.2023).

Архитектура электронного архива ETLAS [Электронный ресурс]. – 2013 – URL: <http://www.atlas-soft.ru/products/atlas-archive-architecture> (дата обращения 12.02.2023).

2. Ахмедов Б., Абдуллаев А., Турапов А. Проблемы создания единого электронного каталога государственных архивов и некоторые пути их решения. – Ташкент, 2017. – С. 14–17.

3. Абдуллаев А.Х. Системы автоматизации обмена информации в архивной сфере в рамках электронного правительства. // *Фан ва технологиялар тараққийоти*. – 2020 – №7 – С. 160–164.

Archival Instructions from the Ministry of Security Archives of the Polish People's Republic (1956–1990): Overview of the Issues

Stanisław Koller¹

¹Institute of National Remembrance (Warsaw, Poland), professor

Abstract. In communist Poland, the archives of the state security organs operated from 1944–1990. Throughout the history of these archives, six comprehensive archival directives were issued regarding the handling of archival materials in the ministry. These were Directives: no. 00123/57, no. 0127/57, no. 0107/68, no. 034/74, no. 030/79 and no. 049/85. In the years 1956–1990 they regulated in its entirety the procedure for archival files produced by security authorities. In the period examined, all archival work in the ministry was subordinated to the management of the operational archive. In the process of amending archival standards, the handling of operational and non-operational files in the ministry was comprehensively regulated. The classification of the standards changed from 'top secret' to 'secret'. Gradually, changes were made to the nomenclature describing the collected operational materials: documentation, archival files, and archival materials. In all subsequent archival standards, the content and structure of the issues were fully preserved. In the records schedule, the number of departments, keywords and types of operational files increased. The number of types of print templates was amended and increased. The status of the standards was raised for the instructions to the directives. All changes made to archival standards resulted from the specific nature of operational files and the need to secure the efficiency and secrecy of the Security Service's operations.

Key words: closed archives, operational files, archival instructions, Security Service, security organs.

Поляк Халық Республикасының Қауіпсіздік министрлігінің архивтік нұсқаулары (1956–1990): мәселеге шолу

Станислав Коллер¹

¹Ұлттық еске алу институты (Варшава, Польша), профессор

Аңдатпа. Коммунистік Польшада мемлекеттік қауіпсіздік органдарының архивтері 1944–1990 жж. аралығында жұмыс істеді. Бұл архивтердің бүкіл тарихында министрлікте архивтік материалдармен жұмыс істеуге қатысты алты кешенді архивтік нұсқау шығарылды. Бұл Директивалар болды: №00123/57, №0127/57, №0107/68, №034/74, №030/79 және №049/85. 1956–1990 жж. олар қауіпсіздік органдары шығаратын архивтік істердің тәртібін толығымен реттеді. Қарастырылған кезеңде министрліктегі барлық архив жұмыстары жедел архив басшылығына бағынды. Архив стандарттарына өзгертулер енгізу барысында министрлікте жедел және операциялық емес істерді өңдеу кешенді түрде реттелді. Стандарттардың жіктелуі «өте құпиядан» «құпияға» өзгерді. Жинақталған жедел материалдарды сипаттайтын номенклатураға бірте-бірте өзгерістер енгізілді: құжаттама, архивтік істер, архивтік материалдар. Бұдан кейінгі барлық архив стандарттарында мәселелердің мазмұны мен құрылымы толық сақталған. Жазбалар

кестесінде бөлімдер саны, негізгі сөздер мен операциялық файлдардың түрлері өсті. Баспа үлгілерінің түрлерінің саны өзгертілді және көбейтілді. Директивалар бойынша нұсқаулар үшін стандарттардың мәртебесі көтерілді. Архивтік стандарттарға енгізілген барлық өзгерістер операциялық файлдардың ерекше сипатынан және Қауіпсіздік қызметінің жұмысының тиімділігі мен құпиялығын қамтамасыз ету қажеттілігінен туындады.

Кілт сөздер: жабық архивтер, жедел істер, архивтік нұсқаулықтар, Қауіпсіздік қызметі, қауіпсіздік органдары.

Архивные инструкции архива Министерства безопасности Польской Народной Республики (1956–1990): обзор проблемы

Станислав Коллер¹

¹Институт национальной памяти (Варшава, Польша), профессор

Аннотация. В коммунистической Польше архивы органов госбезопасности действовали с 1944 по 1990 гг. На протяжении всей истории этих архивов было издано шесть всеобъемлющих архивных директив, касающихся обращения с архивными материалами в министерстве. Это были Директивы: № 00123/57, №0127/57, № 0107/68, №034/74, № 030/79 и № 049/85. В 1956–1990 гг. они полностью регулировали порядок архивных дел, производимых органами безопасности. В рассматриваемый период вся архивная работа в министерстве подчинялась управлению оперативного архива. В процессе внесения изменений в архивные стандарты обращение с оперативными и неоперационными делами в министерстве было всесторонне регламентировано. Классификация стандартов изменилась с «совершенно секретно» на «секретно». Постепенно в номенклатуру, описывающую собранные оперативные материалы, вносились изменения: документация, архивные дела, архивные материалы. Во всех последующих архивных стандартах полностью сохранялись содержание и структура выпусков. В расписании записей увеличилось количество отделов, ключевых слов и типов оперативных файлов. Изменено и увеличено количество типов шаблонов печати. Статус стандартов был повышен за инструкции к директивам. Все изменения, внесенные в архивные стандарты, были обусловлены спецификой оперативных дел и необходимостью обеспечения оперативности и секретности деятельности Службы безопасности.

Ключевые слова: закрытые архивы, оперативные дела, архивные инструкции, Служба безопасности, органы безопасности.

“... the management at the time knew that the Security Service could not work ‘blindfolded’, ‘in the dark’. It was not enough to limit their actions to detentions, interrogations, judgements or searches. After all, it was necessary to somehow amass the names of various people, enemies of the new system and their activities, as well as facts and events, and keep those from being forgotten. Such a need was prompted by simple logic. Such a cell [an operational records archive] was therefore absolutely necessary for this system.”

Excerpt from a 1984 internal SB publication regarding operational records¹.

In the years 1944–1990, both military and civilian security authorities operated in communist Poland. Military security organs oversaw both career soldiers and conscripts in their

¹ AIPN, 02079/1, Ewidencja Operacyjna Służby Bezpieczeństwa i Milicji Obywatelskiej 1944–1984, p. 6 [pdf].

respective types of forces². The civilian organs controlling society included in turn: Department of Public Security (RBP), 1944; Ministry of Public Security (MBP), 1945–1954; Committee for Public Security (KdsBP), 1954–1956 and the Ministry of Internal Affairs (MSW), 1954–1990. The materials that they produced were stored in special archives. From 1944–1990, operational materials were collected in the archive, which was successively called Operational Archives, Operational Records Bureau, and Bureau 'C' of the Ministry of Internal Affairs and its provinces [voivodeships]. Non-operational materials were collected in the archives of voivodeship public security offices (WUBP), and later in the MPB Central Archive (CA) and its departments established in 1952. In 1965, the Central Archive of the current Ministry of Internal Affairs was incorporated into MSW Bureau 'C'³.

Operational archives contained materials produced in the operational units of security organs after 1944, operational records and index card files⁴. Non-operational archives contained the so-called historical holdings (archival materials of the administration of the Second Polish Republic and files of the German administration from the Second World War), and materials produced by civil security organs after 1944.

In the first years after the war, these archives operated on the basis of archival law from 1919⁵. A government decree from 29 March 1951 authorized the Minister of Public Security to issue directives and orders regulating the affairs of the archives subordinate to him⁶. The Act of 14 July 1983 regarding national archival holdings and archives introduced the term 'closed state archives'; among these were mentioned archives subordinate to and supervised by the Minister of Internal Affairs. The closed archives were part of the state archival network. The Act laid the obligation of organizing subordinate archives on the Minister of Internal Affairs. In unregulated matters these were guided by the same regulations as the state archives were⁷.

² For more information regarding PRL security organs, see: P. Semków, *Informacja Marynarki Wojennej w latach 1945–1957*, Warszawa 2006; P. Piotrowski, *Uwagi o funkcjonowaniu i metodologii pracy operacyjnej Zarządu II Sztabu Generalnego WP oraz Wojskowej Służby Wewnętrznej Jednostek Wojskowych MSW* appendix 1: *Instrukcja operacyjna Zarządu II Sztabu Generalnego*, Warszawa, dnia 15 XII 1976 r.; appendix 2: *Zarządzenie nr 0014/85 ministra spraw wewnętrznych z dnia 20 lutego 1985 r. w sprawie wprowadzenia do użytku służbowego „Instrukcji o działalności kontrwywiadowczej w jednostkach wojskowych MSW”; Instrukcja o działalności kontrwywiadowczej w jednostkach wojskowych MSW* [in:] F. Musiał (Ed.), *Osobowe źródła informacji – zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze*, Kraków 2008; J. Wygoda, R. Peterman, *Zapomniane organy bezpieczeństwa państwa – Wojskowa Służba Wewnętrzna KBW i WOP, Wojskowa Służba Wewnętrzna Jednostek Wojskowych MSW, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989”* 2012, no. 1(10), pp. 131–164; R. Leśkiewicz, R. Peterman: *Wojskowe organy bezpieczeństwa państwa* [in:] A. Jusupović, R. Leśkiewicz, *Historyczno-prawna analiza struktur organów bezpieczeństwa państwa w Polsce Ludowej (1944–1990)*. Zbiór studiów, Warszawa 2013, pp. 164–176.

³ Regarding the functioning of security agency archives in PRL, see: A. Paczkowski, *Archiwa aparatu bezpieczeństwa PRL jako źródło: co już zrobiono, co można zbadać*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, 2003, no. 1(3), pp. 9–21; P. Piotrowski, *Struktury Służby Bezpieczeństwa MSW 1975–1990*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, 2003, no. 1(3), pp. 85–89; E. Zając, *Wstęp do badań nad archiwami SB* [in:] H. Głębocki, *Policja tajna przy robocie. Z dziejów państwa policyjnego w PRL*, Kraków 2005, pp. 24–70; P. Milczanowski, *Specyfika struktury organizacyjnej Archiwum MSW* [in:] F. Musiał (Ed.), *Wokół teczek bezpieki – zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze*, Kraków 2006, pp. 221–229 [orig: „Zeszyty Historyczne WiN-u”, 2004, no. 22]; M. Komaniecka, *Dzienniki korespondencyjne, rejestracyjne, archiwalne i koordynacyjne aparatu bezpieczeństwa Polski Ludowej jako źródło historyczne* [in:] F. Musiał (Ed.), *Wokół teczek bezpieki – zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze*, Kraków 2006, pp. 263–280 [orig: „Aparat represji w Polsce Ludowej 1944–1989”, 2006, no. 2(4)]; M. Komaniecka, *Organizacja i funkcjonowanie kartotek ogólnoinformacyjnej i zagadnieniowej aparatu bezpieczeństwa* [in:] F. Musiał (Ed.), *Wokół teczek bezpieki – zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze*, Kraków 2006, pp. 231–262 [orig: „Zeszyty Historyczne WiN-u”, 2005, no. 23]; F. Musiał, *Zamiast wprowadzenia: archiwalia komunistycznego aparatu represji* [in:] F. Musiał (Ed.), *Wokół teczek bezpieki – zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze*, Kraków 2006, pp. 7–62; Z. Krupska, *Zarządzanie dokumentacją aktową w naczelnich organach bezpieczeństwa państwa i porządku publicznego w latach 1944–1990*, [in:] J. Bednarek, P. Perzyna (Ed.), *W kregu „teczek”. Z badań nad zasobem i funkcjami archiwum Instytutu Pamięci Narodowej*, Łódź-Toruń 2006, pp. 115–128; P. Perzyna, *Problematyka rozpoznania struktury zasobu i zespołowości akt cywilnych organów bezpieczeństwa oraz ich informatycznego opisu*, „Przegląd Archiwalny IPN” 2009, no. 2, pp. 13–52; K. Tyłski, *Zasady funkcjonowania ewidencji operacyjnej Służby Bezpieczeństwa*, „Przegląd Archiwalny IPN”, 2013, no. 6, pp. 77–99; *Ewidencja Operacyjna i archiwum organów bezpieczeństwa PRL w latach 1944–1990*. Zbiór normatywów, ed. M. Komaniecka-Lyp, Kraków 2017, pp. 23–98.

⁴ 'Index card file' ('kartoteka') refers to a specific type of name card index used by secret services in Poland; they were not used by civilian archives. On each index card (and there were thousands) was a surname, first name and other personal data as well as information on where to find these people in the archive materials (case numbers, their operational names, in which cases these subjects appeared and in what capacity).

⁵ Dekret Naczelnika Państwa z 7 II 1919 r. o organizacji archiwów państwowych i opiece nad archiwami (Dziennik Praw Państwa Polskiego, 1919, no. 14, item 182) [in:] *Pierwsze akty prawne o organizacji polskich archiwów państwowych i opiece nad archiwami z dnia 31 lipca 1918 r. i z dnia 7 II 1919 r.*, ed. M. Motas, „Archeion” 1968, vol. 50, pp. 27–40; M. Motas, *O przepisach archiwalnych w Polsce międzywojennej (1918–1939)*, „Archeion” 1968, vol. 48, pp. 111–136.

⁶ Monitor Polski 1952, item 87, Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów PRL z dnia 14 I 1952 r. w sprawie sieci archiwalnej.

⁷ Dziennik Ustaw 1983, item 173, Ustawa z 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach, chap. III, art. 22; *ibid.*, chap. III, art. 29.

The Handling of Documentation Produced in the Ministry of Public Security from 1944–1956.

In 1944, the Red Army began to enter the territory of the Polish Republic, behind the shifting war front. In opposition to the legal Polish government operating in exile in London, the Soviets handed over power to Polish communists and formed a security apparatus. Its goal was to establish and maintain an administration completely subordinated to the USSR. Already in 1939, as a result of the Molotov-Ribbentrop Pact, most of Poland had been incorporated into the USSR. From 1945, the totalitarian Soviet occupation encompassed the entire territory of the Polish state.

Together with the organization of the security apparatus began the creation of its archives. This proceeded on two tracks: operating materials were accumulated separately while non-operational files were appropriated separately.

a. Instructions for Operational Files

The [aforesaid] organized apparatus of repression needed its own database for operational and investigative purposes. As early as 22 September 1944, the first Instruction no. 13 regarding the implementation of registration cards was introduced. Index card files were created from these cards. Someone had to collect and maintain them, hence the need to establish an Operational Record Archive. At the same time, it was necessary to collect and store materials produced during the operational work of the units. All of this had to be done in secret. The first decision regarding the collection of operational materials was the missive of 9 November 1944 regarding the creation of operational file repositories at WUBP, followed by the Instruction of 18 November 1944 with reference to the operation of file repositories in the ministry. These were brief orders, the purpose of which was to legally sanction the obligation to store the operational materials produced. For the next 10 years there was no need to issue more specific regulations, because only after this period were materials to be transferred from the units to the archives.

In the years 1954–1956, the preparation of appropriate archival standards began. At that time, the first fundamental reorganization of the ministry was underway and on-going tasks were regulated via circular letters. Seven such missives were published during that time regarding: transfer of files of arrested agents to WUBP [Voivodeship Office of Public Security] prison departments (06.01.1954); types of cases – operational and agency – to be transferred to the archives (10.01.1955); regulations for storing and recording personal files of dismissed BP officers (10.02.1955); handling of the remaining documentation from the former 'Referaty II'⁸ of poviats public security offices (PUBP) (04.05.1955); transfer of operational materials to the archives (27.06.1955); transfer of operational materials to the Department X archives (06.11.1956); transfer of documentation from former UB operational units subject to liquidation or reorganization (13.12.1956)⁹.

The need to prepare and introduce proper instructions for handling documentation located in operational units of security organs, which also qualified for permanent or temporary storage in the archives of operational records, was most justified. When materials produced at that time through the work of the apparatus of repression began to be sent to the archives ten years later, there turned out to be more than 2 million files in operational cases alone, not counting index card files and administrative files.

b. The Handling of Non-operational Files

At the same time as the archive was created for operational records, per the same letter of 9 November 1944, a non-operational archive was established in the security organs to gather all recovered former German documents, official letters, circulars, etc. These were the so-called historical holdings. Through subsequent directives and missives, the archives of the security authorities were soon under the obligation to take over [the following]: documentation from

⁸ The archival organs of the SB were called 'Referaty II', which was also a code for those in the know.

⁹ *Ewidencja Operacyjna i archiwum...*, pp. 86–87, 125.

the occupying German powers as well as landowners (27.02.1945, 14.08.1945 and 20.02.1947); materials concerning the communist workers' movement from the interwar period and the State Police (31.10.1946; 18.09.1950 and 30. 04.1952); documentation of voivodeship and starosty [county] offices and political organizations from [the period] up to 1939 (18.09.1950; 30.04.1952); documentation from prisons up to 1939 (30.04.1952); archival materials of political party members active in the interwar period and underground organizations from the time of the occupation as well as after World War II (27.05.1952); files from Division II of the Commander in Chief of the Polish Army (13.05.1954); and materials regarding members of the Polish United Workers' Party (PZPR) (18.03.1955). Additionally, the archive accumulated all administrative files created in the ministry. From 13 March 1952, the non-operational archive operated under the name of the Central Archives of the Ministry of Public Security (CA MBP)¹⁰.

First Archival Instructions

In 1957, two directives simultaneously introduced two archival instructions: Directive no. 00123/57 – Instruction and records schedule for the MSW Bureau of Operational Records (BEO)¹¹ and Directive no. 0127/57 – Instruction and records schedule for the Central Archive (CA)¹² of the Ministry of Internal Affairs. The fact that two archives operated at that time in the security ministry required that both Instructions be reviewed. These were the first comprehensive archival instructions formulated. Both were published the same day – 1 July 1957.

In order to clearly present the Instructions, their content is presented in Table 1.

Table 1: Contents of the first archival Instructions - No. 00123/57 and No. 0127/57 from 1957

S/N	Instruction to Directive no. 00123/57	Instruction to Directive no. 0127/57
1.	§ 1. General Regulations	I. General Provisions
2.	§ 2. Scope of Activity of Operational Archive	--
3.	§ 3. Division of Operational Files into Categories	II. Division of Files into Categories
4.	See § 11	III. File repository
5.	§ 4. Accessioning of Operational Files Before Transfer to Archives	IV. Transfer of Files to Repository
6.	§ 5. Records of Operational Files in the BEO and WEO Archives	V. Storage and Recording of Files in a Repository
7.	§ 6. Operational File System in the BEO and WEO Archives (Division into Record Groups)	No information regarding record groups (fonds)
8.	§ 7. Lending Procedure for Operational Files from the BEO and WEO Archives § 8. Providing Information on the Basis of Archival Materials	VI. Usage of Files in Repositories and Archives
9.	See § 4	VII. Transfer of Files to Archives
10.	§ 9. Purging of Files (Preparation and Separation of Category 'B' Operational Files for Destruction)	VIII. Purging of Files

¹⁰ Ibid. pp. 86–88.

¹¹ Zarządzenie nr 00123/57 wiceministra spraw wewnętrznych z 1 VII 1957 r. w sprawie postępowania z dokumentacją znajdującą się w jednostkach operacyjnych służby bezpieczeństwa MSW kwalifikującą się do trwałego lub czasowego przechowywania w Archiwum Biura Ewidencji Operacyjnej [in:] Ewidencja Operacyjna i archiwum..., pp. 866–867; Instrukcja dyrektora Biura Ewidencji Operacyjnej o pracy Archiwum Biura Ewidencji Operacyjnej MSW (Wydziału Ewidencji Operacyjnej KWMO) wprowadzona Zarządzeniem nr 00123/57 z 1 VII 1957 r. wiceministra spraw wewnętrznych. Wykaz akt dotyczący czasokresu przechowywania akt w archiwum (annex no. 1) [in:] ibid., pp. 868–886.

¹² Zarządzenie nr 0127/57 ministra spraw wewnętrznych z 1 VII 1957 r. wraz z Instrukcją dyrektora Centralnego Archiwum MSW o postępowaniu z aktami w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. Orientacyjny wykaz akt dla jednostek MSW (annex no. 1) [in:] ibid., pp. 887–922. The instructions introduced by this directive were also in force in the archives of the Citizens' Militia Headquarters (KGMO), Public Security Corps (KBW), Border Protection Troops (WOP), the Main Command (KG) of the Fire Brigades, the Head Office of Geodesy and Cartography (GUGiK) and in field unit repositories.

S/N	Instruction to Directive no. 00123/57	Instruction to Directive no. 0127/57
11.	See § 12	IX. Inventory of Archival Materials in the Archive
12.	§ 10. Conservation of Operational Files in the Archive	--
13.	§ 11. Archive Premises and Arrangement	See Ch. III
14.	§ 12. Audit of Operational Files in the BEO and WEO Archive	X. Audit of Archives and Repositories
15.	--	XI. Final provisions
16.	Records schedule – 14 chapters; – 47 keywords (55 categories)	Records schedule – 22 chapters; – 236 keywords (245 categories)
17.	Print templates – 4 templates	Print templates – 9 templates

Attention must first be drawn to the status of both the directives and the instructions – in the case of the BEO Instruction, the security classification given was ‘top secret’, and for the MSW Central Archive Instruction, ‘secret’. The legislature proceeded from the assumption that classified operational materials (records, files, operational matters) should be given the highest degree of secrecy. Only the administration, operational officers and employees of the operational records department had access to them. Other files produced at the ministry were secured with a ‘secret’ classification – most likely due to the military nature of the ministry.

Although both instructions were archival and were implemented by the same legislature, their formal structure was slightly different.

In the BEO instructions, paragraphs (total 12) and points have been used, whereas in the list of files, Roman numerals were introduced for chapters and the continuous numbering of individual types of files was abandoned. As well, in the records schedule, different nomenclature was used in two cases: the term ‘category of files’ was replaced by ‘storage duration’ and category ‘A’ was replaced by the term ‘no termination date’.

In the instructions for the MSW Central Archive, chapters (11 in total) and points were used and a table of contents was provided. The records schedule was divided into chapters with Roman numerals, and the continuous numbering of file types was implemented, along with the division of files into categories typical for archival science.

The terminology used indicates the greater professionalism of the creators of the MSW Central Archive instructions. These differences were probably due to the fact that the Central Archive instructions were prepared on the basis of classical archival regulations. The instructions written for BEO touched on operational files, which conventional archives did not possess. It is quite possible that when writing the instructions for the operational archive, they were guided by Soviet instructions regarding the handling of operational materials¹³.

Both instructions began with ‘General Regulations’ / ‘General Provisions’ (item 1). These were very diverse. The BEO instructions focused mainly on specifying the types of files accepted; in the instructions for MSW Central Archive, the focus was on defining terms.

The range of activities of the operational archive (item 2) was listed in § 2 of the BEO instructions, which is understandable, as MSW Central Archive did not possess such files. The scope of activities included: receiving operational documentation; maintaining book and file records; lending files; giving information; issuing photocopies, transcripts, excerpts, etc.; purging and destroying documentation; maintaining indexes; conserving material; and overseeing the work of BEO departments. The range of activities listed for the operational archive was similar

¹³ See no. Приказ Народного комиссара Внутренних дел Союза ССР от 12 декабря 1940 г. №001551. Ministry of Internal Affairs Archive, Georgia, *Министерство Внутренних Дел Грузинской ССР. Сов. Секретные пртказы НКВД СССР с №001506 по №001606, декабрь 1940 г. – декабрь 1940 г., pp. 28–39.*

to that of other archives. In the instructions for MSW Central Archive, the operating range is not specifically itemized, but it is expanded and discussed in subsequent chapters.

Chapter: Division of Operational Files into Categories (§ 3) / Division of Files into Categories (chap. 2) (item 3) in both instructions concerned the qualification of category 'A' and 'B' files, appropriate for documents stored in both archives.

Issues regarding the location of archive premises, their arrangement, security and functioning (item 4) are discussed in Chapter III – 'File Repository' - instructions for MSW Central Archive and § 11 – "Archive Premises and Arrangement" – instructions for BEO. In the case of both archives similar rules were established – spacious and dry rooms, well protected against fire and break-ins, equipped with shelves, and adapted for the storage of paper documents.

The next chapter, "Accessioning of Operational Files Before Transfer to Archives" (item 5), concerned the process of preparing files before they were submitted to BEO. The same issues in the MSW Central Archive instructions were discussed in chapter IV – "Transfer of Files to Repository" and supplemented with chapter VII – "Transfer of Files to Archives". The method of dealing with files (preparation of documents, formatting of folders, verification of content, preparation of case record schedules, method of transfer, observance of the principles of territorial pertinence, responsibility of individuals) was similar in both instructions, but addressed with regard to the specifics of operational and general files.

The next paragraph, § 5 – "Records of Operational Files in the BEO Archives and Operational Records Departments (WEO)" (item 6), concerned the procedure for recording files in archival logbooks, dummy cards, protocols and indexes. Chapter V of the MSW Central Archive Instruction –

"Storage and Record Keeping of Files in a Repository" corresponded to this. It discussed both practical methods of arranging files in the archives as well as the way they were recorded in records schedules, registers, record cards, books and reports. The differences mainly concerned the definition of the detailed treatment of various types of files for both archives and the method of their recording.

Having no equivalent for MSW Central Archive, § 6 "The Operational File System in the BEO and WEO Archives" (item 7) listed archival units created from operational files. These included record groups (fonds) from the secret-service network; operational record cases; investigation and inquiry cases and control files¹⁴; files from surveillance objects and other issues; materials constituting the basis for registration in the General Information Index Card File (KOI); operational case files; reports and correspondence.

The next issue concerned the establishment of regulations for using the files (item 8). In the case of BEO, this was divided into two issues. In § 7 – "Lending Procedure for Operational Files from the BEO and WEO Archives" - the channel for access and usage of operational cases by operational units and other authorized entities is explained. In § 8 – "Providing Information on the Basis of Archival Materials" – those entities authorized to use the information contained in operational materials are specified and the manner of providing that [information] is discussed. Both paragraphs corresponded to chapter VI of the Instruction for the MSW Central Archive – "The Usage of Files in Repositories and Archives", which discusses the practical regulations for borrowing files. The differences were mainly in the specificity of the regulations established for using operational files, which included the identification of those entities authorized to use the archive and the establishment of rules for giving consent to use the materials.

The purged files were discussed in § 9 of the instructions for BEO and chapter VIII of the instructions for the MSW Central Archive (item 10). Practical rules for handling files in the purging process were similar for both archives (separation of files, appointment of a commission, preparation of a protocol). In BEO, additional rules were determined for the removal of persons appearing in the destroyed materials from the files and indexes, as well as delineating the safety and full secrecy of the material destruction procedure.

¹⁴These were copies of documents that concerned more than one person and might be useful in other investigations.

The next issue was the “Inventory of Archival Materials in the Archive”, but [this was found] only in the instructions for the MSW Central Archive (item 11). Chapter IX of these instructions prescribed the compilation of inventories in order to safeguard the whole of the file, and specified principles for their creation and types. In the BEO instructions there was no separate paragraph regarding an inventory. The obligation to carry out an annual case file inventory was mentioned only in § 12, in the context of carrying out a file audit. In this instance, the audit was only intended to confirm the physical possession of the archival unit in the resource, but it was not an inventory in the archival sense, resulting in a description of the archival unit and its inclusion in the relevant inventory.

In § 10 of the BEO instructions, the issue of “Conservation of Operational Files in the Archives” (item 11) was discussed. This point was completely omitted in the MSW Central Archive instructions. The matter of conservation was reduced to basic principles – dusting, maintaining air humidity, ventilating storerooms, separating damp and mouldy files from the remaining holdings and drying them. Archive storerooms had to be protected from rodents, insects and other pests. The access of damaged files was prohibited. Documents on which the printing was fading had to be rewritten. In the event of serious damage, it was necessary to prepare a ‘damage log’ and report it to management. Removing metal elements from documents was recommended. The range of activities of the conservation workshop was determined: sewing, binding, removing damage, fumigating, disinfecting rooms, and making photocopies.

In § 11 of the instructions for BEO (item 13), the matter of “Archive Premises and Equipment” was discussed; this was the previous subject of chapter III of the MSW Central Archive instructions.

“Control of Operational Files” in § 12 of the BEO instructions (item 14) concerned the execution of an annual inventory of files, a check to see if the state of the files corresponded to the records. The archive’s mode of operations was also audited to see whether it met the requirements of the Instruction. After completion of the work, the Commission prepared a protocol. The issues raised corresponded to chapter X of the MSW Central Archive instructions – “Audit of Archives and Repositories”, which directed the following archives: MSW Central, KGMО, KBW, WOP, KG Fire Department and the Central Bureau of Geodesy and Cartography (GUGiK). These were also prescriptive for subordinate archives. The following were inspected: the actual state of materials, observance of state and official secrets, overall working conditions, and the security of archive premises.

Article 12 regarding the control of operational files was the last item in the BEO instructions. Those for the MSW archives ended with chapter XI – “Final Provisions” (item 15), which contained the necessary remarks, noting that in the absence of relevant provisions in the instructions, those from the Ministry of National Defence (MON) instructions regarding the handling of military archival materials were to be in force in the KBW and WOP archives.

The records schedule for BEO contained 14 sections and 47 keywords (including 55 types of documentation with different holding periods). The records schedule for the MSW Central Archive was divided into 2 sections and 22 chapters and had 236 keywords (including 245 types of documentation with different holding periods). The greater number of keywords in the MSW archive records schedule resulted from the larger variety of administrative files collected in the archives subordinate to the Ministry of Security and Defence.

BEO had four print templates for forms (card to access or borrow files; protocol of loss or damage, or a confirmation of the purging of files; protocol of purged files; list of purged files) and MSW had nine templates (placement of titles on dossier covers; list of transferred case files; register of transferred case records schedules; access card; dummy card; record ledger of those using and borrowing files; damage or destruction protocol of files based on the ‘access card’; protocol of purged files; protocol ledger of destroyed files).

Both archival instructions were implemented for the archives of state security authorities. The BEO instruction was more modest and less professionally written. It treated some of the issues quite briefly. The specificity of operational files influenced the unique nature of the instructions. This particularly touched on the issue of access to operational files and index card files, the

handling of archival materials, principles for separating files for destruction and classifying all activities performed in the archive as confidential.

The Formal Structure of Standards Regarding the Organization and Principles of Handling Operational Files in the Process of Subsequent Amendments

Through the entire period that the communistic operational archives of security organs functioned (1944–1990), six complementary standards were published regarding the organization and principles of handling materials produced in the Ministry of Internal Affairs. The previously discussed instructions were the first to be implemented by Directive no. 00123/57 for BEO and Directive no. 0127/57 for MSW CA – both in 1957.

They were followed by four other standards: instructions introduced by Directives no. 0107/68 of 24 October 1968, no. 034/74 of 10 May 1974 and no. 030/79 of 2 July 1979, as well as Directive no. 049/85 of 8 July 1985, containing the amended content of previous instructions.

The main reason for the introduction of Directive no. 0107/68 of the new comprehensive archival Instructions was the need to standardize the handling of documents after the inclusion of MSW Central Archive into Bureau 'C', and with it the material holdings produced by MO [Citizens' Militia]. It also included changes in the documentation introduced by the 1960 operational work instruction, and experience from the practical work of archives in the previous period was taken into account.

The next amendment to the instructions, Directive no. 034/74, made it necessary to simplify the rules for handling documentation. It also included changes to the documentation introduced by the 1970 instructions for operational work.

The revision to the instructions by Directive no. 030/79 occurred after the administrative changes that took place in 1975, when forty-nine voivodeships arose in the place of the former seventeen.

The last amendment took place through Directive no. 049/85, which complied with the principles of the new Act of 14 July 1983 regarding the national archival holdings and archives, as well as the acquisition by Bureau 'C' of the archives of the Reconnaissance Administration of the Border Protection Army, the Internal Military Service Administration and military units reporting to the Minister of Internal Affairs.

The most intentional in the general presentation of standards is the presentation of the basic changes that occurred in the process of their amendment. Instruction no. 00123/57 issued for BEO was adopted as a reference point. This was natural because, as previously mentioned, MSW Central Archive was incorporated into the operational archive in 1965¹⁵.

As a matter of priority, individual instructions and directions in force in 1956–1990, regarding the organization and principles of handling documentation produced at the ministry of security were compared with each other in terms of internal structure. The issue regarding the legal act's structure can be broken down into ten observations.

The first of these concerns changes in the titles of directives during subsequent amendments. In Instruction no. 00123/57 there was a reference to 'handling documentation found in MSW SB operational units', that is, documentation of a strictly operational character. Instructions no. 0107/68, no. 034/74 and no. 030/79 used the terminology 'the handling of archival files' - that is, they extended the activities of the archival service to all files produced in the Ministry of Internal Affairs (non-operative as well). Subsequently, Directive no. 049/85 referred to 'handling archival materials'. This last change resulted from the Act 'on National Archive Holdings and Archives' of 14 July 1983, in which the term 'archival materials' was used, as well as from the fact that archives collected many different types of valuable documentation that fell outside the designation of files – films, microfilms, audio tapes and photographs, and even items of evidence from investigations.

¹⁵ The MBP and BEO Central Archives conducted a legitimate jurisdictional dispute. Finally, on 1 October 1965, the MSW Central Archive was incorporated into MSW Bureau 'C', which in practical terms meant subjecting the department's archival work in to the needs of a totalitarian state. From the 1960s, outside the ministry, for the unenlightened – that is, society – the name MSW Central Archive was still in force. From 1981, MSW Bureau 'C' used the name MSW Central Archive in matters of archival holdings; in matters of address information – the MSW Central Address Office; in matters of information technology – the MSW IT Bureau. S. Koller, *Normatywne zasady brakowania i niszczenia materiałów Służby Bezpieczeństwa w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych (1956–1990)*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, 2012, no. 2(20), pp. 332–333.

The next change was the amendment of the status of prescriptive archival acts in terms of protecting classified information. Only the first directive, no. 00123/57 was 'top secret'. The next four directives only possessed 'secret' classification. This resulted from the merger of BEO with MSW Central Archive and the inclusion of non-operational files in the archival holdings. Reducing the level of secrecy did not involve a risk of information leakage because the regulations for file access were secured both by the provisions in the instructions themselves and by the relevant borrowing regulations as well as by the organization of the work of the archive.

The next amendment consisted of changing the format of the standards. While directives were issued earlier that implemented the instructions, the last legislative act, no. 049/85 of 8 July 1985, was issued in its entirety as a directive, thus raising its status and the significance of the regulations introduced. All prescriptive acts retained the records schedule and print templates.

The internal layout of prescriptive acts was changed slightly. Instruction no. 00123/57 was officially composed according to a formula: paragraphs, points and subpoints. In the remaining standards these were: chapters, paragraphs, points and subpoints.

Also changed were the number of chapters (paragraphs in the case of Directive no. 00123/57) in the corresponding archival standards. Their number fluctuated from 12 to 15. This indicates that amendments were made to the content of the standard.

The number of paragraphs in the archival standards under discussion (in the case of directive No. 00123/57 – the corresponding points) fluctuated from 82 to 100, which confirms the introduction of additions.

The number of sections in the records schedule in subsequent amendments was constantly growing: 14 (00123/57), 26 (0107/68), 28 (034/74), 30 (030/79) and 32 (049/85). This indicates a growing number of new types of documents that were submitted to the archives.

Also, in the records schedule the number of keywords increased in leaps and bounds, reaching three distinctive thresholds. There were 47 keywords in the records schedule for Directive no. 00123/57. This was perhaps not so many, but the schedule included only documentation from SB operational units. In the records schedule for Directive no. 0107/68 there were 495 of them. This is a marked increase, due to the fact that the records schedule also included non-operational files and files produced by SB and MO. There were 896 keywords in the records schedule to Directive no. 034/74. This subsequent increase came about because the records schedule also included all files produced in the Ministry of Internal Affairs. It should also be emphasized that over many years the ministry grew significantly. In the next instruction, constituting an attachment to Directive no. 030/79, the number of keywords in the records schedule was reduced to 742, but in Directive no. 049/85 it increased to 865.

Due to the operational nature of archives, it is necessary to mention the number of types and 'sub-types' of operational files. In Directive no. 00123/57 there were 22 types and sub-types of operational files. In the records schedule for Directives no. 0107/68, no. 034/74 and no. 030/79 there were 57 types and sub-types of operational files. A larger number of operational file types was associated with new regulations coming into force in 1960 and 1970, regarding the operational forms of SB work, which were followed by the introduction of a new, expanded division of operational files¹⁶. Another increase, up to 67, in the number of operational file types and subtypes, occurred in the records schedule for Directive no. 049/85. This was the last amendment to update the number of operational file types and sub-types (in the final stage of the functioning of the repressive system).

All directives had print form templates in the format of attachments. Four templates (item 10) are attached to Directive no. 00123/57. Fifteen were attached to Directives no. 0107/68 and no. 034/74, which were related to the expansion of the scope of archival service activities to other files produced (non-operational as well) in the Ministry of Internal Affairs through these directives.

¹⁶For more on the types of operational files and operational documentation in the new operational instructions, see: T. Rózikowski, *Instrukcje pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa (1945–1989)*, Warszawa 2004, pp. 12–13, 20, 61, 63–66, 110–114, 135–139, 152–154, 158.

A subsequent directive, no. 030/79, reduced their number to eleven templates, and Directive no. 049/85 ultimately established twelve templates.

Content of the Standards Regarding the Organization and Principles for Handling Operational Files During Subsequent Amendments

The presentation of the complete contents of archival directives and instructions is practically impossible, as they would need to be cited in full. The purpose of this publication is to show only the central issues and direction of changes that took place in the process of amending them. The comparative presentation in the table was chosen as the method.

The table contains a comparison of instructions constituting attachments to archival directives and Directive no. 049/85. The titles of individual chapters present their content. The parallel arrangement in the table showing the chapters allows one to visually perceive the similarities, differences and direction of changes that occur. The tabular presentation also facilitates the scrutiny of the amendments introduced. Discussed earlier was the formulation and content of both archival instructions, comprising the attachment to Directives no. 00123/57 and no. 0127/57, operative in the two departmental archives functioning in ministry's system. For this reason, Table no. 2 presents the amendment to selected standards regarding the organization and principles of handling operational materials at the Ministry of Internal Affairs after the archive merger in 1965, and thus in the functional system of one ministerial archive.

Table 2: Amendments to the Content of Standards Regarding the Organization and Principles of Handling Materials Produced in the Ministry of Internal Affairs (1968–1990)

S/N	Amendments to the Content of Standards Regarding the Organization and Principles for Handling Materials Produced at the Ministry of Internal Affairs (1968–1990)			
	The Instruction Constituting the Attachment to Directive no. 0107/68	The Instruction Constituting the Attachment to Directive no. 034/74	The Instruction Constituting the Attachment to Directive no. 030/79	Directive no. 049/85
1.	I. General Provisions	I. General Provisions	I. General Provisions	I. General Provisions
2.	II. Organization and Range of Archival Service in the Ministry of Internal Affairs	II. Organization and Operations Range of Archives and File Repositories	II. Organization and Operations Range of Archives and File Repositories	II. Organization and Operations Range of Archives
3.	III. Archive Holdings	III. Archive Holdings	III. Archive Holdings	III. Archive Holdings
4.	IV. Division of Files into Categories	IV. Division of Files into Categories	IV. Division of Files into Categories	IV. Division of Archival Materials into Categories
5.	V. Preparation of Files for Transfer to Archive (Repository)	V. Preparation of Files for Transfer to Archive (Repository)	V. Preparation of Files for Transfer to Archive (Repository)	V. Preparation of Archival Materials for Transfer to Archive
6.	VI. Transfer of Files to the Archive: a) Operational Files; b) Personal Files; c) Administrative Files.	VI. Transfer of Files to the Archive: a) Operational Files; b) Personal Files; c) Administrative Files.	VI. Transfer of Files to the Archive: a) Operational Files; b) Personal Files; c) Administrative Files.	VI. Transfer of Archival Materials to the Archive: a) Operational Materials; b) Personal Files; c) Administrative Materials.

S/N	Amendments to the Content of Standards Regarding the Organization and Principles for Handling Materials Produced at the Ministry of Internal Affairs (1968–1990)			
	The Instruction Constituting the Attachment to Directive no. 0107/68	The Instruction Constituting the Attachment to Directive no. 034/74	The Instruction Constituting the Attachment to Directive no. 030/79	Directive no. 049/85
8.	VIII. The Provision of Operational Files – Making Emergency-Operating Files Available IX. The Provision of Administrative and Personal Files: a) Administrative; b) Personal. X. The Provision of Files for Research Purposes	VIII. The Provision of Operational Files IX. The Provision of Administrative and Personal Files: a) Administrative; b) Personal. X. The Provision of Files for Research Purposes	VIII. The Provision of Operational Files IX. The Provision of Administrative and Personal Files: a) Administrative; b) Personal. X. The Provision of Files for Research Purposes	VIII. The Provision of Archival Materials
9.	XI. Purging Files	XI. Purging Files	XI. Purging Files	IX. Purging Archival Materials
10.	XII. File Storage in Archives and Repositories: a) Premises; b) Equipment; c) Conservation of Files; d) Location of Files.	XII. File Storage in Archives and Repositories: a) Premises; b) Equipment; c) Conservation of Files; d) Location of Files;	XII. File Storage in Archives and Repositories: a) Premises; b) Equipment; c) Conservation of Files; d) Location of Files;	X. File Storage in Archives and Repositories: a) Premises; b) Equipment; c) Conservation of Files; d) Location of Files.
11.	XIII. Microfilming of Archival Documents	e) Microfilming of Archival Materials.	e) Microfilming of Archival Materials.	XI. Microfilming and Computerization of Archival Materials
12.	XIV. Audit of Archives (Repositories) and Reporting	XIII. Audit of Archives (Repositories) and Reporting	XIII. Audit of Archives (Repositories) and Reporting	XII. Audit of Archives and Reporting
13.	XV. Final Provisions	XIV. Final Provisions	XIV. Final Provisions	XIII. Final Provisions
14.	Records Schedule Print Templates	Records Schedule Print Templates	Records Schedule Print Templates	Records Schedule Print Templates

All the prescriptive acts presented began with an introductory chapter – “General Provisions” (item 1). This chapter contains information on the content of the instructions: it lists and specifies the types of files and archival materials collected, and itemizes the services that produced them. In the instruction attached to Directive no. 00123/57, the general provisions list the types of documentation and indicate which archives compiled them.

In chapter two (item 2), all standards discussed the organization and range of activities of the archival service, archives and file repositories. Firstly, organs authorized to operate archives and file repositories at the Ministry of Internal Affairs were designated. Then the range of archival activities was defined, including: receiving materials, keeping records and indexes, processing files, making files available (lending), providing information, purging materials, protecting them against damage, conserving acquired materials – and from the 1960s, microfilming them. Entities responsible for supervising and controlling the work of archives were also designated. Additionally, Directive no. 049/85 imposed an obligation on archives to carry out the problematic analytical work and to send their originals to Bureau 'C'. The instruction to Directive no. 00123/57 limited itself in this matter to only itemizing archival activities.

The next chapter in the Instructions and Directive no. 049/85 concerned archival holdings (item 3). It lists all institutions whose files constituted the archival holdings of ministerial archives and file repositories. In the instruction attached to Directive no. 00123/57, there was no need to do this, because it concerned only the operational files of SB units. The innovation here was the increase in the number of subjects whose archival holdings were included in Directive no. 049/85.

The next chapter concerned the division of files and of archival materials into categories (item 4). In all instructions and in Directive no. 049/85, files were divided into categories 'A' and 'B' according to their value and defined. Entities were designated to carry out the qualification of files as well as the main principles for qualification. Through Directive no. 049/85, the following were introduced: category 'BC' for so-called auxiliary materials, and the classification of archival materials in the event of a threat to national security and war (Z, P, E – destroy, abandon, evacuate).

The issue of the preparation of archival files and materials for submission to the archive (repository) is contained in Chapter V (item 5). All standards formulated rules according to which documents had to be described and sorted. They also contained practical instructions on what to do in the process of the preparatory work. The essence of the matter of file preparation for transfer was preserved in all standards.

In chapter VI – “Transferring Files to the Archive”, the manner of transferring files to the archive was discussed in detail (item 6). When discussing the division into operational files, personal files and administrative files, all standards were retained. The differences between individual standards chiefly concerned the specification of the types of files that were accepted into the archives.

Another issue was the processing of files and archival materials in the archives (item 7), which consisted in the progressive verification of archival files and data, the conduct of purging and consolidating documents, the arrangement in a factual and chronological order so as to assign a reference number, the execution of an inventory, and the supplementation of the existing records. To this end, processing operations were reviewed, dividing files into three basic groups: operational, personal and administrative files.

Some differences between the standards appeared in the formulation of regulations for sharing operational files and archival materials (item 8). The activities of lending and providing information were treated separately in the instructions constituting the attachment to Directive no. 00123/57, while in those constituting the annex to Directives no. 0107/68, no. 034/74 and no. 030/79 – the activities of lending and providing information were connected by one keyword, ‘disclosure’, and the issue was divided into three separate chapters: 8 – “The Provision of Operational Files”; 9 – “The Provision of Administrative and Personal Files”; 10 – “The Provision of Access to Files for Research Purposes”. The latter was formally possible after the files had been stored in the archive for 50 years, or with the consent of the Minister of Internal Affairs or a member of the administration supervising the work of Bureau 'C'. In the chapter on access to operational files within the instruction to Directive no. 0107/68, an additional subpoint was

dedicated to regulating access to emergency-operation files [those that concerned mobilization actions in the event of war]. (This was abandoned in the following standards). In Directive no. 049/85, all regulations regarding availability are collected in one chapter. The amendment to the issue of access to files and the provision of information characterized by: the same diligence used to maintain the secrecy of the contents of operational archives, the indication of entities that could use the archives and the establishment of the regulation for access to materials.

All archival standards presented predicted the purging of files and archival materials (item 9). The method of purging was always the same: on the basis of the records schedule, files were allocated annually for destruction; a committee was set up to review the files; they prepared a protocol; the files were destroyed in accordance with the regulations.

The next issue in the standards related generally to the archive equipment and how to handle files (item 10). In the instruction to Directive no. 00123/57 this was divided into two paragraphs: par. 10 - "Conservation of Operational Files in the Archives" and par. 11 - "Archive Premises and Arrangement". In the instructions to Directive no. 0107/68, all the issues are compiled in chapter 12 - "Storage of Files in Archives and Repositories" - and divided into four points: a. Premises; b. Equipment; c. Conservation of Files; d. Location of Files. Chapter 13 was allocated individually - "Microfilming of Archival Documents" (the issue of archiving microfilms did not appear in the previous directive, as they were not in widespread use at that time). In the instructions constituting the attachment to Directives no. 034/74 and no. 030/79 - all issues are compiled in one chapter (Ch. 12). In Directive no. 049/85, a chapter (ch.11), regarding the microfilming and computerization of archival materials, was again individually allocated to the implementation of new technologies. The changes introduced in subsequent standards regarding the equipping and functioning of archives resulted mainly from technological progress in the field of archival design and construction, the emergence of modern equipment for archives and the introduction of digital information storage.

The last issue discussed in the standards was the auditing of files (item 12). In the instructions attached to Directive no. 00123/57, audits concerned only operational files in the BEO and WEO archives. According to later standards, the audit concerned all files produced in the ministry and stored in archives and file repositories. Reporting was also linked to the subject of auditing. The purpose of an audit was to determine whether the file holdings corresponded to the records. Audits were carried out by archive management or designated persons at least once every five years. Reports on archival work in the voivodeship and powiat file repositories were submitted annually. In Directive no. 049/85, the determination of inspection frequency was dropped.

The closing chapter of archival standards were the final provisions (item 13). The first instruction to Directive no. 00123/57 was devoid of these. In the instructions for Directive no. 0107/68, it was emphasized that the minister or another person authorized to do so was to issue consent for the release of files to institutions and persons from outside the ministry. In all five standards it was noted that in archives (repositories) it was not possible to store files not subject to the records. A procedure was also established in the event of the decommissioning of an organizational unit. Directive no. 049/85 specifies the powers of the director of Bureau 'C' in making changes to the records schedule.

A records schedule and templates always accompanied all directives and instructions (item 14).

Conclusion

In communist Poland, archives of state security organs operated separately from 1944-1990. Throughout the history of these archives, six comprehensive archival directives were issued regarding the handling of archival materials in the ministry. The first two were published simultaneously on 1 July 1957 and implemented instructions on dealing with files and documentation at the Ministry of Internal Affairs. Directive no. 00123/57 and the Instruction

attached to it were in force in the archives of the MSW Operational Records Bureau as well as the KWMO Departments of Operational Records; Directive no. 0127/57 and the Instruction attached to it covered the MSW Central Archive and the field archives subordinated to it. Operational files produced by SB units were available only for operational purposes. The existence of the operational archives was hidden from the public. To this end, the ministry archives (MSW Bureau 'C') used three names from 1981: in matters relating to archival resources, they used the name MSW Central Archive, for address information – the MSW Central Address Bureau, and for information technology – MSW IT Bureau.

The instruction introduced by Directive no. 00123/57 (12 paragraphs) concerned only operational materials and possessed a 'top secret' classification. This was issued in order to regulate the handling of operational materials transferred to the ministerial archives, after their ten-year storage period in [operational] units. The regulations regarding the functioning of operational archives were similar to those in force in state archives. The differences resulted from the specifics of the operational files themselves, their security classification, and regulations of access. Only operational units used operational files; in later years persons authorized by consent of the minister could also use them, for so-called research purposes¹⁷. Archives also provided information about citizens on the basis of index card files kept. The directive also introduced a records schedule (14 divisions, 47 keywords – within those, 22 types of operational files) and print templates (4).

The Instruction introduced by Directive no. 0127/57 regulated the process of dealing with files of an administrative character in the ministry. This was labelled with a 'secret' provision because administrative files documented the operational work of the security apparatus. The provisions of this Instruction coincided with the regulations in force in the state archives. The directive also introduced a list of files (22 chapters, 236 keywords) and print templates (9) for the general archive.

From the very beginning BEO/MSW Bureau 'C' and MSW CA competed with each other for priority and powers. In 1965, after many years of dispute, the MSW Central Archive was incorporated into MSW Bureau 'C'. All archival work in the ministry was subordinated to the management of the operational archive.

The merger of archives, and in practice various holdings - including the files of the Citizens' Militia – required the introduction of uniform principles of handling various files while at the same time maintaining their secrecy. On 24 October 1968, Directive no. 0107/68 ('secret' classification) was issued in order to standardize procedures with documents collected in the archives of the MSW Bureau 'C' and 'C' Departments in MO Provincial Headquarters as well as the file repositories at MO Headquarters. It implemented a new Instruction on the handling of SB and MO archival files, as well as a records schedule and print templates. The Instruction regulated the handling of files of all MSW units and had a uniform and complementary character. It took into account the new types of files introduced by Directive no. 03/60 of 2 July 1960 regarding the fundamental means and forms of SB operational work. It had 15 chapters (100 paragraphs), 26 sections on the records schedule (495 keywords, including 57 types of operational files) and 15 print templates.

The several year operational period of Directive no. 0107/68 had already verified in practice the changes introduced after the merger of archives and on 10 May 1974, in order to standardize and simplify the handling of documents collected in all MSW archives and repositories, Directive no. 034/74 ('secret' classification) implemented the revised Instruction. It took into account the types of files introduced by the Instruction regarding SB operational work, which constituted an attachment to Directive no. 006/70 of 1 February 1970 from the Minister of Internal Affairs. The revised Instruction had 14 chapters (93 paragraphs), 28 sections in the records schedule (896 keywords, including 57 types of operational files) and 15 print templates.

¹⁷ Historians from the security ministry were given permission to access some files for historical research. Their task was usually to write the history of the ministry – on the request of the authorities under the thesis that power is good. Other historians had no access to these documents for review.

In 1975, a new national administrative division was put into place. The number of voivodeships was increased from 17 to 49. The result was the amendment of the archival regulations to meet the new administrative conditions, rendered by Directive no. 030/79 (classification 'secret') of 2 July 1979. The amended Instruction had 14 chapters (93 paragraphs), 30 sections in the records schedule (742 keywords, including 57 types of operational files) and 11 print templates.

In 1985, after the publication of a new Act regarding the national archive resource, as well as strong political perturbations in PRL, Archival Directive no. 049/85 ('secret' classification) regarding the organization and rules of handling archival materials in the Ministry of Internal Affairs was issued on 8 July 1985. The standing of the legislative act was strengthened, departing from the form of the Instruction and giving all regulations the status of a directive. It had 13 chapters (91 paragraphs), 32 sections in the records schedule (865 keywords, including 67 types of operational files) and 12 print templates.

Subsequent archival instructions included the following issues in individual chapters:

1. Types of Documentation Accepted into Ministerial Archives;
2. Organizations and Scope of Archival Activities;
3. Archival Holdings (Record Groups and File Collections);
4. Division of Files into Categories A and B as well as Z, P, E;
5. Procedure of Accessioning Files Before Submission to Archives;
6. Procedure of Transferring Files to Archives (Operational Files, Personal Files, Administrative Files);
7. Processing of Files and Their Records;
8. Provision of Access to Files (operational, personal, administrative, emergency-operation, as well as those expressly for scientific and research purposes) and Provision of Information;
9. Purging of Files;
10. Storage of Files (Premises, Equipment, Conservation, Location);
11. Microfilming and Computerization;
12. Archive Audit and Reporting.

In the process of amending the archival Instruction of the Public Security Ministry, the following relationships and course of changes took place:

1. All archival work in the Ministry was subordinated to the management of the operational archive;
2. The handling of operational and non-operational files in the Ministry of Internal Affairs was uniformly regulated;
3. The classification of archival standards was changed from 'top secret' to 'secret';
4. Changes were gradually implemented in the nomenclature describing the collected operational materials: documentation, archival files, and archival materials;
5. The content and structure of the issues covered were retained;
6. The number of sections in the records schedule was increased;
7. The number of keywords in the records schedule increased significantly;
8. The number of types of operational files increased;
9. Types of print templates were amended;
10. The standing of the regulations from the Instruction to the Directive was raised.

All changes occurring during subsequent amendments to the archival standards for documentation produced in the security ministry resulted from the specific nature of operational files and the need (as well as the regulations!) to secure the operational efficiency and secrecy of Security Service activities.

Электрондық құжат архивтік қорлардың компоненті ретінде

Аян Темірбекұлы Жолдасов¹

¹Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві, XX ғасырдағы саяси қуғын-сүргін материалдарын зерттеу орталығының ғылыми қызметкері

Аңдатпа. Мақалада архив қызметкерлерінің электрондық цифрлық ортаны жаңа ақпараттық технологияларды пайдалана отырып белгілі бір құрылымдау қажеттілігі және оның негізгі параметрлері бойынша қор құраушы құрамдас бөлігі ретінде қарастырылған. Архив қорының құрамдас бөлігі ретінде электронды құжат беру мәселесі алғаш рет зерттеліп, маңыздылығы тұрғысынан электронды құжат туралы идеяларды дамытуда.

Кілт сөздер: архив, архивші, электронды архив, архив жүйесі, ақпараттық технология, цифрлық түрлендіру

Электронный документ как компонент архивных фондов

Аян Темирбекович Жолдасов¹

¹Архив Президента Республики Казахстан, научный сотрудник Центра изучения материалов политических репрессий XX века

Аннотация. В статье рассматривается необходимость определенного структурирования электронной цифровой среды сотрудниками архива, использующими новые информационные технологии, и как фондообразующий компонент по ее основным параметрам. Рассматривается и исследуется вопрос электронного документа как составной части архивного фонда, значимость электронного документа с точки зрения документоведения и архивоведения.

Ключевые слова: архив, архивист, электронный архив, архивная система, информационные технологии, цифровая трансформация.

Electronic document as a component of archival funds

Ayan T. Zholdasov¹

¹Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, researcher at the Center for the study of materials of political repressions of the 20th Century

Abstract. The article considers the need for a certain structuring of the electronic digital environment by archive employees using new information technologies, and as a foundation-forming component according to its main parameters. For the first time, the issue of an electronic document as an integral part of the archival fund, the significance of an electronic document from the point of view of documentation and archival science is considered and investigated.

Key words: Archive, archivist, electronic archive, archival system, information technology, digital transformation.

«Микрокомпьютерлік революцияның» (1980–1990 жж.) басынан бастап қалыптасып келе жатқан ақпараттық қоғам архив ісінің жай-күйі мен даму перспективаларына елеулі әсер етуде. Бұл, сандық ақпараттық кеңістіктің қалыптасуына, ондағы архивтер мен архив қорларының орны мен рөлін анықтау қажеттілігіне байланысты. Сандық ортада өзін-өзі ұйымдастыратын күрделі процестер жүруде, олардың нәтижесі толық мәтінді электронды қорлар мен тіпті электронды архивтер құру болып табылады.

Жаңа ақпараттық технологияларды қолданатын архив қызметкерлері электронды сандық ортаны белгілі бір құрылымдау қажеттілігін және оның негізгі параметрлері бойынша қор құраушы компоненттер ретінде қарастырылуы мүмкін құжаттарды бөлу қажеттілігін түсінеді. Бірақ бүгінгі күні электрондық-цифрлық құжаттық кеңістікке жалпы тұжырымдамалық көзқарас және оның объектілерін типологиялау жоқ.

Бүгінгі таңда электронды құжатты зерттеу әртүрлі әлеуметтік институттарға әсер ететін өте өзекті теориялық және қолданбалы міндет екені анық. Архив қорларына электрондық құжаттарды енгізу үшін іріктеу критерийлерін әзірлеудің қиындығы екі себеппен анықталады. Біріншіден, электронды ортаның тұрақсыздығы, бұл маңызды құжаттық массивтердің күтпеген жойылуына әкеледі. Екіншіден, электрондық құжаттардың типологиялық және түрлік сипаттамаларының жеткіліксіз негізділігі, демек, олардың жинақталуы мен дәстүрлі архивтер мен мұражайлар арасында сақталуы үшін жауапкершіліктің аражігін ажыратудағы күрделілік болып табылады.

Осыған байланысты электронды құжат пен электронды архивтер проблемасына архивтік талдау жүргізу маңызды болып табылады. Соңғы уақытқа дейін архивтерде сандық нысандармен негізінен «Computer science», яғни, АҚШ пен батыс елдеріндегі компьютерлік ғылым саласындағы мамандар айналысып келеді. Бұл технологиялық парадигма тұрғысынан компьютерлік ортада ақпаратты өңдеу, сақтау және беру процестерін зерттейтін оқу-ғылыми пән деп түсініледі. Демек, осы ғылым негізінде электронды құжаттармен жұмыс істейтін архивтердің үйлесімді жүйесін құру мүмкін емес. Осыған байланысты архивтерді жинақтау, құжаттарды сақтау және оларды қоғамдық пайдалануды ұйымдастыру құралы ретінде қарастыру үшін басқа тәсіл қажет [1].

Архивтерді ақпараттық-құжаттық коммуникациялардың маңызды сегментінен шеттеу үрдісі, оларды қоғамдық пайдалануды ұйымдастыруға деген қажеттілігіне жауап ретінде пайда болған фактіні жеткіліксіз ескеруге негізделген. Бұл әлеуметтік қажеттілік болған кезде тиісті институт та сұранысқа ие болады. Сонымен қатар, қазіргі уақытта архивтер электронды құжаттарды қор құрушы нысандардың бірі ретінде қабылдап қана қоймай, сонымен қатар, құжат кеңістігінің дәстүрлі және электронды сегменттері арасындағы біріктіруші фактор ретінде әрекет етеді. Осыған байланысты біз «электрондық құжат» терминін оны архив қорларына қосудың заңдылығы, оның негізгі қасиеттерін оқшаулау және архивтердің оны бейімдеуінің оңтайлы формаларын негіздеу тұрғысынан анықтауымыз керек.

Электрондық құжат қазіргі уақытта архивтің қазіргі заманғы қорының маңызды компоненттерінің бірі ретінде маңызды бола түсуде. Бұл ақпараттық технологиялардың адам өмірінің барлық салаларына тереңірек енуімен байланысты. Уақыт пен кеңістікте ақпаратты сақтау мен беруді жүзеге асыратын ұйым ретінде архив үшін электрондық құжат ақпарат тасымалдаушысы ретінде өте маңызды компонент болып табылады. Электронды құжаттың архив құрылымындағы, атап айтқанда архив қорындағы орнын анықтау өте маңызды [2].

Архив қорының құрамдас бөлігі ретіндегі электрондық құжат мәселесі алғаш рет қаралып зерттеліп отыр. Мұның маңыздылығы құжаттану және архивтану тұрғысынан электрондық құжат туралы идеяларды дамыту болып табылады. Архивтік қорларды қалыптастыру, құжаттардың жаңа нысандарын есепке алу және сақтау, электрондық құжаттардың Ұлттық қорын құру саласындағы технологиялық шешімдер үшін теориялық негіз-

демелер ұсынылады. Электрондық архивтердің теориясы мен әдістемесінің негізгі ережелері тұжырымдалған. Архивтердің жетекші рөлімен әртүрлі әлеуметтік институттардың осы процестегі рөлі мен орнын ескере отырып, бірыңғай электрондық құжаттық кеңістікті дамытудың теориялық-әдіснамалық және маркетингтік негіздері жасалуда. Электрондық құжатқа тұтас көзқарас беріліп оның негізгі ерекшеліктері ашылды. Архив қоры – бұл электрондық құжаттар қорларын қалыптастырудың негізі, олардың өзіндік ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік береді. Архивтің электронды құжаттық кеңістігінде де өздерінің техникалық және технологиялық әдістері мен стандарттарының барлық арсеналын пайдалана отырып, маңызды қоғамдық міндеттерді (әлеуметтік маңызы бар құжаттарды жинау, сақтау және пайдаланушыларға ұсыну) шешетіні дәлелденген. Қазақстанда Ұлттық электронды архивті қалыптастырудың принциптері мен оңтайлы модельдері негізделген, олар электронды құжаттық кеңістіктің барлық субъектілерімен тығыз қарым-қатынасты және функционалды сипаттамалары бойынша басқа электронды архивтермен және коллекциялармен бөлінуді қамтиды [3].

Архив қызметін құқықтық реттеу – бұл құқықтық құралдар жүйесін қолданатын нормативтік және ұйымдастырушылық әсер; құқықтық нормалар, құқықтық қатынастар, архивтік қызмет процесінде туындайтын қатынастарды халықтың ақпараттық қажеттіліктеріне сәйкес ұйымдастыру, қорғау және дамыту мақсатындағы жеке ережелер болып табылады.

Архив қызметін құқықтық реттеу – бұл құқықтық құралдар мен басқару құралдарының күрделі жүйесі. Құқықтық заңнан, салалық реттеуден бастап жергілікті заңнамаға дейін архивтік қызметті басқарудың көп деңгейлі жүйесі бар. Осы тетіктердің барлығы жергілікті нормативтік актілерді жасау арқылы іске қосылады. Архив қызметін құқықтық реттеу объектілері тұтастай алғанда архив ісі, архив қызметінің жекелеген бағыттары, оның қарыштап дамуын және пайдаланушылардың сан алуан мүдделерінің іске асырылуын қамтамасыз ету болып табылады [4].

Архивтік құқықтық реттеудің негізгі объектісі архив саласында туындайтын қатынастар болып табылады. Олар жеке пайдаланушылардың жеке мүдделерін де, жалпы әлеуметтік мүдделерді де көрсетеді. Халыққа архивтік және ақпараттық қызметтерді жылжыту және олардың мүдделерін қанағаттандыру; олар архив пен пайдаланушының өзара әрекеттесуі негізінде құрылған құқықтық нормалармен бекітілген белгілі бір ережелер мен міндеттемелерді сақтауды талап етеді.

Архив қызметі процесінде туындайтын қатынастар құқықтық реттеу тетігі арқылы жүзеге асырылады, ол құқықтық құралдардың бірыңғай жүйесі болып табылады, оның көмегімен архивтің мақсаттары мен міндеттері байланысы қамтамасыз етіледі. Құқықтық реттеу тетігі құқықтық технологияның бір түрі бола отырып, архив әкімшілігінің архив қызметін дамытуға, пайдаланушылар мен архив қызметкерлерінің мінез-құлқына қызығушылық танытатын адамдармен және компаниялармен қарым-қатынасын реттейді. Бұл реттеу процесінде архив қызметін пайдаланушыларының бірнеше мақсаттары, мүдделері мен қажеттіліктері себепкер болады.

Құқықтық реттеу тетігінің негізгі құрылымдық элементтері: құқықтық нормалар (құқықтық база), осы негізде қалыптастырылған құқықтық қатынастар мен архивтік қатынастар, заңдық құқықтар мен міндеттерді іске асыру жөніндегі актілер, яғни архивтердің құқық қорғау және прокурорлық қызметі, қорғау және қудалау туралы заңдар, заңдылық бұзылған жағдайда шаралар жүйесі ретінде құқық қолдану жатады. Архив секторы құқықтық базаны құруда үлкен тәжірибеге ие және құқықтық реттеу жүйесінің басқа элементтерін пайдалану мен түсінуде ең аз тәжірибеге ие [5].

Құқықтық нормалар, яғни заңнамалық база, кітапханалар қызметін құқықтық реттеу жүйесіндегі бастапқы буын – бұл заңдар мен қаулыларда қамтылған, құқықтық қатынас-

тардағы бұйрықтар мен заңдылықтардың, архивтердің мінез-құлық модельдерінің рөлін атқаратын құқықтық нормалар жүйесі бар.

Құқықтық нормалардың архивтік қатынастарға реттеуші әсері олардың ықпалы қолданылатын субъектілердің шеңберін анықтайтындығында, осы субъектілер олардың нұсқауларын орындайтын жағдайларды қалыптастырады, өз қызметінің бағыттары мен жұмысының мазмұнын ашады, қабылданған ережелерді бұзғаны үшін заңды жауапкершілік шараларын белгілейді [6].

Құқықтық қатынастар құқықтық базада көзделгенді көрсетеді. Бұл құқықтық нормалармен реттелетін қоғамдық қатынастар. Бұл қатынастарға қатысушылар мемлекетке бекітілген субъективті құқықтар мен заңды міндеттемелердің тасымалдаушысы болып табылады. Бұл құқықтық реттеу механизміндегі орталық буын, заңды жүзеге асырудың негізгі арнасы, Қазақстан қоғамының қазіргі өмірінің маңызды және қажетті элементі болады. Құқықтық қатынастар құқықтық нормаларда көрсетілген заңды фактілер (оқиғалар мен әрекеттер) туындаған кезде пайда болады және жүзеге асырылады: заңнама және жергілікті архивтер ережелері: ережелер, заңдар, келісімшарттар, заңды күші бар келісімдер болып табылады. Құқықтық нормалардағы жалпы принциптер мен міндеттемелерді құқықтық қатынастарға аудару реттеуші механизмге реттеуші функцияны орындауға мүмкіндік береді.

Архив саласында әртүрлі әрекеттерді орындаған кезде құқықтық нормалармен реттелетін келесі қатынастарды ажыратуға болады:

1. Архив саласы мен оның желісін ұйымдастыру мен дамыту нәтижесінде туындайтын қатынастар, мемлекеттік және муниципалды органдардың архивті материалдық, техникалық және қаржылық қолдау саласындағы белгілі бір құқықтары мен міндеттерін жүзеге асырумен байланысты. Архив халыққа қызмет көрсетуге, пайдаланушылардың қолда бар ресурстар мен ақпараттық ресурстарға еркін қол жеткізуін ұйымдастыруға міндетті.

2. Қорларды қалыптастыру және өңдеу нәтижесінде туындайтын өзара қарым-қатынастар мәдени мұраның бір бөлігі ретінде әр түрлі жарияланымдарды, атап айтқанда электрондық, архивтік құжаттарды сатып алуға және пайдалануға, сондай-ақ оларды басқаруға және кітапханалық-ақпараттық қызметті дамытуға байланысты архивтің жауапкершілігі мен міндеттемелерін белгілейді [7].

Архив және ақпараттық қызметтерді құру және дамыту кезінде туындайтын қатынастар бірнеше топты қамтиды. Біріншісінде ұйымдардың, яғни архив қызметкерлері мен оның оқырмандарының ақпаратты іздеу мен алуға конституциялық құқығын қамтамасыз ету, қорларды, каталогтар мен файлдарды, дерекқорлар мен деректер банктерін еркін пайдалану және пайдалану жөніндегі міндеттері баяндалады. Екіншісі архив пен оның құрылымдық бөлімшелерінің халыққа қажетті ақпарат пен жарияланымдарды уақтылы дайындау және ұсыну міндеттері мен жауапкершілігін анықтайды. Үшінші топ – ақпарат жасаушы мен архивтің пайдаланушылары арасындағы қарым-қатынас, оны бөлісуге құқығы бар. Сонымен қатар, есептік жазбалардың төртінші тобы пайдаланушыларға орынсыз, жалған ақпарат пен жалған ақпарат беру үшін архивтің жауапкершілігін белгілейді.

3. Архив персоналын даярлау және қайта даярлау нәтижесінде туындайтын өзара қарым-қатынастар біліктілікті арттыру институттары мен орталықтары арқылы еліміздің жоғары және орта оқу орындары жүзеге асыратын кәсіптік білім беру жүйесі арқылы мамандарды үздіксіз даярлауды қамтамасыз ету қажеттілігімен байланысты. Бұған арнайы курстар мен семинарлар, тағылымдамалар, шеберлік – сыныптар, ірі архивтердегі біліктілікті арттыру мектептерінің жұмыс тәжірибесі жатады. Бұл қатынастар архив пен ақпарат негіздерін зерттеп қана қоймай, ғылым мен техниканың жетістіктеріне сәйкес жаңа білімді игеру, ақпараттық технологияларды қолдану, көптеген актілерді жасау қажеттілігімен байланысты [8].

Бұл қарастырылған мәселелер архивтер үшін түбегейлі маңызды. Олар конституциялық, муниципалды, азаматтық, іс жүргізу, әкімшілік, қылмыстық, экономикалық, қаржылық, зияткерлік, ақпараттық және архивтік құқықтың барлық белгілі әдістері мен құралдарымен жүзеге асырылады.

Ақпараттық технологиялардың дамуының нәтижесі деректерді жасаудың, сақтаудың, берудің және өңдеудің қазіргі заманғы құралдары болып табылады, оның нарығы күрделілігімен, құбылмалылығымен және ақпаратты басқарудың маңыздылығын арттыратын даму қарқындылығымен сипатталады. Ақпараттық технологияларды енгізу жөніндегі шешімдерге негізделген нақты критерийлерді әзірлеу оларды пайдаланудың тиімділігі, ақпараттық технологияларды жоспарлаудың ұтымды тәсіліне назар аудартады.

Архив қорын жоспарлы бақылау жоспарланған жұмыс көлемінің мерзімдері мен көлемін айқындай отырып, бүкіл қорды немесе оның бір бөлігін (сирек және бағалы құжаттарды қоса алғанда) бақылау бағдарламасы бойынша бірнеше кезеңде жүзеге асырады. Электрондық желінің жергілікті құжаттарын тексеру сандық көрсеткіштер бойынша, сондай-ақ құжаттағы өзгерістерді анықтауға мүмкіндік беретін бақылау бойынша жүзеге асырылады.

Қорыта келе айтқанда, зерттеу тақырыбы қазіргі уақытта өте өзекті болып табылады, өйткені архив қызметкерлері электронды құжаттар қорын қандай электронды құжаттар түрлерімен толтыру керектігін және қандай іріктеу критерийлерін қолдану керектігін анықтауда қиындықтарға тап болып жатқандығы жасырын емес. Ақпаратты өндіру мен сақтаудың жаңа технологиялары электрондық өнімнің қарқынды өсуіне алып келді.

Әдебиеттер және дереккөздер:

Плешакова М.А. Визуальный ряд сайтов научных архивов: разработка принципов системного формирования. Автореф. к.пед.н. – Новосибирск, 2012. – 22 с. [Электрондық ресурc]. – 2012. – URL: <https://www.dissercat.com/content/vizualnyi-ryad-saitov-nauchnykh-bibliotek-razrabotka-printsipov-sistemnogo-formirovaniya> (қаралған күні – 20.11.2020).

1. Майстрович Т.В. Электронный документ как компонент библиотечного фонда. Диссерт. д.пед.н. – Москва, 2005. – 437 с.

Калюжная Т. А. Система управления полнотекстовыми электронными изданиями в научной библиотеке. Автореф. к.пед.н. – Новосибирск, 2004. – 265 с. [Электрондық ресурc]. - 2004. – URL: <https://www.dissercat.com/content/sistema-upravleniya-polnotekstovymi-elektronnymi-izdaniyami-v-nauchnoi-biblioteke> (қаралған күні – 20.11.2020).

2. Елисина, Е. Ю. Услуги, реализуемые библиотекой в электронной среде // Библиотечное ведение. – 2009. – № 1. – С. 39.

3. Абызгильдин А.Ю. Электронная библиотека в вузе // Научные и технические библиотеки. – 2003. – № 11. – С. 52–56

4. Алешин Л.И. Дефиниция «Электронная библиотека» – важный аспект настоящего и будущего библиотек // НТИ – 2000: Материалы 5-й международной конференции «Информационное общество, информационные ресурсы и технологии, телекоммуникации». – М., 2000. – С. 10–11

5. Антопольский А.Б. Информационные ресурсы России: Научно-методическое пособие. – М.: Либерия, 2004.- 424 с.

6. Антопольский А.Б. Формирование национальной электронной библиотеки в контексте взаимодействия с научно-образовательными документными ресурсами // Научный сервис в сети Интернет: Труды всероссийской научной конференции. – М., 2004. – С. 266–270

Пассионарность личности Ахмета Байтурсынова

Анар Муратовна Фазылжанова¹

¹ Институт языкознания имени А. Байтурсынова, директор, к.ф.н.

Аннотация. Статья посвящена Ахмету Байтурсынову – казахскому поэту, ученому-литературоведу, тюркологу, публицисту, педагогу, переводчику и общественному деятелю, одному из лидеров национально-освободительного движения казахского народа начала XX в., государственному деятелю, просветителю и члену исполнительной власти Алаш Орды. Ахмет Байтурсынов – вождь националистов всех времен, Учитель, прославленный народом. У Ахмета Байтурсынова достаточно было много и других благих дел, и мы были озадачены вопросом, что послужило движущей силой личности, наделенной уникальными, «деятельностными» качествами, в статье искали ответ на вопрос «как назвать такую личность». В результате поиска в статье сделана попытка раскрыть «пассионарную личность» Ахмета Байтурсынова.

Ключевые слова: Ахмет Байтурсынов, пассионарность, идеогенез, категориальная апперцепция, ученый.

Ахмет Байтұрсынов тұлғасының пассионарлығы

Анар Мұратқызы Фазылжанова¹

¹ А. Байтұрсынұлы атындағы тіл білімі институты, директор, ф.ғ.к.

Аңдатпа. Мақала қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының басындағы көсемдерінің бірі, қазақ ақыны, әдебиеттанушы, тюркітанушы, публицист, ұстаз, аудармашы және қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсыновқа арналған. XX ғ., мемлекет қайраткері, ағартушы және Алаш Орданың атқарушы билігінің мүшесі. Қай заманда болмасын ұлтшылдардың көсемі, халқы асқақтатқан Ұстаз – Ахмет Байтұрсынов. Ізденіс нәтижесінде мақалада Ахмет Байтұрсынұлының «құштар тұлғасын» ашуға талпыныс жасалды.

Кілт сөздер: Ахмет Байтұрсынов, пассионарлық, идеогенез, категориялық апперцепция, ғалым.

Passionarity of the personality of Akhmet Baitursynov

Anar M. Fazylzhanova¹

¹ Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly, director, candidate of philological sciences

Abstract. The article is dedicated to Akhmet Baitursynov, a Kazakh poet, literary scholar, turkologist, publicist, teacher, translator and public figure, one of the leaders of the national liberation movement of the Kazakh people at the beginning of the XX century, political figure, educator and one of the leaders of the Alash Orda political party. Akhmet Baitursynov is the leader of the nationalists of all times, a Teacher glorified by the people. Akhmet Baitursynov had quite a lot of other good deeds, and we were puzzled by the question of what was the driving force of a person endowed with unique active qualities, in the article we were looking for an answer to

the question “how to name such a person”. As a result of the search, an attempt to uncover the passionate personality of Akhmet Baitursynov was made.

Key words: Akhmet Baitursynov, passionarity, ideogenesis, categorical apperception, scientist.

Ахмет Байтұрсынов – выдающийся ученый-лингвист, основатель казахского языкознания, национального литературоведения и журналистики, реформатор национально-го алфавита и орфографии, автор первого казахского букваря, организатор системы казахской науки и образования, один из первых профессоров казахской филологии (1928) (ЦГА РК, Ф. 1142. Оп. 1. Д. 1), поэт, философ, культуролог, политик, идеолог, педагог, ученый-просветитель, воспитавший национальную интеллигенцию начала XX в., крупнейшая личность в истории казахской духовности, общественный и государственный деятель, духовный лидер не только движения «Алаш», но и вождь националистов всех времен, Учитель, прославленный народом. У Ахмета Байтұрсынова достаточно было много и других благих дел, и мы были озадачены вопросом, что послужило движущей силой личности, наделенной уникальными, «деятельностными» качествами, искали ответ на вопрос «как назвать такую личность». В результате поиска мы посчитали правильным назвать Ахмета Байтұрсынова «пассионарной личностью».

Автор идеи пассионарности – известный ученый-историк Л. Н. Гумилев [1]. Научные мнения о его теории пассионарности в отношении этногенеза были различными. Если первая группа ученых во главе с академиком Д.С. Лихачевым высоко оценила учение о пассионарности как научное открытие, вобравшее в себя гуманитарные и естественнонаучные знания об этногенезе и противопоставленное единичным теориям, отражающим биосферные, географические, астрофизические основы эволюции этносов [2, 3], то другая группа отрицала эту теорию и подвергала ее критике, ссылаясь на слабую научную достоверность и эфемерность [4, 5]. Интересно, что, несмотря на большое количество критики, главное понятие теории Л. Гумилева – «пассионарность» при описании явлений в других областях науки активно используется не только историками, но и психологами, педагогами, а также теми, кто занимается персонологией [6, 7]. Следовательно, есть такие явления, которые не могут быть объяснены иначе, чем идеей пассионарности. Одно из таких явлений – личность Ахмета Байтұрсынова.

В современном научном обороте понятию «пассионарная личность» даются разнообразные определения, однако ряд признаков указывается в каждом из них. Пассионарная личность – это:

- созидатель, который, постоянно находясь в движении, получает удовольствие от поиска;
- обладатель кипучей энергии, выходящий за рамки обыденности, устоявшихся традиций и привычного всем «комфорта»;
- генератор мощной идеи, способный вывести общество и целый этнос на качественно новый уровень;
- носитель огромной любви и самоотверженности: его преданность делу настолько велика, что на пути к цели он способен пожертвовать собственной жизнью, близким окружением, семьей;
- личность, способная ставить интересы крупной ассоциации или общества выше личных интересов либо интересов небольшой группы и служить этой высокой цели.

Данные качества, присущие и личности Ахмета Байтұрсынова, отмечали в своих трудах исследователи, занимавшиеся «ахметоведением», начиная с его современников: М. Ауэзова, М. Дулатова, И. Омарова, С. Сейфуллина, Т. Шонанулы, Е. Омарова, русских ученых А. Самойловича, Е. Поливанова, Н. Яковлева, А. Кононова до отечественных исследователей наших дней: А. Кекилбаева, Р. Сыздык, А. Кайдар, М. Жусупова, Н. Уали, Д. Камза-

бекулы, К. Хусаин, Ш. Курманбайулы, Ш. Сатбаевой, У. Субханбердиной, К. Мухамедханова, З. Ахметова, Г. Ахмедова, М. Козыбаева, К. Нурпеис, Р. Нургали, Т. Кордабаева, С. Убекова, М. Койгельдиева, С. Кирабаева, Т. Какишулы, Ж. Исмагулова, К. Сагадиева, Ш. Елеукенова, Б. Абылкасымова, Е. Жанпеисова, Н. Уалиулы, С. Даутулы, Т. Журтбай, А. Исмаковой, О. Абдиманулы, А. Кыдыршаева, К. Сак, А. Мектептеги, Ж. Байтлесовой, У. Еркинбаева, Р. Имаханбет, О. Жубаевой, а также турецких ученых Ахмет Бижан Ерджиласун, Нергис Бирай, кыргызского ученого К. Дыйканова и многих др.

М. Ярошевский (он, как и Л. Гумилев, подвергался преследованиям, был осужден и сослан в ГУЛАГ), введший в научный оборот термин «репрессированная наука» и заложивший психологические основы персонологии, а также исследовавший психологию науки, определяет личность исследователя следующими свойствами [8]:

- идеогенез;
- категориальная апперцепция;
- внутренняя мотивация;
- оппонентный круг;
- индивидуальный когнитивный стиль;
- надсознательное.

Ученые анализировали личность Ахмета Байтурсынова, опираясь на эти определения.

Идеогенез. Это явление, означающее появление и развитие в трудах ученого идей, которые приводят к исторически значимым результатам, что ставит исследователя в ряд людей, чьи имена по приговору истории хранятся в памяти науки.

Истоки идеогенеза Ахмета Байтурсынова нужно искать в аульной школе, где он в 1882–1884 гг. получал религиозные знания у муллы, затем – в Тургайской двухклассной русско-казахской школе, где он осваивал в 1886–1891 гг. начальные знания, в Оренбургской учительской школе, которую он окончил в 1895 г., во время его работы преподавателем начального училища, а впоследствии эта основа будет пополняться всю его жизнь.

Первые два фактора, повлиявшие на формирование идеогенеза личности Ахмета Байтурсынова, были отмечены его современниками. Так, М. Дулатов пишет: «...В раннем детстве он кое-как научился мусульманской грамоте у аульного муллы. Этим закончилось бы его образование, и он остался бы на всю жизнь полуграмотным... если бы, по поговорке «не помогло несчастье» [9, 18]. Он описывает историю отца Ахмета – Байтурсына, который избил чиновника царской России, за что был сослан в Сибирь. Брат же отдал Ахмета учиться в светскую школу. О втором значимом этапе говорит М. Ауэзов: «...в 1896 поехал в Омск. Встреча и беседа с инспектором Алекторовым 1, возглавлявшим школы на казахской земле, оказала большое влияние на пробуждение мысли Ахмета» [9, 11], и с тех пор идея, направленная против колониальной политики, стала для Ахмета ведущей.

Идея о спасении нации от колонизации была сопряжена у Ахмета с просветительством, что обусловлено влиянием личности Абая. Статья Ахмета «Главный казахский поэт», прославившая Абая на всю казахскую степь, прославила и самого Ахмета. Вслед за Абаем, стремясь разбудить свой народ, Ахмет Байтурсынов, как и учитель, переводит басни И. Крылова: этот жанр понятен народу, и о своей миссии он заявляет аллегорией «Комар» («Маса»).

В его идеогенезе и в более поздний период сохранялась идея проактивного просветительства, в котором Ахмет следует за Ибраем Алтынсариним. Он служит идее обучения народа грамоте и создает учебники.

Таким образом, его деятельность расширялась в разных направлениях, а знания во всех сферах синкретизировались и переходили в великую синергию.

Идеогенез личности Ахмета Байтурсынова как один из параметров ученого по-прежнему требует глубинного изучения. Мы показываем только его истоки и определяем направления для будущих исследований.

Категориальная апперцепция. Научно-философские категории априорны: существует сетка категорий прежнего исторического типа научного познания, через призму которого в науке воспринимается любое вновь познаваемое содержание.

Контент, обусловивший становление и совершенствование научной личности Ахмета Байтурсынова и послуживший систематизации пространства его научного познания, содержит следующие составляющие: система общенародных традиционных знаний, заложенная с детства воспитанием в семье и среде; система религиозных и светских знаний; просветительство Абая, Ибрая и русских миссионеров и интеллигенции; научные учения Европы и России конца XIX – начала XX вв.; джадидизм, основанный Исмаилом Гаспринским и получивший широкое распространение в тюркской среде; идея Алаш.

Внутренняя мотивация. Эта величина представляет собой систему ценностей, побуждающих человека к поиску истины, к занятию наукой.

Ученые, изучающие психологию научной деятельности, говоря о внутренней мотивации исследователя, обычно указывают любовь к познанию истины и стремление к известности. Однако интенция, обнаруживающаяся в фактах жизни Ахмета Байтурсынова и текстах его научного наследия, свидетельствует об иной мощной движущей силе его деятельности. К внутренней мотивации Ахмета Байтурсынова можно отнести, прежде всего, его пассионарность, любовь к народу.

Оппонентный круг. Его составляют среда, оспаривающая научные воззрения ученого, оппоненты, выражающие противоположные мнения.

Обычно в данной категории называются конкретные имена оппонентов, но когда речь идет об Ахмете Байтурсынове, это, скорее, целостная система, чем отдельные личности, и в качестве оппонентного круга ученого можно назвать колониальную царскую Россию, советский репрессивный аппарат, невежество и неграмотность. Об этом ученый и сам пишет в работе «О силе пера» («Қалам қайраткерлігі жайынан»).

Индивидуальный когнитивный стиль. Эта величина отражает специфику мышления, методы, особенности познания ученого.

Для определения специфики когнитивного стиля Ахмета Байтурсынова, на наш взгляд, важно прежде всего остановиться на разработанной им системе терминов. Конечно, не только этим определяются и раскрываются линия мышления и особенности познания в произведениях А. Байтурсынова, но в данной статье мы попытались определить его индивидуальный когнитивный стиль посредством описания основ его терминотворчества и выявления причин витальности терминосистемы. Полагаем, секрет заключается в сильной авторской прагматике Ахмета Байтурсынова.

Прагматика, проще говоря, это постоянное представление создателем текста потребителя данного текста, оформление текста и его сути через понятные и близкие читателю языковые единицы и инструменты. Любое произведение А. Байтурсынова адресовано не только профессиональным ученым, но и широкой аудитории. Вместе с тем интересно, что отраслевая научная информация является системной и соответствует требованиям научного стиля. Об этом пишет Р. Сыздык: «Ученые других национальностей (русские ученые) удивляются: «Почему вы называете школьные учебники началом науки?» Конечно, народам, у которых уже есть грамматика, есть наука, есть университеты, созданные триста, четыреста лет назад, может показаться странным науку начинать со школы... По сути, казахская национальная наука – казахский язык и литература, казахская история. Физика – не национальная наука казахов, биология – не национальная наука. Конечно, эти науки нужны казахам и изучаются казахами. Но настоящая национальная наука казахов – это наука о казахском языке, казахская литература, наука об истории казахов» [10].

Ш. Жалмаханов установил, что общее количество языковых терминов, введенных Ахметом Байтурсыновым в научный оборот, составило 310, из них 118, то есть 38,5 %, активно

используются и сегодня [11]. Это большое достижение, и даже в мировой науке подобных случаев единицы. Профессор Ербол Жанпеисов в своих лекциях часто приводил пример о том, что известный русский ученый В. Виноградов ввел в научный оборот три термина, превратив понятия, обозначавшиеся прежде одним и тем же словом, в инструменты операционного сознания людей. С этой позиции вопрос, в чем заключается феномен терминов Ахмета Байтурсынова, является предметом изучения многих лингвистов. Например, Ш. Курманбайулы заключает: «Для идентификации терминообразующего понятия и терминообразующего слова необходимо уделять равное внимание как системе понятий, так и системе терминов. Секрет почти всех успешных терминов, созданных А. Байтурсыновым, истинного терминолога, заключается в его понимании термина как с точки зрения лексикологии, так и с точки зрения концептологии» [12].

Остановимся на концептуальных, лингвокогнитологических основах некоторых терминов Ахмета Байтурсынова. З.Д. Попова, И.А. Стернин отмечают, что национальная когнитивная картина мира представляет собой нечто общее, устойчивое, повторяющееся в картинах мира отдельных представителей народа [13]. Ученые отмечают, что национальная картина мира, с одной стороны, – некоторая абстракция, а с другой – когнитивно-психологическая реальность, обнаруживающаяся в мыслительной, познавательной деятельности народа, в его поведении – физическом и вербальном. Национальная картина мира проявляется в единообразии поведения народа в стереотипных ситуациях, в общих представлениях народа о действительности, в высказываниях и «общих мнениях», в суждениях о действительности, пословицах, поговорках и афоризмах [13]. На наш взгляд, в этом и кроется секрет жизнеспособности терминов Ахмета Байтурсынова. Его слова и словосочетания, взятые в качестве терминов, а также образные выражения и целые синтаксические структуры, использованные в текстах, основаны на национальной когнитивной картине мира, заложенной в сознании казахского народа.

Очень важно определить границы понятий «национальная картина мира» и «языковая картина мира». Ученые доказывают, что система мышления народа не может быть полностью, без изменений воспроизведена в языке, но она посредством языка проявляется, фиксируется и номинируется, овнешняется, поэтому только язык является универсальным средством, определяющим систему мышления народа, концепты в его сознании (мельчайшие единицы познания), концептосферу (соотношение и система концептов). По этой причине в лингвокогнитологии различают понятия «национальная картина мира» и «языковая картина мира». Если национальная картина мира существует в виде концептов, составляющих концептосферу народа, то языковая картина мира существует в виде значений языковых символов, составляющих семантическое пространство языка. Проблема заключается в соотношении этих двух понятий: будет ошибочным мнение о том, что языковая картина мира дает полноценную, адекватную информацию о национальной картине мира, поскольку языковая картина мира может передать только часть масштаба национальной картины мира в сознании. Так, В.И. Карасик, Г.Г. Слышкин указывают на то, что в языке отражается только актуализированная сейчас или ранее, приобретающая значение информация с высокой коммуникативной значимостью для народа, а коммуникативная значимость языковой единицы связана с ценностью ее маркирующего концепта для народной культуры [14].

Приведенные суждения являются результатом глубинных исследований в области лингвокогнитологии, которые составляют актуальную антропоцентристскую парадигму в лингвистике, проявившуюся за последние двадцать-тридцать лет. А если учесть, что эти знания лежат в основе терминологии Ахмета Байтурсынова, то становится ясно, насколько индивидуальное познание ученого опережало национальное научное познание того времени. Именно благодаря данным качествам, знанию когнитивных и язы-

ковых образов мира в национальном сознании и эффективному использованию их в терминотворчестве и в целом при создании текстов труды Ахмета Байтурсынова и сегодня не потеряли актуальности.

Например, в современном казахском языке широко используется прилагательное «күрделі» («сложный»), введенное Ахметом Байтурсыновым. Этимология этого слова связана с народным коневодством, где для умирения резвого коня или при доении кобылицы использовался метод сложного привязывания – «күрделеп байлау». Подробное этнографическое описание данного понятия представлено в уникальной энциклопедии «Традиционная система этнографических категорий, понятий и наименований»: «Күрделеу – способ связывания, ограничения движения коней... Один конец длинной веревки закрепляют на грудной части (шее) лошади особым узлом. Другой конец осторожно привязывают к заднему копыту, пропускают через подвязанную веревку на шею так, чтобы нога лошади не касалась земли. Лошадь, подняв заднюю ногу с земли, вынуждена стоять без движения, чтобы не потерять равновесие и не упасть» [15]. В однотомном большом толковом словаре «Қазақ сөздігі» слово «күрделеу» трактуется следующим образом: «Привязывание веревки к шее лошади, при этом другой конец веревки пропускают под мышку, привязывают к ноге и силой оттягивают, вынуждая животное поднять заднюю ногу» [16]. Для наглядности приводим иллюстрации из энциклопедии «Традиционная система этнографических категорий, понятий и наименований».

Таким образом, языковая картина мира, лежащая в основе значения слова «күрделі» – «сложный», является частью национальной картины мира, на которую указывает это слово, отражая жизненную истину (метод узловой, сложной привязки лошадей), актуальную во времена Ахмета Байтурсынова, и по этой причине представитель культурно-языковой общности того периода быстро усваивает это слово. В народном сознании посредством когнитивного образа мира между понятием «не легко привязывать узловым/сложным способом» и прилагательным «күрделі» – «сложный», обозначающим нечто трудное, сразу же устанавливается взаимосвязь, и, можно сказать, слово легко укореняется в языке и тепло воспринимается в сердце.

Лингвокогнитивная основа другого термина Ахмета Байтурсынова «көсемше» – «вождь, предводитель» связана с присущей бытовой культуре народа реалией «көсем ат», то есть «первая в цепочке лошадь», – вновь наблюдаем отражение в языке национальной картины мира. В упомянутом этнографическом труде понятие «көсем ат» толкуется как «лошадь, идущая впереди». Это понятие используется в различных ситуациях. «Среди группы всадников встречаются лошади-вожди, скакуны, не допускающие, чтобы их обогнали другие лошади. Таких лошадей называют «көсем ат», – описывается в энциклопедии [15]. «Қазақ сөздігі» определяет «көсем ат» так: «одна из лошадей, запряженных цугом, первая в цепочке, предводитель табуна» [16, 686]. Общность этих определений обусловлена основным компонентом значения, а именно – «идущий впереди», касается ли это лошади, стоящей впереди в упряжке, или опережающей других в табуне. Таким образом, стержень значения данного термина стал одной из причин легкости восприятия слова в народном сознании.

Отметим, что приведенный нами анализ показывает только одну из сторон вопроса, касающегося раскрытия индивидуального стиля научной личности Ахмета Байтурсынова. Полная картина может быть получена только в результате глубокого исследования терминосистемы А. Байтурсынова в лингвокогнитивном аспекте, всестороннего изучения лингвопрагматики и детерминизма словообразования, выявления метаязыковых особенностей и т. д.

Надсознательное. Это условная форма интеллектуально-мотивационной активности личности, с помощью которой субъект в развитии объекта познания создает небывалые ранее проекты совершенствования данного объекта.

В данном контексте очень много вопросов, требующих обсуждения и исследования, поскольку ахметоведы утверждают, что теоретические выводы, положенные в основу практических трудов ученого, имеют несомненную новизну для того периода, в котором жил ученый. Мы остановимся только на одном из них. Это вопрос, касающийся фонем – единиц сознания, занимающих самый низкий уровень в звуковом строе языка в трудах Ахмета Байтурсынова. М. Жусупов, глубоко анализируя сингарморфонологическое учение А. Байтурсынова, доказывает, что понятие фонемы у него было четко сформулировано в то время, когда понимание о ней еще было размыто в мировом языкознании [17].

Эту мысль в своей работе приводит и академик З. Базарбаева [18], отмечая, что на рефлексию познания в лингвистике применительно к фонологической системе оказало сильное влияние учение о мельчайших единицах из области естествознания, например, атомная теория в физике, теория химических элементов в химии, то есть учение о наименьшей, неделимой частице стимулировало к поиску фундаментальной наименьшей единицы языка. Незадолго до появления фонологических исследований в мировом и русском языкознании, начатых Н. Трубецким, Р. Якобсоном, В. Малмбергом, А. Мартине и другими, в учебниках Ахмета Байтурсынова было дано глубокое и системное представление о фонеме. З. Базарбаева отмечает: «Ахан не употреблял термин «фонема», но фонетическую систему казахского языка рассматривал с точки зрения фонологии. Фонему А. Байтурсынов (Ахмет Байтурсынов называл фонемы «звуками языка». – А. Ф.) изучает в соотношении с буквой» [18]. Таким образом, понятие о фонеме, то есть представление о малейшей фундаментальной единице языка, первым в мировом языкознании сформулировал Ахмет Байтурсынов.

Наряду с психологическими параметрами ученого в персонологии важными М. Ярошевский считает и *ко-биографии*. Ко-биография – это биография личности, оказавшей влияние на исследуемую персону и ставшей в силу этого неотъемлемой частью ее биографии. Р. Имаханбет в монографии «Ғасыр саңлағы» («Избранник эпохи»), в частности в главе «Биографические данные», дает исчерпывающую информацию о людях, игравших свою роль в биографии А. Байтурсынова на протяжении всей его жизни – с детских лет до становления как ученого [19]. В познании личности Ахмета Байтурсынова велико значение ко-биографических данных, однако важно отметить, что в этой области по-прежнему достаточно белых пятен.

Обобщим сказанное. Ученый-историк З.Е. Кабульдинов в одном из интервью отметил: когда у Л. Гумилева спросили, кого он считает образцом пассионария в казахской степи, он назвал Кенесары-хана [20]. Интересно, что в докладе об Ахмете Байтурсынове его современника Смагула Садвокасова (Р. Имаханбет утверждает, что оригинал доклада до сих пор не найден [19]) он также сравнивает его с Кенесары-ханом. Информацию о данном докладе приводит Д. Камзабекулы со слов Сабита Муканова: «Садвокасов не сразу стал восхвалять Байтурсынова, а подводил к этому поэтапно, начав с истории. По его мнению, у казахского народа было пять лидеров: Кенесары, Шокан, Ибрай, Абай, Ахмет. У Смагула были свои основания для «поэтапного» изложения. Хан Кене, яркий деятель в борьбе за независимость, – символ непобедимости. Шокан, Ибрай, Абай, запечатлевшие дух борьбы на бумаге, одиночки, горевшие пламенем в борьбе за честь народа, – символ просвещения. Ахмет символизировал новую волну, интеллигенцию, учившуюся на ошибках, но сумевшую гармонично сочетать образованность и сплоченность, компетентность и мудрость. Поэтому «этапы» С. Садвокасова правомерно рассматривать как систематизацию» [21]. Описание С. Садвокасова перекликается с мотивом нашего анализа и доказывает идею, что личности Ахмета Байтурсынова свойственна пассионарность.

Наряду с изучением Ахмета Байтурсынова как исследователя немало работ посвящено его просветительству и общественной деятельности, и в нашей статье эти его грани не

отделяются одна от другой: мы говорим, что он не просто деятель, а ученый-деятель, не просто просветитель, а ученый-просветитель.

В восточной мусульманской культуре существует бинарная оппозиция «ученый-злодей», тогда как в западной культуре противопоставление концепту «ученый» встречается очень редко либо вообще отсутствует. И в казахской культуре противоположностью ученому является злодей: оба они в народном сознании «обладатели высшего интеллекта, глубоко познающие объективный мир», но первые словно «выкапывают колодец иглой» и используют накопленные знания во благо народа, страны, нации, жертвуя порой своей жизнью, вторые же – действуют ради личной выгоды либо в интересах малой социальной группы (как правило, доминирующей), ради получения званий или богатств. С этой точки зрения невозможно отделить общественную деятельность и просветительство Ахмета Байтурсынова от его личности как ученого.

Ахмет Байтурсынов – ученый. Труды, посвященные сформулированным им научным направлениям, исследования его теории появляются не только в Казахстане, но и за рубежом: «О его творчестве, просветительстве, общественной и государственной деятельности защищено около 50 кандидатских и более 20 докторских диссертаций по филологии, литературе, истории, юриспруденции, журналистике, философии, педагогике и другим специальностям» [19].

Мы рассмотрим работу Ахмета Байтурсынова в языкознании. Можно выделить четыре ее направления:

- 1) разработка научно-лингвистической базы казахского языка;
- 2) расширение, совершенствование практического применения казахского языка;
- 3) обогащение казахоязычного информационного фонда (перевод);
- 4) формирование и укрепление политической базы казахского языка.

Методы Ахмета Байтурсынова в изучении казахского языка в полной мере отвечают требованиям поиска структурной парадигмы, утвердившейся в мировой лингвистике того времени. Вместе с тем лингвистические мысли ученого и приемы, широко использованные им в теоретических решениях, перекликаются с направлениями современной антропоцентристской парадигмы. Так, проанализированные в трудах ученого по структурной парадигме с точки зрения дихотомии «язык – слово»: фонетика, орфоэпия, фонология (фонема, закон сингармонизма, законы сочетаемости звуков), лексикология (семасиология, терминология, фразеология, этимология, лексикография), словообразование, терминообразование, структурная грамматика (синтаксис словосочетания, синтаксис предложения, синтаксис текста), стилистика, грамматология (буква, алфавит, теория письма, правописание, пунктуация, орфография, ортологическая кодификация) и согласно антропоцентристской парадигме: функциональная фонетика, просодика, интонология (интонация, ударение, ритм, пауза, мелодия, темп, ускорение, тембр), функциональная грамматика (категории существительных и глаголов), когнитивной грамматики, теории коммуникации, лингвокогнитологии, лингвокультурологии, этнолингвистики, психоллингвистики, прагмалингвистики и другие направления и теории являются актуальными по сей день.

Исследования ученого в области языкознания оказали особое влияние на развитие казахской лингвистики и формирование нескольких поколений профессиональных лингвистов. Первая их волна – Елдес Омарулы, Телжан Шонанов, Кудайберген Жубанов, Кажым Басымов и др.

Ахмет Байтурсынов совместил арабографический алфавит старого казахского письменного языка, служивший в то время лишь небольшой социальной группе казахского общества, со звуковой системой общенародного языка, на основе которого разработал национальный алфавит – «төте жазу» и казахское правописание, таким образом проложив всему народу путь к освоению грамоты за короткий период. Этот труд Ахмета Бай-

турсынова, во-первых, изменил ход развития казахского языка, направление формирования литературного языка от узкого использования на основе старого письменного языка к широкому руслу общенародного устного языка; во-вторых, сделал письменность не только достоянием высшей социальной группы культурно-языкового сообщества, но доступной для широких масс и народа в целом. Анализируя данный весомый труд Ахмета Байтурсынова, Н. Уали высоко оценивает реформаторскую деятельность ученого: «Тюркский письменный язык в то время был не точной графической манифестацией лексической, грамматической, звуковой системы того или иного народного языка («живого» языка), а графической системой, обозначающей тип языка (план выражения), имеющий существенное отличие от народного языка. Поэтому языковую ситуацию того времени можно назвать гомогенной диглоссией. Ситуация гомогенной диглоссии в XIX–XX вв. начала усложнять дело просвещения широких масс. Стояла цель превратить письмо и грамоту в достояние широкой общественности, а не небольшой группы... А. Байтурсынов создал графическую, орфографическую систему литературного языка, ранее существовавшую только в одной – устной форме, и заложил основы ее функционирования в письменной форме... Казахское письмо и грамота взяли курс на демократическое направление (народный язык)» [22].

Таким образом, Ахмет Байтурсынов создал современную казахскую письменную культуру, создал предпосылки для превращения казахского языка в государственный язык, язык официального общения и науки.

Ученый-просветитель. Перед ученым стояла цель – во что бы то ни было пробудить родной народ, развивать образование, науку. Поставленные задачи он начал реализовывать:

1) через художественную литературу: «Сорок басен» («Қырық мысал»), «Комар» («Маса»), «Ер Сайын» («Ер Сайын»), «23 причитания» («23 жоқтау»);

2) образование и лингводидактику: «Азбука» («Әліппе»), «Пособие о языке» («Тіл-құрал»), «Обучение грамоте» («Сауат ашқыш»), «Учебное пособие» («Оқу құралы») (совместно с Тельжаном Шонановым);

3) политическую борьбу: более 300 статей, обращений и писем лидера в газете «Казах»;

4) науку и ее популяризацию: «Главный казахский поэт» («Қазақтың бас ақыны»), «Литературоведение» («Әдебиеттаным»), «История культуры» («Мәдениет тарихы»).

Во-первых, Ахмет Байтурсынов воздействовал на народ, высоко ценящий достоинство слова, через художественные образы, призывая его к единству и образованию. Таковы его «Сорок басен» и сборник стихов «Маса» («Комар»), появление которых связано с большим влиянием Абая. Сборник стихов Абая, оказавшийся в руках Ахмета Байтурсынова предположительно в 1902–1903 гг., стал причиной кардинального перелома в его жизни. В этот период он оценил пройденный и определил дальнейший жизненный путь. У Абая он перенимает мотив «Проснись, казах!» («Оян, Қазақ!») и дух национализма. Однако понимает, что «разбудить» народ, не знающий письма и грамоты, с помощью литературы невозможно, и даже в день пробуждения духа народу с отсталыми искусством и наукой сложно будет достичь равенства с доминирующими в этом плане народами. Мы думаем, причина отсутствия объемных литературных произведений Ахмета Байтурсынова после 1911 г. состоит в том, что главным направлением деятельности он выбирает образование и науку.

Во-вторых, поселившись в 1910 г., после ссылки, в Оренбурге, он очень много читал, впитывая знания из русских и татарских изданий. В результате он понял, что главным способом пробуждения народа является образование, а самым действенным средством – пресса. Он выделил казахскую письменность из общего тюркского рула, основываясь на особенностях национального языка. Пробудить народ он пытался силой культуры письма

и письменного слова. С этой целью он организовал газету «Қазақ», где публиковал проблемные, познавательные, просветительские статьи.

Образцом в этой деятельности для Ахмета Байтурсынова становится нравственный путь Исмаила Гаспринского, который реформировал алфавит татаро-ногайского народа – впервые среди тюркских народов, подчиненных Российской империи, и развил издательское дело. После смерти Гаспринского в 1914 г. в статье, напечатанной в газете «Қазақ» под псевдонимом «Сын тюрка», А. Байтурсынов отмечает: «Гаспринский в свое время был великим человеком не только среди мусульман России, но и во всем мусульманском мире» («Қазақ», № 80, С.3). Газета Гаспринского «Терджиман» (начала издаваться 10 апреля 1883 г.) убеждала, что он сумел разбудить татаро-ногайский народ, сделал его просвещенным, обучая посредством азбуки и учебных пособий. Теперь Ахмет Байтурсынов сам встал на этот путь и, не жалея сил, начал просвещать свой народ, давать ему знания.

Свою просветительскую борьбу он вел в трех направлениях: 1) воспитание простого народа; 2) воспитание казахских детей; 3) воспитание казахской интеллигенции в русле понятия «национальный человек».

Просвещение Ахмет Байтурсынов начал прежде всего с простого народа. С 1913 г. он издает газету «Қазақ», где публикуются познавательные статьи, объединяющие народ, дающие основы политико-правовой грамотности, описывающие историю и будущее, ведущие к искусству и знаниям, пробуждающие дух милосердия, дух гуманизма. Он призывал казахскую интеллигенцию писать подобные материалы. А все его статьи были написаны для «защиты интересов нации». Об этом в 1923 г. ясно говорил и Мухтар Ауэзов в выступлении, посвященном 50-летию юбилею Ахмета Байтурсынова.

Второе направление – воспитание казахских детей. В 1914 г. вместе М. Дулатовым А. Байтурсынов пишет «Пособие по счету» («Есеп құрал») и «Пособие о языке» («Тіл-құрал»). Теперь казахские дети, ранее воспитывавшиеся на ногайском или русском языке, начали учиться на казахском языке, получали образование. Впоследствии они стали цветом казахского народа. Среди них такие известные личности, как М. Ауэзов, К. Сатпаев, Ж. Аймаутов, А. Маргулан и др.

Третье направление – воспитание казахской интеллигенции в русле понятия «национальный человек». Ученый руководствовался лозунгом «служить нации», но это были не просто слова, а инициатива, подкрепленная конкретными делами. На этом пути он воздействует на М. Дулатова, формируя его как национального человека. Об этом сам М. Дулатов пишет в своей статье «Учение о языке»: «Когда в 1908 г. я писал «О. К.» («Проснись, казах»), то не оставил без внимания возможность многочисленных включений из «литературных языков» (татарско-ногайский литературный язык). В те годы вышла книга Абая и «Сорок басен». Мне было стыдно за себя, когда я увидел «Сорок басен». Тогда я понял, что я и подобные мне заблудились» («Қазақ», № 93, с. 2). У них была одна цель, объединившая их в чувстве сострадания к народу, сделавшая близкими друзьями и верными соратниками. Ахмет Байтурсынов начал собирать вокруг себя национальную интеллигенцию. На страницах газеты «Қазақ» он публикует послание и собирает деньги, чтобы дать возможность неимущим казахским детям получить образование, пытаясь таким образом принести хоть малую пользу для нации. В этом ряду также были С. Торайғыров, М. Тынышбаев, М. Шокай, С. Сейфуллин, Ж. Аймаутов, Е. Омарұлы, М. Жумабаев.

Следует отметить, что вся просветительская деятельность Ахмета Байтурсынова основана на науке. Например, в учебниках ставилась цель научить детей грамоте, но обучение языку, грамоте было систематизировано на основе глубокого теоретического научного познания. Обучая грамоте через секреты звука, Ахмет Байтурсынов решал не только образовательную проблему, но и сложную фонетико-фонологическую проблему казахского языкознания.

В заключение назовем две особенности просветительской деятельности Ахмета Байтурсынова.

Первая – его реформаторство. Он направил казахскую письменность на демократический путь.

Вторая состоит в том, что основой всех его просветительских идей была наука. Если в истории цивилизации искать просветителя, подобного Байтурсынову, на наш взгляд, можно привести в пример Михаила Ломоносова.

В настоящее время в культурологии и науке о цивилизациях сформировалось понятие о «русском феномене». Его суть такова, если объяснять простым языком: если бы М. Ломоносов, будучи сильным в естествознании, в первую очередь не написал бы «Русскую грамматику» и русский язык не показал бы свою мощь как язык интеллектуальный, способный передать глубинные научные познания, не оставшись примитивным языком «холопа», то русские не полетели бы в космос первыми в истории человечества.

Феномен просветительства Ахмета Байтурсынова заключается прежде всего в том, что, написав «Әліппе» («Букварь»), «Тіл-құрал» («Пособие по языку»), он превратил казахский язык в средство общей коммуникации, особенно в сфере образования, науки. За короткое время он не только обучил грамоте, но и поднял общество на новый духовный уровень.

Если бы не эта деятельность Ахмета Байтурсынова, возможно ли было формирование в Казахстане основ свободного духа, умеющего разрывать оковы рабского сознания?

Ученый-деятель. Деятельностная личность Ахмета Байтурсынова проявляется, прежде всего, в раннем познании национальной интеллигенции.

Его деятельность была результативной:

- 1) на уровне школы;
- 2) на уровне института, высших учебных заведений;
- 3) продуктивная деятельность, которая дала свои плоды на уровне общественного сознания.

Для школы он написал такие труды, как «Әліппе» («Азбука»), «Оқу құралы» («Учебное пособие»), «Тіл құрал» («Пособие по языку»), «Сауат ашқыш» («Обучение грамоте»), для уровня высшего образования, института – «Тіл-Жумсар», «Әдебиет танытқыш» («Литературоведение»), «Мәдениет тарихы» («История культуры») и др. Общественное сознание он воспитывал через многочисленные политические, научно-познавательные статьи в газетах «Қазақ», затем «Еңбекші қазақ» («Трудящийся казах»), «Сарыарқа» и др.

Борьбу за просвещение и его главную цель он воспевал также в своих стихах:

Что сделал я казаху, о Всевышний,
Словно Мубтала мне посылаешь мучения?!
Разве в том, что человечность внедряя,
Мечтал я достичь свободы?
Направил на правильный путь честь казаха,
Указал дорогу не ближнюю, а дальнюю.
«Когда чужие поднимались в гору, –
Сказал, – ты тоже не отставай!»

(«Көк есектерге» – «Синим ослам», подстрочный перевод).

О деятельности Ахмета Байтурсынова трудно сказать больше, чем говорит он сам. В недавно обнаруженной работе «О силе пера» («Қалам қайраткерлігі жайынан») на вопрос «Откуда и когда появились деятели казахского пера» он дает несложный ответ:

«1) Деятели казахского пера родились из растоптанного народа, униженного и оскорбленного русским гнетом.

2) Деятели казахского пера родились в смутные времена, когда над головой висела паутина и не рассеивались облака горя. Казахские деятели, рожденные из рабства, видя унижение и насилие, не могли не направить силы на то, чтобы облегчить боль, уменьшить болезнь нации; деятели казахского пера, рожденные из угнетенного народа, желая избавиться от недостатков, не могли не стать общественниками, националистами, сочувствующими своему народу, когда у народа болела душа. В ином случае получилось бы то, что находится за пределами закона природы: от человека рождается свинья, от свиньи – щенок» [19].

В заключение отметим, что наша статья показала огромное поле для исследования личности и наследия Ахмета Байтурсынова, а также широкие горизонты ахметоведения.

Литература и источники:

1. Гумилев Л. Этногенез и биосфера земли. – М.: Азбука, 2018.
2. Отзыв Д. Лихачева на книгу доктора исторических наук Л.Н. Гумилева «Этногенез и биосфера Земли». Вып. 1–3 [Электронный ресурс]. – URL: <http://gumilevica.kulichki.net/Tripus/Article12.htm> (дата обращения 12.03.2023).
3. Коваленко М.И. Пассионарность как психологический феномен // Сб. науч. трудов «Психологические проблемы самореализации личности». СПб.: Изд. СПб ун-та, 1999.
4. Клейн Л.С. Пассионарность – красивый миф [Электронный ресурс]. – URL: <https://antropogenez.ru/interview/717> (дата обращения 12.03.2023).
5. Коренько В. К критике концепции Л.Н. Гумилева [Электронный ресурс]. – URL: https://scepsis.net/library/id_3308. (дата обращения 12.03.2023).
6. Зимина И.С. Диагностика пассионарности личности с точки зрения психоанализа (начало) // Вестник психоанализа. 2010. № 1. [Электронный ресурс]. – URL: <https://russia.ecpp.org/text/zimina-diagnostika-passionarnosti-lichnosti-s-tochki-zreniya-psihoanaliza-nachalo> (дата обращения 12.03.2023).
7. Пушкин Н.С. Концепция пассионарности в творчестве Л.Н. Гумилева // Вестник Нижегородского университета имени Н. И. Лобачевского. – 2012. – № 1.
8. Аллахвердян А.Г., Мошкова Г.Ю., Юревич А.В., Ярошевский М.Г. Психология науки. – М.: Московский психолого-социальный институт: Флинт –1998. – С. 205–235
9. Ұлттық рухтың ұлы тіні. Ғылыми мақалалар жинағы // Жауапты ред. Жанпейісов Е. / Алматы: Ғылым – 1999.
10. Рәбиға Сыздық. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақтың ұлттық ғылымының көшбасшысы // «Алаш-Орда» газеті. – 2017.
11. Жалмаханов Ш., Ысмағұлов Ж. А. Байтұрсынұлы – қазақ лингвистикасы терминдерінің негізін қалаушы. – Қарағанды: Болашақ-баспа, 1997 – 3 б.
12. Құрманбайұлы Ш. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ терминологиясы // «Ана тілі» газеті. – 2013.
13. Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальная картина мира. – Воронеж, 2007 – 5 с.
14. Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования. Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001 – 77 с.
15. Әлімбаев Н. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі: Энциклопедия. 3-т. – Алматы: РПК «Слон», 2012. – 220, 297 бб.
16. Уәли Н., Құрманбайұлы Ш., Малбақов М., Шойбеков Р. және т.б. Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртотымдық үлкен түсіндірме сөздігі). – Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. – 707 б.
17. Жүсіпұлы М. Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонетикасы. – Алматы: Ғылым, 1998.
18. Базарбаева З. Қазақ тілі: интонология, фонология. – Алматы: Жібекжолы, 2008. – 279б.
19. Имаханбетова Р.С. Ғасыр саңлағы // Алматы. – 2020. – 89, 176 бб.

20. Қабылдинов З. Тегі асыл ел тарихын түгендейді [Электронный ресурс]. – URL: <https://old.elorda.info/kk/news/view/4340-tegi-asyl-el-tarihyn-tugendejdi> (дата обращения 12.03.2023).
21. Қамзабекұлы Д. «Ақаңның алдында» // Қазақ әдебиеті. – 1996. – № 11.
22. Уәли Н. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ жазуының онтогенезі. Ұлттық рухтың ұлы тіні. – Алматы: Ғылым, 1999. – 269–281 бб.
23. Е. Маралбек Байтұрсынұлының дыбыстарды жіктеу туралы [Электронный ресурс]. – 2021. – URL: <https://malim.kz/article/sports/baitursynulynyn-dybystardy-zikteu-turaly-maqalasy-15159> (дата обращения 12.03.2023).

Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен қызметі архив құжаттарында

Сауле Зейноллақызы Маликова¹

¹Солтүстік Қазақстан мемлекеттік архиві, директор, т.ғ.к.

Аңдатпа. Солтүстік Қазақстан мемлекеттік архиві қызметкерлері анықтаған жаңа архив материалдары негізінде жазылған бұл мақалада көрнекті ақын, публицист, Алаш Орда мүшесі Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен шығармашылығы баяндалған.

Кілт сөздер: Мағжан Жұмабаев, ақын, Алаш қайраткерлері, Қызылжар, архив.

Жизнь и деятельность Магжана Жумабаева в архивных документах

Сауле Зейноллаевна Маликова¹

¹Северо-Казахстанский государственный архив, директор, к.и.н.

Аннотация. В данной статье, основанной на новом архивном материале, выявленном работниками Северо-Казахстанского государственного архива, описывается жизнь и деятельность Магжана Жумабаева, выдающегося поэта, публициста, члена Алаш орды.

Ключевые слова: Магжан Жумабаев, поэт, деятели Алаш, Кызылжар, архив.

The life and activities of Magzhan Zhumabayev in archival documents

Saule Z. Malikova¹

¹North Kazakhstan state archive, director, Candidate of Historical sciences

Abstract. This article, based on new archival material identified by employees of the North Kazakhstan State Archive, describes the life and work of Magzhan Zhumabayev, an outstanding poet, publicist, member of the Alash Orda.

Key words: Magzhan Zhumabayev, poet, figures of Alash, Kyzylzhar, archive.

Құжаттарға іздеу жүргізіп, анықтап, көзі көргендер мен туған-туыстарының естеліктері, ғалымдар мен өлкетанушылардың газет және журнал беттерінде Мағжан Жұмабаев (1883–1938) жөнінде жаңа деректер, оның өмір тағылымын, азамат, ақын, қайраткер тұлғасын ашуда жаңа қырларынан көрсетеді.

Мағжанның оқуы мен қызмет етуінде туған өлкесі Қызылжардың орны ерекше.

Қызылжарда Мағжанның тамаша туындылары жарыққа шықты, осында жанын тербеткен шабытпен Мағжан биік поэзия әлемінде талмай қалқып, алып ақынға айналды.

1915 ж. Уфа қаласындағы «Ғалия» медресесінде Мағжан жерлес досы Бекмұхамед Серкебаевпен, башқұрттың көрнекті ақын-жазушылары Шайқызада Бабичпен және Сәйфи Құдашпен оқуын жалғастырды:

«Шайқызада мен Мағжан екеуі біздің медресе мақтаныштары болды. Шығыстың барлық білімін меңгерген жас Мағжан өз замандастарын таң қалдырды. Ол араб-парсы және түркі текті тілдерді жетік білді» – дейді Бекмұхамет Серкебаев өз естелігінде [1].

1912 ж. Қазанда Мағжанның «Шолпан» атты тұңғыш өлеңдер жинағы басылып шықты.

Қазір біздің қолымызда ақынның баспадан шыққан тұңғыш өлеңдер жинағы да бар. Бұл 1912 ж. Қазан қаласындағы Каримовтер баспаханасында басылып шыққан «Шолпан» кітабы. Кітап Қазақстан Ғылым академиясы әдебиет және өнер институтының ғылыми кітапханасының қолжазба бөлімінде сақталған. Осыған дейін әдебиет пен өнер зерттеушілері бұл басылымның елімізде сақталғанын білмей келген.

Мағжанның «Шолпан» өлеңдер жинағының тарихына келсек, жас ақынның әдемі өлеңдер жазып жүрген талабын ұстазы Ғалымжан Ибрагимов аңғарған.

Ғ. Ибрагимов Мағжан өлеңдерінің қолжазбасын Қазандағы Каримовтар баспаханасына тапсырады, ол 1912 ж. кітап болып басылып шыққан.

Абайдың өлеңдер жинағы 1909 ж. Петербургте басылып шықса, іле сала жас Мағжанның кітабының жарық көруі оның танымал болып келе жатқан ақын екенін көрсеткен еді.

Міне, енді сол Мағжанның алғашқы өлеңдер жинағымен баршамыз танысуға мүмкіндік туып отыр.

Кітаптың бас тақырыбының астына төрт жол эпиграф берілген:

Жетсе егер қорқынышты қара түнім,
Басса от, тілім қурап, шықпай тәнім.
Көңілашар, кеудеме жан кіргізер
Өлең – менің Шолпаным, Күнім, Айым.

Жинаққа автордың отыз өлеңі кірген: «Өлең», «Ант қайда?», «Жатыр», «Жазғы таң», «Атақты ақын, сөзі алтын, хакім Абайға», «Сорлы қазақ», «Туған жерім – Сасықкөл», «Бала мен түс», «Қазағым», «Бұлбұл» және т. б.

Кітап 50 беттен тұрады. Соңында осы баспаханадан шыққан қазақ тіліндегі кітаптардың жарнама тізімі берілген.

Уфадан оралған Мағжан, қазақтың азаматтық ұраны болған «Оян қазақ!» өлеңдер жинағының авторы Міржақып Дулатовпен кездесіп, оның кеңесімен орыс және әлем әдебиетінің шығармаларымен танысады.

1917 ж. Ақпан, Қазан төңкерістерінде Мағжанның саяси қызметі басталды.

1917 ж. сәуірдің 25-нен мамырдың 7-не дейін Ақмола, Атбасар, Омбы, Петропавл уездерінің делегаттары Омбы қаласында Ақмола облыстық қазақ съезін өткізді. Алаш қайраткері Ережеп Итбаев, бастаған ұйымдық комитет жұмысына Мағжан Жұмабаев қатысты. Мәжілісте 10 адамнан тұратын Омбы облыстық қазақ комитеті құрылды. Төрағасы Айдархан Тұрлыбаев.

Сөйтіп, Қызылжар өлкесінде ұлттық мемлекеттік билік органдары қалыптаса бастады.

1917 ж. 21 шілдеде ашылған 1-ші жалпықазақ съезі Ресей мемлекеттілігі және оның құрамындағы Қазақстанның тағдырын қарап, «автономиялы тәуелсіз қазақ мемлекетін құру» идеясын ұсынды. Съезд Ресей құрылтайына депутаттыққа кандидаттар тізіміндегі ұлт зиялыларының ішінде Әлихан, Ахмет, Міржақып, Халелдермен бірге Мағжан да сайланды. Осылай Алаш саяси партиясының негізін қалаушылардың қатарында Мағжан Жұмабаев болғанын көреміз [2].

Ал 1917 ж. желтоқсандағы бүкілқазақ II съезінде Алаш автономиясы жарияланып, Алаш Орда үкіметі құрылғанда, оның құрамында Солтүстік өңірдің өкілдері болды. Олар: Мағжан Жұмабаев, Айдархан Тұрлыбаев, Кошмұхамед Кеменгерев, Жұмағали Тілеулин, Ахмет Жанталин.

Мағжан өміріндегі аса бір бедерлі белес, оның қайраткерлігін айғақтайтын 1918–1922 жж. 1918 ж. 30 шілдеде шыға бастаған, қазақтың ұлттық баспасөзінің тарихында елеулі орны бар «Жас азамат» газеті ұлт тәуелсіздігін жақтап, отаршылдық езгіге қарсы тұрған қазақ жастарының тұңғыш қоғамдық-саяси газеті болды. Мағжан Жұмабаевтың «Мен жастарға сенемін!» деген өлеңі осы газеттің 18 тамыз 1918 ж. 3-ші нөмірінде басылып шықты, Бұл өлең сол замандағы қазақ жастарының ел-жұрт алдындағы тарихи міндетін көрсетіп берген бағдарлама десе болғандай дей отыра, осы өлеңнің бірінші рет жариялануы дейміз.

Өлеңнің беташары ретінде «Жас Азамат» газеті мынадай сөздер жазыпты: «Жастар! Алда жүрген, Алаш жолына аянбай қызмет қылған адал жүрек ағалардан үлгі, өрнек алыңдар. Елдіктен, ерліктен айырылып, екі жүз жылдай еңсесі түскен елді ойлаңдар. Күнді – түн, жақынды – жат, пайданы – зиян деп жүрген, толық саяси хұқықтарын іздеп алуға ер жетіп, есі кірген елді ойлаңдар!» дейді, ал Мағжан өзінің атақты «Мен жастарға сенемін!» деген өлеңінде:

Арыстандай айбатты,
Жолбарыстай қайратты.
Қырандай күшті қанатты
Мен жастарға сенемін!..

Мағжан Жұмабаев 1920 ж. басында Омбыда шыққан «Кедей сөзі» газетінің және кейінірек Петропавлда жарық көрген «Бостандық туы» (қазіргі облыстың «Солтүстік Қазақстан») газетінің жауапты редакторы болып тағайындалды. Сол газетте басылған «Автономия кімдікі?» – мақаласында Мағжан 1920 ж. 26 тамызда жарияланған қазақ автономиясы: «Айлы, күнді, қанды, отты тарихы бар; кең, бай, терең тілі, әдебиеті бар; басқаларға үйлеспейтін төресі, шаруасы бар – қазақтікі. ... Жүз жылдар орыс ақсүйектері мен байларының тепкісінде елдігін ұмытпаған Алаштікі. «Аязды күні айналған, Бұлтты күні толғанған, Құрығын найзадай таянған, Қу толағай жастанған, Ер қазақтың автономиясы бұл!» – деп, халыққа сөз тастап, қазақтың осы мемлекеттік құрылымын нығайтуға шақырады [3].

Мағжан шығармаларында қоғамдық дамуды таптық жолмен қарауға қарсы шықты. Сондықтан да басылым атауының «Кедей сөзінен» «Бостандық туына» алмастырылғаны Мағжанның тікелей қатысуымен жүргізілгені туралы пікірді де колдаймыз.

1921–1922 жж. Қазақстанды ашаршылық қамтыды. Ақмола губерниясында 1921 ж. наурызда 1021 мың адамның 472 мыңы аштыққа ұшыраған. Солтүстік Қазақстан облыстық архив деректері: «1921 ж. аяғында Аш босқындар күннен-күнге көбейіп барады. Петропавл және Атбасар уездерінде олардың саны отыз мыңнан асып кетті. Атбасар және Көкшетау уездерінде жергілікті 62 мың қазақ пен 30 мың орыс аштыққа ұшырады. Ал 1922 ж. қаңтардың алғашқы 25 күнінде Петропавлда 70 адам аштан өлді, 105 адам ісіп-кепті. Дәл қазір 70 адамның мәйіті тамақ пунктінің қорасында үюлі жатыр. Коммуналдық шаруашылық бөлімі көшеде аштан өлгендерді жинап, көмуге үлгере алмауда. Ақпан айында жағдай тіпті асқынып кетті. Күн суытты. Жер-жерден үрейлі хабарлар келіп жетті. Аштық пен ажал аранын ашып, Қазақстанның солтүстігінен, орталыққа қарай жылжи тарап барады. Оны тоқтатар күш жоқ сияқты.

Көкшетау уезіндегі болыстарда аш-арықтар саны 150 мың адамға жетті, оның ішінде 130304 адам мүлде аш. Әсіресе қазақ болыстары қатты күйзеліс үстінде. Аштар қайыңның қабығын, ағаштың мүгін, тіпті ұн араласқан топырақ жеуге мәжбүр. Атбасар уезінде арам өлген малдардың терісін, сүйегін кеміруде» -- деп мағлұматтар береді.

1922 ж. 5 мамырда Қызылжарда аштыққа қарсы күрес жөніндегі төтенше комиссияның мәжілісі болды. Мәжіліске Көкшетау, Атбасар, Петропавл уездерінде орналас-

қан қазақ ауылдарының қиын жағдайы тұңғыш рет баса көрсетілді. Қабылданған қаулыда Помгол комиссиясының құрамына қазақтардан адам кіргізу туралы Мағжан Жұмабаевтың ұсынысы қабылданып, ол аштыққа қарсы күрес комиссиясының төрағаның орынбасары болып бекітілді.

Сол күні, 1922 ж. 5 мамырда, М. Жұмабаев Қостанай губкомының өкілдері ретінде Любимов пен Ключковты Семей губерниясына іс-сапарға жіберу қағазына қол қояды. Ертеңіне, яғни мамырдың 6-күні Иван Михайлович Бебен мен Георгий Елисеевич Сальниковты Петропавл уезі Вознесен болысы Надежда поселкесінің өкілдері ретінде Ақмола уезіне мал мен астық жинауға жіберіп, мандаттарына қол қояды.

Сол күні Мағжан аштыққа қарсы күрес үшін жедел түрде уездік Помголдің құрамына қазақ қызметкерлерін енгізу қажеттігін тағы да баса айтып, бұл жұмысқа Ерденев, Бегішев, Байғазин, Төкібаевті ұсынады [4].

Мағжан мамырдың 22 күні Жакупов алымның Сарыайғыр, Келтесор, Тайынша, Жамантүз, Торанғұл болыстарына аштыққа ұшырағандарға көмек көрсетуге жібере отырып, нақты тапсырмалар берген. Жергілікті органдардың аштыққа ұшырағандардың тізімін, жедел түрде ақпарат беру, азық-түлік қорын есепке алып, аштарға дұрыс бөлінуіне, жиналған көмекті Помголдың рұқсатымен тарату қажеттігіне баса назар аударған.

24 мамырда мұхтасиб Абдухаликовқа мұсылман халқынан көмек жинап, оның 25 пайызын Помгол қорына, 75 пайызын Қызылжардың аштарына тарату туралы құжатқа қол қойған.

1922 ж. 9 маусым күні ПОМГОЛ төрағасының орынбасары Жұмабаев губерниялық әскери комиссар Приморскийге қазақтың 100 жетім баласын және мүмкін болғанша орыс балаларын қамқорлыққа алуды сұрап, хат жолдайды [4].

1922 ж. 11 маусым күні Мағжан «Мир труда» газетінде мақала жазып, қазақ даласындағы аштықтың тұтас ұлтқа қатер төндіріп отырғанын көрсетіп, ащы шындықты жайып тастайды:

«С осени 1921 г. наша Акмолинская губерния сделалась арендой смертного шествия немого царя. С тех пор киргизы нашей губернии на почве голода переживают те же испытания и страдания, каковым в течение двух лет подвергнуты их братья в верхних губерниях Киргизской Республики.

Перед мной лежат официальные отношения нескольких Киргизских волисполкомов Петропавловского и Кокчетавского уездов. Именалинский волисполком пишет: «В нашей волости голод начал сильно чувствоваться с ноября 1921 г. Все бедное население волости до осени, съев весь свой скот, всю зиму поголовно занималось скотокрадством. Небывалый джугт прошлой зимы скопил почти весь скот, каковой сократился до 70 процентов. Люди пухнут и умирают...

На почве голода разрушается, киргизские хозяйства и сам народ подвергнут нравственному разложению.

Пора услышать стон Сары-Арки и понять полное страданий жуткое молчание киргизского народа» [5].

Осылай жасанды туған аштықтың зардаптарына өкіметтің назарын аударып қана қоймай, Мағжан аштыққа ұшыраған халыққа тікелей көмек ұйымдастырудың бел ортасында жүрді.

Кеңес үкіметі Мағжанның бұл белсенділігін сырт қалдырмады. Алғашында ақынның шығармаларына тыйым салудан басталған құдалау, біртіндеп оның Қызылжарын тастап, бас сауғалауға мәжбүр етті.

Мағжан ғұмырнамасының іздері жақында Ресейдің әлеуметтік-саяси тарих архивінде (Москва қ.) де бар екені анықталды. Айталық, 1917 ж. наурызынан қарашаға дейін Ақмола облыстық қазақ комитеті ағарту бөлімінің меңгерушісі болған.

1922–1923 жж. Ташкентте қазақ оқу-ағарту институтының лекторы (оқытушысы), Түркістан Республикасы мемлекеттік ғылыми Кеңесі құрған Қазақстанды зерттеу қоғамы төрағасының орынбасары.

Қоғам төрағасы Халел Досмұхаммедов, мүшелері: Мұхтар Әуезов, Мұхаметжан Тынышпаев, Александр Есполов.

Қоғамның мақсаты – қазақ халқының мәдени дамуына жағдай жасау (қазақ тілі мен терминологиясы, әдет-ғұрпы тарихы, ұлттық өнері, мектептерде сабақ беру, ғылым және өнер адамдарына қолдау).

1923 ж. Түркістан Республикасының квотасымен Мағжан мемлекеттік стипендия алып, Москваға оқуға кетеді. Онда Жоғары көркем-әдебиет институтында (3 жылдық) 1924–1925 жж. оқыған.

Мағжанның өзі жазғандай, 1923 ж. соңында Шығыс еңбекшілерінің коммунистік университетіне (КУТВ) штаттан тыс лектор қызметіне алынады. Сонымен қатар, Москвадағы КСРО халықтары кіндік баспасының қазақ-қырғыз бөліміне қызметке кірді. Өз шығармашылығымен қатар мекеменің арнаулы аудармасымен де айналысады. [6].

Мағжанның осы баспада басылып шыққан кітаптар тізімін айтсақ олар: «Сауатты бол» (Ересектердің сауатты болуына қолғабыс қылатын кітап), аудармалары: 2 бөлімнен тұратын В. Ленинің «Февральдан Октябрге бет алу» (6000 дана), «Қара шаруа туралы» (8000 дана); М. Горькийдің «Сұңқар жыры», Вс. Иванов «Төрт әңгіме», Кременский мен Лонковичтың кітапшалары бойынша «Күркіреу, найзағай, электр» (4000 дана), Ж. Карревиннің «Дүниенің тарих, шаруа жағарафиясы және т. б.

Мағжанмен бірге Москвада Зылиха, қайын енесі Ғадам Жалтырова және он жасар інісі Сабыржан тұрған. Сабыржан Москваның № 19 мектебінде оқыған екен.

1923–1924 жж. М. Жұмабаев ұсынған «Табалдырық» манифесі жөнінде т. ғ. докторы, профессор М. Қойгелдиев: «бұл Алаштың шығармашылық саласындағы ортақ ұстанымын білдірген бағдарламалық құжат болатын. Мағжан бұл құжатты Мәскеуде жүріп даярлап, елдегі түрлі орталықтарда жүрген белгілі қазақ зиялыларына, ең алдымен ақын, жазушы және журналистерге таратып, пікір білдірулерін, лажды болса баспасөзде жариялап, оны кең аудиториямен таныстыру жағын қарастыруларын өтінуі де сондықтан еді. «Табалдырықтың» авторы шығармашылық кемеліне жеткен Мағжан болатын, ал оның артында Әлихан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсынов сияқты ұлт-азаттық күрестің көшбастаушылары тұрды.

«Табалдырықтың» бағдарламалық күш-қуаты оның сол бір күрделі тарихи кезеңде қазақ қаламгерлері үшін ең өзекті қоғамдық мәселелерге қатысты өз тұжырымдарын ортаға салуында еді. Сондай-ақ онда жасалынған тұжырымдар большевиктік билік ұсынған идеологиялық ұстанымдардан анағұрлым кең ауқымды еді, ал оның авторының жалпы-адамзаттық құндылықтарды елеп-екшеу дәрежесіне көтерілгендігі анық аңғарылып тұрды. Манифестің ұстанымы: қазақ әдебиеті өзгеру жолында тұрған елінің өмірлік мәселелерінен тысқары бола алмайды, ол – уақыт ағымындағы ұлттың қоршаған ортаға, түрлі өзгерістерге, тұрмысқа деген өзіндік көзқарасы, философиясы. Басқаша айтқанда, әдебиет – таза ұлттық құбылыс, – деді [7].

1927 ж. туған еліне қайтып оралып, 1929 ж. дейін Петропавлдағы қазақ педагогикалық техникумы мен кеңес-партия мектебінде қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ берген.

Архивімізде тынымсыз жүргізілген іздеу жұмыстарының нәтижесінде Мағжанның өзі толтырған анкеталық құжат табылды. Ақын бұл анкетаны 1927 ж. Петропавл қаласындағы орыс педтехникумында оқытушы болған кезінде толтырған. Құжаттың сұрақтарына жауап бере келіп, Мағжан:

- 1) Өзінің туған күні, айы мен жылын 1893 ж. 7 қараша.
- 2) Туған жерін – Петропавл уезі, Бейнетқор ауданы, алтыншы ауыл деп жазыпты.

Білімі туралы:

- 1) Омбыдағы мұғалімдер семинариясында төрт жыл оқып, 1917 ж. аяқтаған;
- 2) 1918 ж. мұғалімдер институтында оқығаны тың дерек;
- 3) Мәскеудегі әдебиет және көркемөнер институтына 1923 ж. түсіп, екі жыл оқыған,

бірақ оқу орнын аяқтамағанын осы құжаттан көріп отырмыз.

Жұмысы: 1927 ж. Мағжан орыс педагогика техникумында қазақ тілінен сабақ берген. Бірақ, негізгі қызмет орны деп Петропавлдағы совет-партия мектебін атаған.

Ол анкетаны 1927 ж. 12 желтоқсанда өз қолымен толтырып, құжат соңына Мағжан Жұмабаев деп өзінің қолын қойған [8].

Осынау жаңа мағлұматтар биылғы ақпан айының 15–20 күндері халықаралық Түріксой ұйымының ұйымдастырумен, ақын атамыздың туғанына 125 жыл толуына орай, Анкарада өткен халықаралық симпозиумда жария етілді.

Мағжан 1937 ж. наурыз айында Алматыға келеді. Сол жылы 30 желтоқсанда қайтадан тұтқындалып, кеңес өкіметіне қарсы күрес жүргізіп, Жапонияның пайдасына шпиондық жасады деген жалған айыппен, ату жазасына кесіледі.

Тәуелсіздік алған халқымыз сүйікті ұлын, жыр пайғамбарын қолынан түсірмей, төбесіне көтеріп, тағзым етті. Ғасырлық мерейтойы Қызылжар жерінде республикалық дәрежеде салтанатпен атап өтілді. Петропавлдың ең үлкен көшелерінің біріне есімі беріліп, қаланың вокзал бөлігінде еңселі ескерткіші орнатылды. Бір кезде өзі сабақ берген пед-техникум орнындағы колледж де ұлы ақын атын алды. Оның кіндік қаны тамған Булаев ауданы Мағжан Жұмабаев атындағы аудан болып өзгертілді.

Жыр пайғамбары Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен шығармашылығы зерттеу жалғасуда...

Әдебиеттер және дереккөздер:

1. «Кедей сөзі» // 12 қаңтары 1921 ж.
2. «Мир труда» газеті// 11 маусым 1922 ж, 33 б.
3. «Солтүстік Қазақстан» газеті // 28 қазан 2009 ж.
4. Жұмабаев М. Туған жер.-Петропавл, 2008. – 134, 382 бб.
5. СҚМА. 1370 қ. 1 т. 1 іс.
6. СҚМА. 1616 қ. 1 т. 1 іс.
7. СҚМА. 1616 қ. 1 т. 3 іс.
8. СҚМА. 2 қ. 1 т. 535 іс. 43 п.

Патша билігінің «сый-тарту әдісінің» антропологиясы (XVIII ғасырдағы қылыш мысалында)

Сабира Сәбітханқызы Сайфулмаликова¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ, т.ғ.д., тарих және құқық институты, С. Садықов атындағы кафедрасының аға оқытушысы

Данияр Құдайбергенұлы Құдайбергенов²

²Абай атындағы ҚазҰПУ, «Әлеуметтік тарих» мамандығының 2-курс магистранты

Аңдатпа. Қазіргі кезде Қазақстан тарихнамасында Ресей империясының қазақ ақсүйектеріне «сый-тарту» арқылы марапаттау саясатын антропологиялық ұстаным тұрғысынан зерттеудің маңызы артып келеді. Авторлар «сый-тартудың» қазақ қоғамындағы әлеуметтік топтардың қарым-қатынасына, жалпы тұтас халықтың дүниетанымына әсерін анықтауға басымдылық берген. XVIII ғ. Ресей империясының қазақ элитасын өз жағына сый-тарту үдерісі антропологиялық тұрғыдан талданады. Мақала құжаттар жинағы, эпистолярлық деректерге дәйектелген, авторлар патша өкіметінің жеке тұлғаларға берген мінездемелерін талдай отырып, «сый-тарту» саясатының олардың мінез-құлықтарына әсерін де анықтаған. Мақалада сый-тартудың бір түрі қылыш зерттеу нысанына алынған. Бұл сыйлықтың екі тарап қарым-қатынасындағы символикалық мәнін талдауға ерекше мән берілген.

Кілт сөздер: Ресей империясы, патша өкіметі, сұлтандар, антропология, психология, марапаттау, қылыш, сыйлық, көшпелілер, отырықшы.

Антропология «метода дарования» царской власти (на примере меча XVIII века)

Сабира Сабытхановна Сайфулмаликова¹

¹КазНПУ имени Абая, д.и.н., старший преподаватель

Данияр Кудайбергенович Кудайбергенов²

²КазНПУ имени Абая, аспирант 2 курса специальности «Социальная история»

Аннотация. В настоящее время в историографии Казахстана все большее значение приобретает изучение политики Российской империи по награждению казахской аристократии, с точки зрения антропологической позиции. Авторы акцентируют внимание на влияние «дар-дарований» в отношении между социальными группами казахского общества. Анализируется процесс привлечения на свою сторону казахской элиты Российской империей в XVIII в. Статья представляет обзор материалов, основанный на эпистолярных источниках, анализируются характеристики, данные царской властью отдельным лицам, определено влияние политики «дарования» на их поведение. В статье отмечается, что один из видов подарка – меч, взятый на предмет исследования. Особое внимание уделяется анализу символического значения этого подарка в отношениях между двумя сторонами.

Ключевые слова: Российская империя, царская власть, султаны, антропология, психология, награда, меч, подарок, кочевники, оседлый.

Anthropology of the «gift method» of tsarist power (on the example of the sword of the XVIII century)

Sabira S. Saifulmalikova¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Doctor of historical sciences, senior lecturer

Daniyar K. Kudaybergenov²

² Abai Kazakh National Pedagogical University, 2nd year graduate student of “Social History” specialty

Abstract. Currently, from the point of view of the anthropological position in the historiography of Kazakhstan the study of the policy of the Russian Empire on awarding the Kazakh aristocracy is becoming increasingly important. The authors focus on the influence of “gifts” in the relationship between the social groups of Kazakh society. The process of attracting the Kazakh elite to their side by the Russian Empire in the XVIII century is analyzed. The article presents an overview of materials based on epistolary sources, analyzes the characteristics given by the tsarist government to individual persons, and determines an influence of the “gift” policy on their behavior. The article notes that one of the types of gift was a sword, which taken as a subject of research. Special attention paid to the analysis of the symbolic meaning of this gift in the relationship between the two parties.

Key words: Russian Empire, Tsarist power, Sultans, anthropology, psychology, reward, sword, gift, nomads, sedentary.

XVIII ғ. бойы Ресей империясының имперлік амбицияларының бірі – Қазақстан территориясына деген өз билігін қандай да жолмен болсын орнату болды. Бұл салада Ресей империясының өзінің күшін де, құралдарын да аямады [1]. Бірақ та әскери жаулап алу үшін ресурстардың тым аздығына байланысты Ресей империясы көшпенділерге өз билігін символдық түрде, яғни көшпелілердің салттық және мәдени тәжірибелерімен өзара іс-қимыл жасау арқылы орнатуға ұмтылды. Сонымен қатар, патша өкіметінің қазақ ұлыстарымен қандай да бір дипломатиялық байланыс орнатуға ұмтылу мотивінен туындаған «сый-тарту әдісі» көшпелілердің дүниетанымына негізделген символикалық мәнге ие болғандығын және де көшпелілерге тән билік институтындағы практикаларды өзгертуге әсер еткендігіне көз жеткізуге болады. Мақаланың басты мақсаты – патша өкіметі тарапынан берілген сыйлықтардың антропологиялық мәнін анықтап, осы негізінде қазақ қоғамының институттарына қаншалықты әсер еткендігіне назар аудару.

Зерттеудің методологиялық негізіне әлеуметтік-антропологиялық ұстаным алынып отыр, бұл ұстаным патша өкіметі «сый-тартуларының» қазақ қоғамындағы әлеуметтік топтардың қарым-қатынасының және де бүтіндей халықтың күнделіктілік практикасының құжаттар жинағындағы хаттар мен рапорттар негізінде бақылау әдісі арқылы қаншалықты өзгеріске ұшырағанын анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің басты дерек көзі ретінде «XVIII ғ. қазақ-орыс қатынасы» [2] атты құжаттар жинағы алынды.

Зерттелініп отырған мәселе қазіргі күндері өз дәрежесінде қарастырылмай келеді. Бұл мәселе аясында қазақстандық тарих ғылымында Т. Далаева [3], Г. Султанғалиева [4],

К. Хафизова секілді тарихшылардың бірқатар зерттеу мақалалары бар. Бірақ патша өкіметі тарапынан үйлестірілген сыйлықтардың қазақ қоғамының дүниетанымына қаншалықты әсер еткендігін немесе Қазақстан территориясындағы әлеуметтік қатынастардың қалай өзгергені туралы қарастырылмаған. К. Хафизова бұл туралы біздің тарихшыларымыз атүсті дала билеушілерінің жай ғана марапатқа деген тәуелділігінің тағы бір көрінісі ретінде ғана айтатындығын және орыс-қазақ қарым-қатынастарындағы «жалованье» институтын тек осындай тар мағынада қарастыру дұрыс емес екенін айтады. Сонымен қоса, ол жоғарғы инстанциялардан берілетін сыйлықтардың қарапайым «зат» ұғымынан гөрі, оның символикалық мәнге ие екендігіне назар аударады [5]. Ал Н. Крадин көшпенділер үшін «сыйлықтардың» мағынасы олардың көлемінде ғана емес, архаикалық дүниетанымға сәйкес «сыйлықта» белгілі бір сиқырлы энергия болатындығын, сонымен қатар, олар оны басқа көшпелі тайпалардың басшыларымен салыстырғанда иерархияның жоғары деңгейіне қойып, оның харизмасын қосымша қасиетті күшпен «қуаттайтындығын» айтады [6]. Ресей тарихшысы Л. Бобров «сый-тарту сыйлықтар» патша өкіметінің қызметіне кірісу символы болғандығына назар аударады [7].

Ресей әкімшілігінің аймақтардағы жаулап алу барысындағы іс-әрекеттерінің күрделілігі оның аумағында халықтың плюралистік сипатында болды. Атап айтқанда, башқұрттар (XVI ғ. ортасынан бастап), Еділ қалмақтары (XVII ғ. ортасынан бастап), қазақтар (XVIII ғ. 30-шы жж.), олар шаруашылық-мәдени түрімен славян, фин-угор және басқаларынан ерекшеленді империяның түркі (Қазан татарлары, Мишари, Чуваш) халықтары. Бұл айырмашылықтар, ең алдымен, осы халықтар жүргізген көшпелі мал шаруашылығында болды. Яғни Г. Султангалиеваның пікірінше, Ресей әкімшілігі үшін өмір салты тайпалық (рулық) жүйенің дәстүрлерімен анықталған және отырықшы тұрғындардан айтарлықтай ерекшеленетін көшпелі мәдениет өкілдерімен ынтымақтастық желісін құру қиынырақ болды [4].

Ресей империясының Орталық Азияны жаулап алудағы әскери ресурстарының шектеулігі көшпелілер мемлекеттерді өзіне бағындырудың альтернативті нұсқаларын талап етті. Бұл салада «отырықшы-көшпелілердің» арасындағы сый-тартуларға негізделген «классикалық» қарым-қатынас стилі бұл кезеңде де өз өзектілігін жоғалтқан жоқ. Материалды қатынасқа негізделген екі әлемнің қатынасы туралы Т. Барфильд: «Отырықшы өркениеттері мен оларды қоршап тұрған көшпенділер арасындағы саяси байланыстардың мұндай динамикалық «биполярлық» құрылымы индустрияға дейінгі әлем тарихында бірнеше рет қайталанды» [6], – деген пікірі арқылы отырықшы әлемнің қай кезеңде болсын көшпелілермен қарым-қатынас тәжірибесі, яғни екі әлемнің материалдық дүниетанымға негізделген қарым-қатынасы үздіксіз қайталанып отырғандығына көз жеткізуімізге болады.

Ресей тарапынан берілген сыйлықтар көшпелілердің дүниетанымына сәйкес әртүрлі ассортименттегі тауар түрінде және тауарлардың түрлері кімге және не үшін бергеніне байланысты әртүрлі болды. Мәселен, біздің мысалымыздағы Ресей империясының қазақ билеушілеріне берген сыйлықтары көшпенділердің дүниетанымындағы сакралды немесе күнделікті тұтынатын – қару-жарақ, сыртқы киім және бас киім болды [1], оның ішіндегі зерттеуіміздің басты нысанының бірі қылыш – XVIII ғ. 30–50-ші жж. қазақ хандары мен сұлтандарына нағыз «жаңбырша» төгілді [7]. Сонымен қоса, ынталандырудың бұл түрі патша өкіметінің жаңалығы емес, Шығыстан алынған [8].

Патша өкіметінің тарапынан берілген қару-жарақтың символдық және әртүрлі тарихи кезеңдердегі Еуразияның көптеген халықтары арасында әскери қолбасшы билігінің атрибуты болды [9]. Мәселен, Жүсіп Баласағұн қылыштың билеушілер үшін маңыздылығы туралы: «Қылыш белбеуінде болса, құдіретті билеуші, ал оның қылышы жанында болмаса-ол енді билеуші емес. ...Бектер қаруымен күшті», – деген өлең жолдарынан, жоғарыдағы сөзімізді қуаттауға болады [10].

«Сыйланған» қаруды тапсыру арнайы рәсіммен қатар жүрді, оның барысында дала билеушілеріне Ресей патшайымының «бағыныштыларын» табысталған қылыштарымен қорғау керек деп жарияланды. Дәстүрлерге, атап айтқанда, хандарды таққа отырғызу рәсімдеріне деген адалдықты имитациялай отырып, орталық билік Ресейдің көшпенділер билік институттарын Ресейдің басқару органдарымен алмастырудағы кезеңдік қадамдарын бейнелейтін дәстүрлерді ойлап тапты [1]. Бұл жағдайда рәсімдер саяси әлеуметтенуін және көшпелі элитаның империялық билікпен эмоционалды байланысын нығайту функциясын орындады [1]. Ал рәсім барысында табысталған қылыш – ресми Санкт-Петербургтің көшпелі бағыныштыларына деген «батасы» мен қамқорлығының, сонымен қоса, XVIII ғ. таққа отырған көшпелі билеушіге қылыш табыстау тиісті мерекелік рәсімнің маңызды элементі және оның иесі әскери тұрғыда «патша қызметіне» кіруінің символы болды [7]. Өйткені үлкен территорияға ие Ресей империясының шеткі аумақтарындағы «өзгелердің (инородцы)» арасындағы толқуларды басу Үкімет жергілікті халықтың элитасына сүйенді [8].

Қылыштар дала сұлтандарының абыройы мен көрсеткен қызметіне байланысты берілді. Сонымен қоса, патша өкіметі тарапынан берілген сыйлықтың құны оның бойындағы: «мен сені есімде сақтаймын, біз әлі біргеміз», – деген ақпаратпен қоса берілді [1]. Мәселен, 1757 ж. аяғы мен 1758 ж. басында патшайым Елизавета Петровнаң жарлықтарымен 90, 55 және 120 рубль бағасымен Ералы сұлтан, Айшуақ сұлтан және Абылай сұлтанға қылыш сыйға тартылды [7]. Сонымен қатар, шеберлерге қылышқа «орыс және татар тілдерінде» мынадай мәтіндегі жазу бұйырылды: «бірінші Елизавет, императрица және Бүкілресейлік самодержица Құдайдың рақымымен Қырғыз-қайсақ (аты-жөні) сұлтанына өзінің адал қызметі үшін аталған қылышты бердім. С. - Петербург, 1758 ж.» [2] және қылыштағы мәтін басқа хандарға осы дәрежеде бекітілген кезде бұрын жіберілген қарулардағы жазуды қайталады [8]. Аталған типтегі Ресей сыйлықтарды иеленген жас сұлтандарға келетін болсақ, Нұралы мен Ералы бұл рәсімді жүрегіне жақын қабылдады, әрі олар белдіктеріндегі ілінген пышақтарды «тастап», оларды ресейлік сыйлыққа ауыстырды [7]. Ал Абылай ханға қатысты К. Хафизова «Абылай өзіне орыстардың тарапынан берілген әрбір берілген сыйлықтардан бастартқан жоқ, әрі ол алған сыйлықтарымен басқаларға мақтанды» деп жазады [5]. Яғни (Жаңа сөйлемді яғни дегеннен бастамауға тырыс) дала сұлтандарының аталған тауарға соншалықты құмартуы Ресей тарапынан берілген «сыйлықтың» өзгелердің алдында престижділігі (мына сөздің баламасын көрсетіп бер, өйткені бұл термин емес) арттырып, әсіресе олардың билігінің легитимділігіне қосымша «қуат» бергенін байқауымызға болады.

Ресей Үкіметі берген сыйлыққа деген құмарлықтар өршіп кетті. Дала басшылары, егер көршілері мен туыстары патша өкіметі тарапынан қару алып, ал оларда жоқ болса, өздерінің қорлануы деп санады. Мәселен, 1743 ж. Барақ сұлтанның агрессивті әрекеттеріне байланысты оған қылыш берілмеді және далада бірден ол қылыш «Жәнібек-тарханға сыйға тартылды» деген қауесет тарады [2]. Одан өзге, Барақ хан патша өкіметіне Әбілмәмбет ханға берілген ресми грамота да, қылыш пен сауыт та оған берілмегеннен кейін ренжіп, Неплюевтің хатын қабылдамай, жіберген елшілікті өзіне жолатпай қояды [5]. Осыған ұқсас жағдайды Әбілқайырдың кіші балаларының бірі – Қожа-Ахмет-сұлтанның Ресей елшісі Тевкелевке шағымдануынан көруімізге болады: «...оның ағасы Ералы сұлтанға сауыт, мылтық пен қылыш берілді, ал оған Қожа Ахмет сұлтанға қызмет етуден басқа ештеңе берілмейді және оған күмістен болса да, бір сайдақ жасап, оның қырғыздардың (қазақтардың – К. Д.) ұлы мәртебелі патшайымнан марапатталғанын көруі үшін оны жіберуін Тевкелевтен сұрайды» [7], – деген мәтіннен Ресей тарапынан берілген қару-жарақтың символикалық мағынасының үлкендігін және қазақтардың арасында белгілі бір мәртебесінің өсуіне мүмкіндік беретін билік атрибут ретінде көруімізге болады. Бұл жерде айт кететін жайт – зерттеушілердің бақылау-

лары негізінде қазақ элитасының ментальді танымы белгілі бір формаға өзгеріп, бастапқы қалпын жоғалтуын байқауы мүмкін, бірақ бұл көшпелілердің шаруашылық спецификасына тән бастапқы психикалық формаға қайта келуінен басқа ештеңе де емес. Мәселе аясында, К. Юнг адамзаттың ұжымдық бейсаналығында архетиптер деп атаған кейбір бастапқы психикалық формалар бар екендігін айтады [12]. Өзге сөзбен, К. Юнг пікірі бойынша архетиптер адамдардың өмірлік тәжірибе барысында қалыптаспайды, ол – белгілі бір сыртқы әлемге деген жауап іс-әрекеті түріндегі бағдарлама олардың психикасында ежелден қалыптасқан. Яғни элитаның патша өкіметі тарапынан үйлестірілген сыйлықтарына ұмтылуы олардың психологиялық дүниетанымының өзгерген көрінісі болған жоқ, сыйлық жай ғана импульс түрінде олардың ментальді архетипін оятты деген тұжырым жасауға болады.

Ресей сыйлықтары – сұлтандардың билігін уақытша күшейткенімен, хандық институттың әлсіреп, жойылуына алып келді. Өйткені осы кезеңде патша өкіметі тарапы тек қана Шыңғыс тұқымдарымен ғана емес, абсолютті билік төрелердің қолында шоғырланбағанын түсінген Ресей тарапы енді, жоғарыда айтылғандай, қазақ қоғамындағы ықпалды әр субъектілерімен жеке байланыс орнатады. Старшындарды өз ықпалынан шығармау мақсатында Екатерина II Сыртқы Істер Коллегиясының генерал-поручигіне қолдан келгенін аямауын тапсырады, әрі өлке басшыларына мынадай нұсқау береді: «әрбір рудан қазынадан жалақы төленетіндей белгілі бір адамдар тобын қызметке сый-тарту керек, ал олардың ынтасына (қызметке – К. Д.), тәртіптілігі мен тек өз дегенін жасамауына қарай старшындар ерекше пайда көре алады», – деп көрсетіледі [13], яғни патша өкіметіне деген көрсетілген бір қызметі үшін сыйлық иеленген старшындардың арасындағы Ресейдің «оң көзіне» түсу тенденциясы белең алғаны соншалықты қазақ қоғамына белгілі Жәнібек тархан «старшиналар өз беттерімен хат жазыса бастады, бұл бұрын болмаған іс еді», – деп ренжи жазады [14]. Бұл хаттан сол кезеңдегі патша өкіметінің сый-тартуларына құмартқан тек қана төре институты өкілдері ғана емес, сонымен қоса, жекеленген старшындардың да «сыйлыққа» ұмтылуы бірте-бірте, біріншіден, мемлекеттіліктің, екіншіден, хандық институттың жаппай әлсіруіне алып келді.

Хандық институттың Ресейдің марапаттау негізінде әлсіреуі заңдылық, ол мәселені келесідей түсіндіруге болады. Көшпелілердің мал шаруашылығына негізделген материалдық мәдениеті экономикалық тұрғыдан тек өздері ғана тұтынатын өнімді өндіріді [11] және мал шаруашылығының артық өнімі арқылы мемлекеттік жағдайды түзеу мүмкін болмады. Сондықтан да, хан-сұлтандар өздері иеленген «экзотикалық» сыйлықтарды өзіне бағынышты старшындарға үйлестіріп беру кеңінен орын алды. Осы себепті олардың отырықшы өркениеттің материалдық мәдениетіне сүйеніп, өз билігін күшейту кеңінен орын алған. Мәселен, Н. Крадин көшпелі мемлекеттерінің басшыларының негізгі екі функциясын көрсетеді: біріншісі, жеке харизмаға ие басшының әскери ұйымдастырушылық қабілеті және екіншісі, отырықшы тараптан алынған сыйлықтар мен олжаларды тайпа басшыларына бөліп беру [6]. Яғни көшпелілерде ханның билігі институционалды күшті болмағанымен, оның билігі көшпелілер үшін сакралды саналды. Бірақ жай сакралдылық жеткіліксіз болды, П.И. Рычков айтқандай, хан «қу, батыр, әскери істерінде батыл болса, олар (қазақтар. – К. Д.) оны құрметтейді және оның жанында ұзақ болады [15]. Сондықтан, қазақ билеушілері үшін сыйлықты старшындарға үйлестіру арқылы билігін нығайту ғана емес, олардың иеленген «сыйлықтары» сонымен қатар, олар оны басқа көшпелі басшыларымен салыстырғанда иерархияның жоғары деңгейіне қойып, оның харизмасын қосымша қасиетті күшпен «қуаттады» [6]. Ал патша өкіметінің қазақ даласындағы әрбір жекеленген ықпалды субъектілермен байланыс орнатуы – ханның қоғам алдындағы жоғарыда атап өтілген функцияларының жоғалуына алып келді. Өйткені қазақ қоғамында ханның билігінің күштілігі, оның айналасындағы адамдардың одан белгілі бір пайда көретіндігімен байланысты [15].

Қорытындылай келе, Ресейдің марапаттау саясаты – қазақ қоғамына үлкен өзгерістер алып келді. Біріншіден, патша өкіметінің сыйлықтарды үйлестіруде қазақтардың

ментальді спецификалары барынша ескеріліп, сыйлықтар арқылы олардың ішкі саясатына араласуына мүмкіндік алды. Әрі қазақ элитасының Ресейдің сыйлықтарына ұмтылу көріністері, олардың арасындағы қызғаныштық пен көреалмаушылық қазақтардың психологиялық жай-күйінің өзгеруі көрінісі емес, жай ғана көшпелілердің шаруашылығына тән қалыптасқан психологиялық архетипінің оянуына алып келді, ал сыйлық – архетипті оятқан импульс қана. Одан өзге, марапаттау саясаты – хандық биліктің жойылуына алып келді. Көшпелілер үшін қасиетті саналатын хандық институттың әлсіреуіне мынадай факторлар әсер етті: 1) жоғарыда көрсеткеніміздей, аталған сыйлықтарды табыстаудың өзі үлкен рәсімдерден тұрды. Соның нәтижесінде XVIII ғ. орта ширегіндегі қазақ қоғамына тән хандарды сайлау және бекітудің классикалық рәсімдерін патша өкіметінің рәсімдеріне алмасуы ханның қасиетті мағынасын жоғалтты және Ресей рәсімдері қарапайым қызметке тағайындау рәсіміне айналды; 2) старшындардың сыйлық алу үшін жекеленген старшындардың Ресей қызметіне ұмтылуы – хандардың өз функцияларының (олжаларды бөліп беру, ұйымдастыру) біртіндеп жойылып, хандарға деген қажеттіліктің азаюына алып келді.

Әдебиеттер және дереккөздер:

1. Кундакбаева Ж. Изобретение традиций: репрезентация Российской империи среди кочевников Северного Прикаспия в XVIII веке // *Acta Slavica Iaponica*, Tomus 35. – С. 27–53
2. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках: (Сборник документов и материалов). – Алма-Ата: Изд-во Акад. наук КазССР, 1961. – XVI, 743 с.
3. Далаева Т. Военные функции казахских ханов и султанов в XVIII–XIX вв. проблемы эволюции и трансформации. // Роль кочевников евразийских степей в развитии мирового военного искусства – Алматы: «Издательство LEM», 2010. – С. 353–369
4. Gul'Imira S. Sultangalieva, «Kazahskie činovniki Rossijskoj Imperii XIX v.: osobennosti vosprijatija vlasti», *Cahiers du monde russe* 56/4 [Электрондық ресурс]. – 2015. – URL: <http://journals.openedition.org/monderusse/8214> (қаралған күні 12.03.2023).
5. Хафизова К. Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX веках. – Нур-Султан: «Кокшетау», 2019. – 479 с.
6. Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. Империя Чингис-хана. – М.: Вост. лит., 2006. – 557 с.
7. Бобров Л.А., Шереметьев Д.А. Сабли казахских воинов из фондов российского этнографического музея // *Вестник НГУ. Серия: История, филология* – 2013. – № 12. – С. 223–245.
8. Дуров В. За службу верную и ревностную. – Родина-8, 2005. – С. 76–81.
9. Серегин Н.Н. Символы власти в обществе раннесредневековых тюрок Центральной Азии (по археологическим материалам) // *Уральский исторический вестник* – 2015. – №4. – С. 77–85.
10. Васютин С.А. Образ правителя в ментальных представлениях кочевников Центральной Азии в период раннего средневековья (по письменным и эпическим памятникам тюркоязычных народов). – МинОКН, 2011. – С. 79–108.
11. Иванова Т.В. Специфика и характерные черты кочевого менталитета: культурологический анализ // *Вестник Бурятского Государственного Университета* – 2015. – №6А. – С. 93–96
12. Юнг К.Г. Архетип и символ. – Изд-во «Ренессанс» СП «ИВО-Сид», 1991. – 262 с.
13. Архив Оренбургского генерал-губернатора. Указы Оренбургским военным губернаторам императрицы Екатерины II (1764) и императора Павла I (1797–1800). – Оренбург: Типография Бреслина Б.А., 1889. – 112 с.
14. Вяткин М. Сырым батыр. – Алматы: Қазақ мемлекеттік баспасы, 1951. – 398 б.
15. Гундова О.Е. Институт ханской власти у казахских родов... в оценках отечественных ученых и чиновников (XVIII — начало XIX в.) // *Известия АлтГУ. Исторические науки и археология*. – 2021. – №2 (118). – С. 19–22

Жазықсыз құрбан болғандар...

Алмас Амантайұлы Тажигулов¹

¹Қарағанды облысының мемлекеттік архиві, басшы, т.ғ.к.

Аңдатпа. Мақалада КОКП ОК Төралқасының 1954 ж. 4 мамырдағы сот және соттан тыс органдар «контрреволюциялық қылмыстар» үшін сотталған адамдарға істерді қайта қарау, НКВД – ЮКВД үштігі, жергілікті соттар мен әскери трибуналдар соттаған адамдарға істерді қайта қарау туралы шешімдері қаралады. Қарағанды облыстық сотының мұрағат қорының материалдары, арнайы бөлімдер бойынша құжаттар, олар бойынша қысқаша талдау жүргізілді.

Кілт сөздер: оңалту, репрессияға ұшыраған, фашистік-тыңшылық, диверсиялық-қара ниетті.

Невинные жертвы...

Алмас Амантаевич Тажигулов¹

¹Государственный архив Карагандинской области, руководитель, к.и.н.

Аннотация. В статье рассматриваются решения Президиума ЦК КПСС от 4 мая 1954 г. о пересмотре дел на лиц, осужденных за «контрреволюционные преступления» как судебными, так и внесудебными органами, пересмотр дел на лиц, осужденных тройками НКВД – УНКВД, местными судами и военными трибуналами. Проведен анализ по материалам архивного фонда Карагандинского областного суда, документы по спецделам.

Ключевые слова: реабилитация, репрессированные, фашистско-шпионские, диверсионно-вредоносные, повстанческие организации.

Innocent victims...

Almas A. Tazhikulov¹

¹State archive of Karagandy region, head, Cand. Sc. (Hist.)

Abstract. The article discusses the decisions of the Presidium of the Central Committee of the CPSU of May 4, 1954 on the review of cases against persons convicted in “counter-revolutionary crimes” by both judicial and extrajudicial bodies, the review of cases against persons convicted by the NKVD-UNKVD troikas, local courts and military tribunals. An analysis was carried out based on the materials of the archival fund of the Karaganda regional court, documents of special departments.

Key words: rehabilitation, repressed, fascist-espionage, sabotage-malicious.

Қазақстан – көпұлтты мемлекет. Әр ұлттың өзіндік тарихы мен тағдыры бар. Олардың барлығын «репрессия» деген түсінік біріктіреді. Белгілі саяси және әскери қайраткерлер, зиялы қауым өкілдері, тіпті бүкіл халықтар жаппай қуғын-сүргінге ұшырады.

Қарағанды облысының мемлекеттік архивінде атуға немесе жазасын өтеудің ұзақ мерзіміне сотталған адамдарды ақтау туралы Қарағанды облыстық соты төралқасының қаулылары сақталатын құжаттар кешені жинақталған. Әрбір қаулы «Қылмыс құрамының жоқтығынан өндірісті тоқтату», «Айыптаудың дәлелденбегені үшін», «Қайтыс болғаннан кейін ақталды» деген сөздермен аяқталды. Атыс тізімдерінде орыстардың, еврейлердің, украиндардың, грузиндердің, немістердің және елдің үлкен және кіші халықтарының басқа өкілдерінің тегі болды.

Мысалы:

«Қарағанды облысы бойынша ІІХКБ үштігінің 1938 ж. 13 қазандағы қаулысымен 1896 ж. туған Фриккель Эммануил Кондратьевич, бұрынғы немістердің Поволжье АССР, Краснокутск ауданы, Фриденфельд ауылының тумасы, жазаның ең жоғарғы шарасы – ату жазасына кесілді... ІІХКБ үштігінің Фриккельге қатысты шешімі 1938 ж. 20 қазанда орындалды». Эммануил Кондратьевич контрреволюциялық ұйымға қатысып, антикеңестік үгіт-насихат жүргізді деп айыпталды. Қосымша тергеу: «... Фриккель жеткіліксіз және дәл емес дәлелдер негізінде негізсіз сотталды» деген қорытындыға келеді [1].

«...1942 ж. 9 қыркүйекте РСФСР ҚК 58 – 10 бабының 2 – тармағы бойынша Вагнер Андрей Карлович атылды, 1910 ж. туған, Куйбышев облысы, Подстепное ауылының тумасы...». Куәгерлердің айғақтарына сәйкес «Вагнер Гитлер армиясының күші мен техникасын мақтады, Кеңес ақпаратбюро хабарламасын жоққа шығарды және Гитлердің КСРО-ны соғыста жеңетініне сенім білдірді». Тергеу «...Вагнер жеткіліксіз жиналған мәліметтер негізінде қамалуға алынып, негізсіз сотталған» деп дәлелдеді [2].

«...1938 ж. 05 ақпанда Солтүстік Қазақстан облысы бойынша ІІХКБ басқармасымен 1974 ж. туылған, Орынбор қаласының тумасы, неміс, жоғары білімді, бұрынғы жер иесі, еңбекпен қоныс аудару тәртібімен Қазақстанға жіберілген, ІІХК ҚОБ бұрынғы бухгалтері Оберлендер Александр Рудольфович тұтқындалып, 1938 ж. 2 қыркүйекте РСФСР ҚК 58 – 11 бабы бойынша ІІХК мен КСРО прокуратурасының №186 хаттама шешімімен қылмыстық жазаның ең жоғарғы шарасы – ату жазасына кесілді.

Александр Рудольфович 1917–1918 жж. Орынбор биржалық комитетінің мүшесі бола отырып, Дутовтың ақ армиясының жараланған казактарына арналған лазареттерді ұйымдастыруға қатысты деп айыпталды, содан кейін Дутов армиясы жеңілгеннен кейін Свердловск қаласына барып, Колчак армиясына қызмет еткен «Қалалар Одағы» ұйымында жұмыс істеді. Куәгерлердің айғақтарына сәйкес, 1921 ж. Оберлендерді Неміс барлау қызметі, ал 1936 ж. басында француз барлау қызметі жалдаған.

Алайда, қосымша тергеу барлық айыптаулардың «мүмкін еместігін және Оберлендердің айыпталуына негіз бола алмайтындығын» анықтады [3].

Ягода-Мордвинкина Таисия Григорьевна, 1885 ж. туған, Рыбинск қаласының тумасы, ұлты еврей. Таисия Григорьевна 1949 ж. 27 шілдеде тұтқындалды және 1949 ж. 29 қазанда «Красноярск өлкесіне «халық жауларымен байланысты элеуметтік қауіпті элемент ретінде» деген тұжырыммен қоныстады. 1937 ж. сияқты Таисия Григорьевна да ағасының контрреволюциялық қызметі туралы билік органдарына хабарламады деп айыпталды [4].

Таисия Григорьевнаның ағасы 1938 ж. атылған, белгілі саяси және мемлекет қайраткері Ягода Генрих Григорьевич (1891–1938) болды. Ішкі істер органдарын басқарған Генрих Григорьевич жаппай қуғын-сүргіннің басты орындаушыларының бірі болды. Ол мыңдаған тұтқындар қаза тапқан Ақарнаны салу, ұжымдастыруға белсенді қатысу, бұрынғы дворяндарды Ленинградтан және басқа да «дұшпандық элементтер» шығару істері арқылы танымал болды [5].

Қарағанды облыстық сотының 1958 ж. 26 маусымдағы қаулысында айтылған: «...төралқа Ягода – Мордвинкина өзін ешнәрсе үшін кінәлі деп таппағанын анықтайды. Іс бойынша оның қандай да бір қылмыс жасағаны анықталмаған, сондықтан оны ауыр қылмыс

үшін кінәлі деп тану негізсіз». Жалпы алғанда, 20 жыл лагерьде қамауда, арнайы қоныс аударуда болғаны, қызынан бөліп жібергені «негізсіз» болып шықты.

Миллер Николай Федорович Поволжье тумасы, ұлты бойынша неміс, кулак шаруаларынан – өлім жазасына кесілді. Миллер фашистік-тыңшылық, диверсиялық-зиянды, көтерілісшілер ұйымының белсенді қатысушысы болды деп айыпталды. Алайда, қосымша тергеу шараларын жүргізу кезінде КСРО СМ және КСРО ИМ орталық мемлекеттік арнайы архиві жанындағы МҚК-де Миллердің «шетелдік барлау органдарына» жататындығы туралы ешқандай ақпарат анықталмағаны анықталды. «...істің материалдарын қосымша тексеру барысында 1938 ж. Миллердің негізсіз материалдар бойынша сотталғанын көрсететін жаңа жағдайлар анықталды». КСРО НКВД шешімін орындау үшін Миллер Н.Ф. 1938 ж. 15 қыркүйекте атылды [6].

1937 ж. 28 қарашада ІХКБ үштігінің қаулысымен Фрадкин Саммуил Львович «1902 ж. туған, Беларусь КСР-нің Орша қаласының тумасы, шағын азық-түлік саудагері класынан шыққан, қамауға алынғанға дейін Спасск деттрудколониясының жабдықтау бастығы болып жұмыс істеген» ең жоғары жазаға сотталды. Фрадкинге қатысты істі 1937 ж. 19 қарашада Қарағанды облыстық соты қарады. Саммуил Львович «Спасск трудколониясындағы диверсиялық-зиянды іс-әрекетке» кінәлі деп танылды. Қылмыстық істің соңында Фрадкиннің іс бойынша барлық жағдайларды одан әрі анықтау туралы өтініші жасалды, өйткені ол өзін кінәлі деп санамады. Алайда, 1937 ж. 28 қарашада қаулы күшіне енді. 1957 ж. Қарағанды облысының прокуратурасына Фрадкиннің әпкесі Софья Львовна істі қайта қарау және ағасын ақтау туралы өтініш жасады. 1957 ж. қыркүйегінде іс қайта қаралды. Фрадкин Саммуил Львович «қылмыс құрамының дәлелденбегені үшін» ақталды [7].

Жаппай арудың тағы бір фактісі. 1937 ж. тамызда Қарағанды облысы бойынша ІХК басқармасы контрреволюциялық қызметі үшін қамауға алынып, ЖЕШ-ға үкім шығарылды. Үкім 1937 ж. 20 қыркүйекте күшіне енді: Страуб Иван Андреевич, Саратов облысының тумасы, неміс, «кулак-трудопереселенец»; Кейл Андрей Егорович, Саратов облысының тумасы, неміс; Даникер Иван Егорович «кулак-трудопереселенец»; Лебзако Иван Егорович «кулак-трудопереселенец»; Гейбель Адам Адамович «кулак-еңбекші қоныс аударушы» және тағы 26 адам. Қарағанды облыстық соты төралқасының 1959 ж. 07 мамырдағы қаулысымен атылған барлық 31 адамға қатысты қылмыстық іс «олардың іс-әрекеттерінде қылмыс құрамы болмағандықтан» тоқтатылды [8].

Кеңгір орта мектебінің бұрынғы неміс тілі мұғалімі Вейлерт Эдуард Яковлевич РСФСР Қылмыстық кодексінің 58–10 – бабы, 2 – тармағы бойынша «КСРО-ның соғыста жеңіліске ұшырайтындығы туралы антисоветтік жеңіліс үгітін» өткізгені үшін сотталды. Алайда, 1957 ж. 15 жылдан кейін қылмыстық істі қайта қарау кезінде Вейлерт Эдуард Яковлевичтің 1918 ж. бастап партизан отрядында комиссар болып жұмыс істегені, содан кейін Қызыл армияда қызмет еткені және азаматтық соғыс шайқастарына қатысқаны анықталды. Нәтижесінде қылмыстық іс тоқтатылды [9].

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, қорытынды жасауға болады, адам өмірі баға жетпес құндылық. Жазықсыз адамдарды өлтіруді ақтауға болмайды – мейлі ол бір, немесе, миллиондаған адам болсын. 1956 ж. Қарағанды облыстық сотының төралқасына 57 наразылық енгізілді, оның ішінде 44 іс бойынша ІХКБ үштігінің қаулыларына және 13 іс бойынша КСРО ІХК – МҚК жанындағы Ерекше кеңестің қаулыларына. Нәтижесінде 170 адам ақталды [10].

Қарастыруға берілген наразылықтардың және ақталғандардың саны туралы мәліметтер Қарағанды облыстық прокуратурасының 1957–1958 жж. статистикалық есептерінде келтіріледі. 1957 ж. қадағалау тәртібімен 151 «ІХК-ның бұрынғы үштіктері мен Арнайы кеңестердің шешімдеріне» наразылық әкелінді, нәтижесінде 583 адам ақталды. 1958 ж. 502 сотталушы ақталды, оның ішінде қайтыс болғаннан кейін ақталғандар да бар [11].

Әдебиеттер және дереккөздер:

1. Қарағанды облысының мемлекеттік архиві – ҚОМА. 731 қ. 1 т. 704 іс. 13-14 п.
2. ҚОМА. 731 қ. 1 т. 704 іс. 56-58 п.
3. ҚОМА. 731 қ. 1 т. 704 іс. 48-49 п.
4. ҚОМА. 731 қ. 1 т. 580 іс. 22-25 п.
5. Караганда не столь отдаленная // Новый Вестник, 01 маусым 2005 ж.
6. ҚОМА. 731 қ. 1 т. 704 іс. 73-74 п.
7. ҚОМА. 731 қ. 1 т. 491 іс. 178-179 п.
8. ҚОМА. 731 қ. 1 т. 704 іс. 170-181 п.
9. ҚОМА. 731 қ. 1 т. 491 іс. 132 п.
10. ҚОМА. 205 қ. 7а т. 266 іс. 6-7 п.
11. ҚОМА. 205 қ. 7а т. 265 іс. 2, 46 п.

Резэвакуация польских граждан Павлодарской области в Польшу в 1946 г.

Надежда Александровна Кубик¹

¹Государственный архив Павлодарской области, заместитель руководителя

Аннотация. В статье рассказывается о деятельности местных органов власти по подготовке и осуществлению реэвакуации польских граждан на родину в 1946 г., правовом положении, количественном составе, настроении поляков, ожидавших возвращения в Польшу, оказанной им продовольственной и материальной помощи. В статье использованы ранее не опубликованные документы.

Ключевые слова: архив, реэвакуация, репатриация, польские граждане, Павлодарская область, Польша, Союз Польских Патриотов.

1946 жылы Павлодар облысынан поляк азаматтарын Польшаға қайта эвакуациялау

Надежда Александровна Кубик¹

¹Павлодар облысының мемлекеттік архиві, басшының орынбасары

Аңдатпа. Мақалада 1946 ж. поляк азаматтарының отанына оралуына дайындау жергілікті биліктің қызметі туралы айтылған. Польшаға оралуын күткен поляктардың құқықтық жағдайы, көңіл-күйі, оларға көрсетілген азық-түлік пен материалды көмек сипатталған. Мақалада бұрын жарияланбаған құжаттардың ақпараты пайдаланылады.

Кілт сөздер: архив, реэвакуация, репатриация, Польша азаматтары, Павлодар облысы, Польша, Поляк патриоттары одағы.

Re-evacuation of Polish citizens from Pavlodar region to Poland in 1946

Nadezhda A. Kubik¹

¹State archive of Pavlodar region, Deputy Head

Abstract. The article describes the activities of local authorities in the preparation and implementation of the re-evacuation of Polish citizens to their homeland in 1946, the legal status, the quantitative composition, the mood of the Poles who were waiting for their return to Poland, the food and material assistance provided to them. The author uses previously unpublished documents.

Key words: archive, reevacuation, repatriation, Polish citizens, Pavlodar region, Poland, Union of Polish Patriots

Процесс реэвакуации польских граждан с территории нынешнего Казахстана в Польшу в 1946 г. – это одна из малоизученных страниц истории советско-польских отношений.

Изучением этой темы в региональном аспекте по документам Государственного архива Павлодарской области до настоящего момента никто не занимался. Вместе с тем сведения, содержащиеся в фондах Павлодарского областного и городского, а также районных исполнительных органов, представляют большой интерес для понимания процессов подготовки и осуществления реэвакуации, правовом положении, количественном составе, настроении поляков, ожидавших возвращения на родную землю. В статье использованы сведения в том числе и из ранее не опубликованных документов.

После окончания Великой Отечественной войны советским и польским правительствами были подписаны несколько соглашений, на основании которых осуществлялось как переселение польских граждан из СССР в Польшу, так и украинского и белорусского населения из Польши в СССР. У польских граждан появилась надежда на скорое возвращение на родину, а как свидетельствуют документы, об этом поляки, оказавшиеся в ссылке, мечтали с самых первых дней пребывания в далеком Казахстане. Так, Пшиборовская П.С.¹⁸ еще 8 мая 1941 г. на допросе в НКВД свидетельствовала: «Я поддерживала переписку – связь с поляками, проживающими по соседству в пос. Образцовка, в с. Ульяновка с Лаванович М., Дмитриевка, в своих письмах к ним [писала], чтобы они не унывали и не теряли надежды на возвращение на родину, в Польшу, т. к. я получила сообщение из Варшавы от сестры и матери, что все поляки, родившиеся на территории Германии, через Красный Крест будут пересланы в Германию по месту рождения, о чем уже Красный Крест ходатайствует. В свою очередь, они мне в своих письмах высказывали радость, благодарили за сообщение такое, одновременно высказывали обиду на тяжелое материальное положение, в котором они находятся, надежду на возвращение на родину весной 1941 г.» [1].

В 1945 г. в Польше был создан Центральный переселенческий комитет, который вел активную работу по переселению из наиболее населенных районов центральной Польши в западную 8 000 000 поляков, а также поляков, возвращающихся из Германии и Советского Союза.

Согласно плану ЦПК репатриантов из Советского Союза планировалось расселить в районах Силезии, Люгуша и Западной Померании. В первые дни переселенческой акции в Польше был открыт ряд Переселенческих Комитетов. Исполнительными органами являлись ячейки Государственного Репатриационного Отдела, представители которого входили в состав переселенческих комитетов [2].

В августе 1945 г. началась подготовка к репатриации польских граждан. На республиканском уровне была образована Комиссия по переселению бывших польских граждан в Польшу в составе заместителя председателя Совнаркома Заговельева А.П. (председатель), Белюнова П.П. (НКВД КазССР), Чурбанова А.П. (прокуратура КазССР), Володина Н.П. (НКГБ КазССР) [3].

Циркулярным письмом Павлодарского облисполкома всем райисполкомам от 12 сентября 1945 г. было предписано приступить к подготовке документов по выходу из советского гражданства лиц польско-еврейской национальности: к оформлению личных дел и составлению списков о выходе из советского гражданства лиц польско-еврейской национальности приступили работники РО НКВД с сельских Советов, которым было выделено в помощь по 3-5 технически грамотных работников из других организаций и пишущие машинки с хорошим шрифтом. Данную работу надлежало закончить к 15 сентября [4].

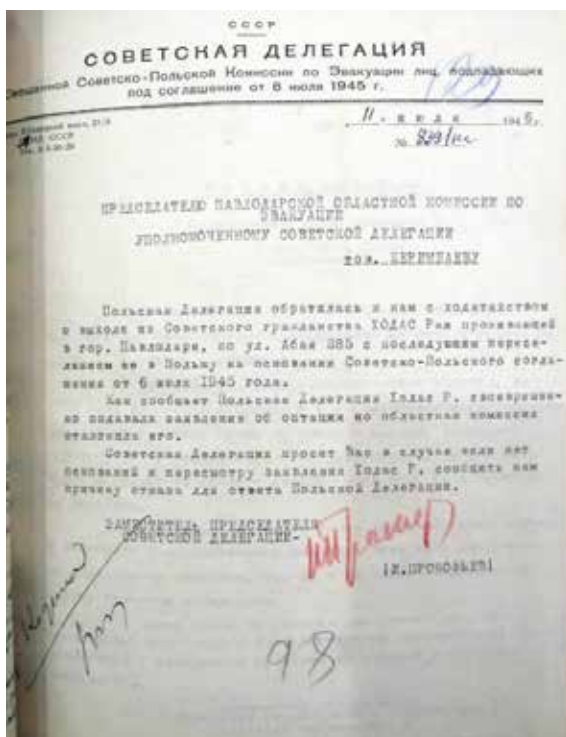
При Павлодарском облисполкоме была создана специальная комиссия в составе председателя облисполкома Керимбаева, представителя прокуратуры области Сагитова, заместителя начальника областного отдела МВД Гаврилина. Свою работу комиссия начала 4 декабря 1945 г. и закончила 15 июля 1946 г. В задачи комиссии входили определение права на выезд с территории Советского Союза в Польшу, составление списков и собственно переселение. Списки составлялись на основании личного заявления (либо заявления главы семьи). Покинуть СССР могли этнические поляки либо польские

¹⁸ Пшиборовская П.С. осуждена Павлодарским областным судом по ст. 58-10 ч. 2 УК РСФСР на 10 лет лишения свободы с поражением в правах на 5 лет (ГАПО. Ф.864. Оп.Зс. Д.1332. Л.14).

граждане, ставшие таковыми до 17 сентября 1939 г. Факт государственной принадлежности должен был быть документально засвидетельствован, например, советским паспортом с соответствующей отметкой о принадлежности заявителя к польскому гражданству; польским паспортом, польским военным билетом, свидетельством о рождении, дипломом, справкой об амнистировании и т. д. На комиссию возлагались утверждение представляемых органами милиции и другими советскими органами списков лиц польской и еврейской национальностей, желающих переселиться в Польшу; точный учет лиц, право на переселение которых в Польшу будет утверждено комиссией; извещение переселяющихся лиц о сроках и порядке выезда из СССР в Польшу; оформление эвакуационных удостоверений и выдача их органами милиции; организация выезда с настоящего местожительства переселяющихся в Польшу бывших польских граждан [5].

В отчете комиссии от 22 июля 1946 г. говорится, что к началу работы комиссии на территории Павлодарской области числилось польских граждан, подпадающих под действие Советско-польского соглашения от 6 июля 1945 г., – 6311 чел., из них детей до 14-летнего возраста – 1575 чел. До 15 июля 1946 г. в областную комиссию поступило 3769 заявлений. При рассмотрении удовлетворено на выезд в Польшу 3697 и отказано в праве выезда из Советского Союза ввиду отсутствия документов, подтверждающих польскую или еврейскую национальность, по 72 заявлениям. Отказалось от выезда в Польшу из числа лиц, имеющих право выезда, по 49 заявлениям, умерло 13 чел., выехало в другие области 6, не явилось за получением удостоверения 4 чел., 15 чел. выехало в одиночном порядке по распоряжению советской делегации [5].

Документы свидетельствуют, что комиссия отказывала лицам, имевшим другие национальности. Так, например, по Павлодарскому району было отказано в выезде из СССР бывшим польским гражданам Одинец Янине Антоновне, белоруске, Савлук Евдокии Николаевне, украинке, Василенко Агафии Яковлевне, русской, Матейчук Софии Александровне, русской [6].

Заявление о выходе из советского гражданства в связи с эвакуацией в Польшу.
ГАПО. Ф.17. Оп.1. Д.174. Л.134.

ГАПО. Ф.646. Оп.1. Д.414. Л.98.

В январе 1946 г. по поручению специальной комиссии при Совнаркомом Союза ССР по эвакуации польских граждан местным исполнительным органам были направлены дополнительные указания по организации отправки бывших польских граждан, переселяемых из СССР в Польшу, инструкции начальнику эшелона с приложениями, инструкции Наркомздрава СССР о медико-санитарном обслуживании переселенцев, указания о порядке пропуска имущества лиц, переселяемых из СССР в Польшу по Соглашению от 6 июля 1945 г. и о порядке обмена советской валюты на злотые, сдаче денежных сумм и облигаций [6].

Поляки в Казахстане внимательно следили за процессом восстановления государственной целостности Польши. Представление о настроениях поляков в Павлодарской области можно получить из сохранившихся текстов радиопередач Павлодарского областного правления Союза Польских Патриотов, выходивших в эфир Павлодарского областного радио в 1944–1945 гг.¹⁹ В радиопередаче от 10 октября 1945 г. говорится: «Историческая справедливость победила. Немецкий захватчик, смертельный враг польского народа и всего славянского мира, пал, разгромлен объединенными силами народов. Земли, в продолжение веков разграбленные крестоносцами, Бисмарком, Гитлером, наконец возвращены своей родной Матери – Родине. Эти опустевшие земли ожидают своих настоящих владельцев. Соотечественники, на Запад!» [2].

Для осуществления масштабного переселения столь значительного количества людей врачебно-санитарной комиссией при репатриационном комитете областного Правления СПП в г. Павлодаре были организованы санитарно-эпидемические курсы, готовящие медперсонал для репатриации. Занятия проводились 3 раза в неделю по воскресеньям, вторникам и четвергам [7]. К этому времени были сделаны трехразовые прививки против брюшного тифа и оспы в Максимо-Горьковском, Бескарагайском, Майском районах, п. Щербакты [2].

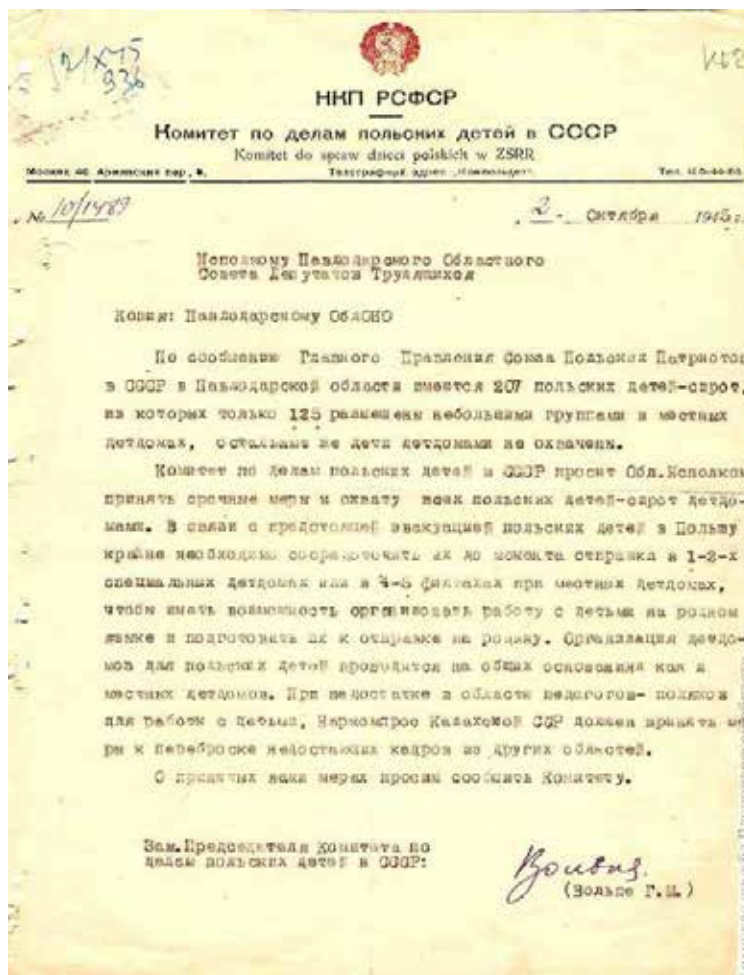
Районными правлениями СПП при советских школах были организованы курсы на польском языке для польских детей [7]. Однако курсы сталкивались с трудностями материально-технического характера: в селах Краснокутск и Майское было предложено преподавание в польской группе перенести на третью смену, что равносильно закрытию из-за отсутствия топлива и света; по этой же причине была закрыта польская группа в с. Октябрьское Максимо-Горьковского района; была закрыта польская школа в п. Качиры Максимо-Горьковского района (причина не указана) и польская группа в с. Грязновка Кагановичского района из-за отсутствия учительницы и т. д. [4]

В конце ноября 1945 г. в Павлодар прибыл первый транспорт Польского правительства, содержащий 60 тонн продуктов для польских граждан области: горох, консервы, концентрированное молоко, ожидалось прибытие груза с одеждой [8], которые надлежало распределить строго среди репатрируемых граждан.

В связи с предстоящей реэвакуацией у СПП особое беспокойство вызывала организация возвращения на родину детей, оставшихся без родителей. Комитет по делам польских детей обращался в Павлодарский облисполком с просьбой принять срочные меры по охвату всех польских детей-сирот детскими домами. Перед предстоящей реэвакуацией комитет настоятельно просил сосредоточить всех польских детей-сирот, которых на тот момент по сведениям Главного Правления Союза польских патриотов в СССР по Павлодарской области имелось 207, из них только 125 были размещены небольшими группами в местных детдомах, до момента отправки в одном-двух специальных детдомах или в четырех-пяти филиалах при местных детдомах, «чтобы организовать работу с детьми на родном языке и подготовить к отправке на родину» [4].

¹⁹ Радиопередачи Павлодарского областного Правления Союза Польских Патриотов продолжительностью 20 минут выходили в эфир областного радио на польском языке. Тексты передач до выхода их в эфир проверялись и визировались Павлодарским областным управлением по охране государственных тайн в печати (обллит). В текстах передач имеются вычеркнутые цензором части текста, как правило, негативные факты либо резкие формулировки. Передачи переводились на русский язык и сверялись с текстом на польском языке. В статье приведены цитаты из русского текста радиопередач.

Сбор польских детей на территории СССР для дальнейшей отправки в Польшу производился в г. Загорске Московской области, где распоряжением СНК СССР от 16 октября 1945 г. № 15082-р с 1 ноября 1945 г. на базе Загорского детского дома для польских детей был организован временный эвакуодетдом со средней пропускной способностью до 120 детей в месяц [9].

ГАПО. Ф.646. Оп.1. Д.213. Л.182.

Для отправки первым эшелоном были определены польские граждане, проживающие в г. Павлодаре, Павлодарском и Кагановическом районах, местом посадки польских граждан стала железнодорожная ветка завода «Октябрь» и затона [6]. Для организации эвакуации от первого эшелона были оставлены в г. Павлодаре председатель областного правления Агунска С.И., члены СПП Маршал Т.С., Маршалова М.С., Шатунов И.Э., Омеляньска М.М., Добруцка Э., Фукс Я.С., врачи Сковроньска Г.Б., Туровска Б.В., Блименфельд Л.Г., медицинские сестры Силарска А.Т., Туровска С.С., Туровска А.Б., Кемпе С., Навроцкая Г., Рычановская А., а также бухгалтеры, учителя и др., всего 53 чел. [10].

Для временного размещения граждан польской и еврейской национальности, прибывших из районов, были отведены барак № 2 судоремонтного завода – 100 чел., клуб техникума молочной промышленности – 100 чел., Дом малютки – 50 чел. При необходимости предполагалось дополнительно выделить помещения клуба завода «Октябрь» и второго зала кинотеатра – 75 чел. [11].

В городе Павлодаре, райцентрах выделены помещения под общежития и столовые для перевалочных пунктов, а также соответствующие фонды продуктов. Польское правительство Национального Единства выделило продовольственные товары для оказания помощи репатрируемым – бывшим польским гражданам польской и еврейской национальности. Для этой цели на базу было отправлено: молоко – 20000 кг, рыба – 20000 кг и горох 7310 кг, рыба – 12500 кг. Из промышленных товаров (грузов ЮНРРА²⁰) для репатриантов было выделено 6 мест (в тексте – тонн, исправлено на [мест] – неразборчиво) флаanelи, 83 ящика ботинок, 19 мешков одежды, 21 ящик хлопчатобумажной ткани, 5 тюков одеял и простыней [12]. Распределение грузов ЮНРРА производилось в два приема: 65% продовольственных товаров выдавались бывшим польским гражданам немедленно равным пайком, остальные 35% продуктов выдавались репатриантам в момент формирования эшелонов [12].

Кроме того, отправляемые граждане обеспечивались продуктами по установленным нормам в соответствии с приказом Министерства торговли СССР. Помимо этого, из фондов Особторга было выдано рыбных консервов 23 632 банки, молочных консервов 17 724 банки и другие продукты. Из фондов облисполкома в порядке оказания единовременной помощи нуждающимся гражданам 436 семей получили деньгами 48 000 рублей, хлопчатобумажных тканей 1181 метр, обуви 225 пар. Воспитанникам детских домов было выдано по 2 комплекта новой одежды и обуви [5].

8 февраля в эфире областного радио вышла радиопередача, посвященная предстоящему отъезду поляков. Уполномоченная польской делегации Советско-Польской смешанной комиссии по делам эвакуации Шатунова Ирена обратилась к своим соотечественникам: «19 февраля выезжает из Павлодара первый транспорт репатриантов. Это будет радостная минута для нас всех, как для тех, которые выезжают, так и для тех, которые уедут вскоре. Соотечественники! Исполнились наши желания – возвращаемся в Польшу! Перенесли мы самое тяжелое время – время самой страшной войны, перенесли мы его на земле, которая несла на себе бремя ее тяжести, которая перенесла всю величину ее последствий. Пережили мы войну и возвращаемся, и с этим вас поздравляю. Поздравляю вас не только потому, что показали вы много твердости характера, что показали вы себя сильными и заслужили звание человека.

Поздравляю вас потому, что вы не только не поддались деморализации, как наши братья под немецкой оккупацией, но вы еще выросли духом, горячей сегодня бьются ваши сердца для Польши, научились вы более глубоко любить все, что наше, а уважать то, что, хотя не наше, но заслуживает уважения. Разрешите мне, как представительнице нашего Правительства, по случаю радости, каким будет для нас день 19 февраля, поздравить вас и пожелать, чтобы вы, любя Отчизну так, как сегодня, повезли ей не только горячие сердца, но и мысль – глубокое убеждение, что в Союзе с демократией мира, в дружбе с Советским Союзом и всеми славянскими народами гарантией нашей силы будет ваш энтузиазм, тот, который делает чудеса. А Польше нужна честная работа. Мы оправдаем надежды, которые возлагает на нас Польша!» [13].

Отправка польских граждан производилась специальными эшелонами: первый эшелон был отправлен 19 февраля 1946 г. в составе шести вагонов, в которых размещены 1670

²⁰ ЮНРРА – Администрация помощи и восстановления Объединенных Наций (англ. United Nations Relief and Rehabilitation Administration UNRRA, ЮНРРА) была создана в 1943 г. во время Второй мировой войны для оказания помощи в районах, освобожденных от держав «Оси». 52 страны-участницы внесли средства в размере 2 % от их национального дохода в 1943 г. Порядка 4 млрд долларов было потрачено на снабжение продовольствием и медикаментами, восстановление коммунальных услуг, сельского хозяйства и промышленности. Большая часть помощи поступила в Китай, Чехословакию, Грецию, Италию, Польшу, Белорусскую ССР, Украинскую ССР и Югославию. При содействии ЮНРРА около 7 млн перемещенных лиц вернулось в страны, где они проживали до войны. Были созданы лагеря для перемещенных лиц, где размещалось около 1 млн беженцев, не пожелавших вернуться на свою родину. Более половины всех средств поступило от США, все три генеральных директора ЮНРРА были американцами.

чел. [5] (3 чел. было снято с поезда городской милицией. Начальником первого эшелона утвержден Пряхин А. [6]. Согласно инструкции Переселенческого Управления при СНК РСФСР начальник эшелона являлся ответственным за сопровождение переселенцев и обслуживание их в пути следования до пограничных приемо-передаточных пунктов. После посадки переселенцев в вагоны он назначал из числа переселенцев старших по вагонам, а также дежурных по эшелону (2–3 чел.) для связи и помощи в работе. По отправлению эшелона начальник эшелона был обязан с узловых станций докладывать телеграммой Переселенческому управлению при СНК РСФСР, Центральному Пассажирскому управлению НКПС один раз в три дня о продвижении эшелона, происшествиях в пути следования (авариях, заболевших и пр.). Также в его обязанности входила организация горячего питания раз в сутки (обед из двух блюд по установленной норме), санобработка [5].

За несколько дней до отъезда Областное Правление СПП назначило комендантов вагонов, которые составили списки выезжающих отдельными вагонами. Выезжающие снабжены были частично советскими властями, частично подарками Польского Правительства. Организована была санитарная бригада, которая снабдила эшелон всеми необходимыми медицинскими принадлежностями. Накануне отъезда городское Правление СПП организовало прощальный концерт. В президиум приглашены были председатель СПП Липская, уполномоченный по делам репатриации Шатунова, председатель городского Правления СПП Маршал, председатель областного Комитета Общественной Помощи Цыбулькин, комендант эшелона Вандполяки и областной инструктор Фукс. «Гр[ажданка] Шатунова обратилась к собравшимся, чтобы в немногих словах попрощаться с уезжающими и чтобы высказать то, что чувствовали все присутствующие: «Мы должны помнить, что грозу переждали мы в чужом доме. Память о наших гостеприимных хозяевах навсегда останется в наших сердцах», – этими словами закончила гр[ажданка] Шатунова свое обращение. Председатель Областного Правления СПП, прощаясь с уезжающими, указала на те огромные услуги, которые оказала нам Советская власть. Зачтены были фамилии активистов, которым накануне отъезда Областное Правление вынесло благодарность за активную общественную работу. После торжественной части Казахский театр поставил пьесу «Свадебное путешествие» [5].

На вокзале г. Павлодара были организованы торжественные проводы первых репатриантов, отправляющихся на родную землю. Вот как они описаны в радиопередаче от 22 февраля 1946 г.: «После принятия комендантами вагонов начали собираться репатрианты. На вагонах появились надписи: «Едем на Запад!», «Да здравствует польско-советская дружба!», появились красно-белые флажки. Проводить первый эшелон пришли представители Советских властей, Правление СПП и жители Павлодара. Были здесь товарищи по работе, с некоторыми провели мы много дней за общим станком, в конторе, в цеху, с которыми мы прожили трудные дни войны, с которыми вместе радовались мы победам Красной армии и Войска Польского. Вместе с ними в Павлодаре с пером или фонендоскопом, или логарифмической линейкой в руках сражались за Киев и Варшаву, Ленинград и Краков. В атмосфере искренней дружбы проходили последние часы. Вдруг вагоны дрогнули. Последние поцелуи, последние слова прощания, и поезд все быстрее и быстрее помчался вдаль, унося с собой 1673 репатрианта нашего района, возвращающихся на родину» [13].

Несмотря на то, что инструкции четко предписывали обеспечить бесперебойное снабжение эшелона продовольствием, топливом, освещением и водой, горячим питанием, производить санитарную обработку, в пути следования первого эшелона не были созданы элементарные бытовые и санитарно-гигиенические условия: в вагонах наблюдалась скученность, отсутствовали стекла, нижние полки и уборные, не было организовано горячее питание [5].

В пути следования не обошлось и без происшествий. Со станции Курган начальник эшелона А. Пряхин докладывал облисполкому, что эшелон начальниками станции был превращен в сборный, начальник станции Агрыс Казанской железной дороги компостировал билеты на этот поезд, не добавляя специальных вагонов. На этой же станции ввиду поломки четырехосного вагона таковой отцепили и, не дожидаясь перегрузки людей и багажа, отправили поезд. После его задержки людям пришлось пройти пешком больше километра, много вещей потерялось, много попало под поезд [5].

Из-за трудностей с доставкой, размещением людей, осложнившимися сильными морозами, буранами и отдаленностью железнодорожных станций от мест проживания поляков, облисполком просил Совнарком перенести отправку следующих эшелонов на конец апреля – май 1946 г. [5].

Разработанный облисполкомом план доставки граждан польской и еврейской национальности для отправки эшелонами из Павлодарской области в Польшу предусматривал доставку всего 6030 чел. (в том числе 1495 детей до 14 лет), в том числе 4 мая из г. Павлодара, Павлодарского, Кагановического, Лебяжинского, Цюрупинского, Галкинского, Лозовского, Максимо-Горьковского районов; 9 мая – из Бескарагайского, Майского, Баян-Аульского, Урлютюбского районов и поселка Майкаин; 14 мая – из Куйбышевского, Иртышского, Михайловского районов и детей из детских домов. Согласно плану людей надлежало доставить в г. Павлодар тяглом, автотранспортом, а там, где требовалось, – паромом по Иртышу [5].

Несмотря на то, что сроки отправки следующих эшелонов в связи с погодными условиями были перенесены на более благоприятное время, все же трудностей избежать не удалось. В период отправки второго и третьего эшелонов ввиду многочисленности выезжающих и задержки отправки эшелонов польским гражданам в количестве 3000 чел., собранным на станциях отправления, не были предоставлены вовремя помещения, поэтому прибывшим из Баян-Аульского района пришлось из-за отсутствия транспорта две ночи провести на берегу Иртыша под открытым небом; в помещении Союза польских патриотов, рассчитанном на 100 чел., разместили 200 реэвакуированных, из них 50 чел. были вынуждены ночевать во дворе; а в помещении молтехникума, рассчитанном на 400 чел., разместились 730 чел. [5]. Также отмечались случаи взимания платы за временное размещение в сборных пунктах: от 2 до 100 рублей [5].

Второй эшелон в составе 62 вагонов был отправлен 9 мая 1946 г. в количестве 1545 чел., третий эшелон в составе 60 вагонов отбыл 16 мая в количестве 1490 чел., четвертый эшелон в составе 47 вагонов отправлен 23 мая 1946 г. в количестве 1203 чел. 20 мая 1946 г. отбыли последние 47 чел., которые не могли уехать раньше по уважительным причинам [5].

Дети-сироты также испытывали трудности с отправкой: 20 дней они находились на станции Павлодар в ожидании 4 пассажирских вагонов, подачу которых задержало Управление Омской дороги [5]. Специально выделенными отдельными пассажирскими вагонами в сопровождении персонала детского дома и представителя облоно 24 июня 1946 г. отдельно отправлены в Польшу 97 воспитанников детских домов. [5]

Все эшелоны были сопровождены начальниками эшелонов до пограничных контрольных пунктов станции Брест, где были встречены, пересажены в польские вагоны и переданы представителям Польского государства по актам [5].

Руководители местных предприятий, особенно тех, где польские граждане проявили себя как добросовестные и ответственные работники, крайне сожалели об утрате такого значительного трудового ресурса. Например, промышленно-транспортный отдел Павлодарского обкома КП(б)К просил поднять в Совете Министров КазССР вопрос об остром дефиците рабочей силы на комбинате «Майкаинзолото» в связи с выбытием польского населения и просил выделить хотя бы 1000–1200 чел. рабочих [14].

После окончания массовой отправки репатриантов база Упрособторга была ликвидирована, а ее имущество передано облторгу [5].

Без сомнения, репатриация польских граждан для советского правительства имела важное политическое, как сейчас говорят, имиджевое значение, ее необходимо было осуществить в кратчайшие сроки и без сбоев, поэтому при отправке репатриантов на родину были организованы торжественные проводы, митинги, концерты и спектакли, польским гражданам была оказана продовольственная, промтоварная помощь, созданы относительно комфортные условия проезда до советско-польской границы. Местными властями была оказана помощь деньгами на сумму 35 702 руб., вещами (одеждой) на сумму 13 817 руб., тканями на сумму 13 817 руб., обувью на сумму 12 375 руб. [5]. Также нуждающиеся поляки получили помощь за счет благотворительных грузов ЮНРРА. Нужно отметить, что в условиях военного времени и всеобщей нужды польским гражданам было выделено достаточное количество продуктов питания, одежды, иных необходимых в пути товаров, организовано перемещение к пунктам отправки, размещение на период ожидания, медицинская и иная помощь, благодаря чему на родину удалось вернуться 6052 полякам.

Литература и источники:

1. Государственный архив Павлодарской области – ГАПО. Ф.864. Оп.3с. Д.1332. Л.14.
2. ГАПО. Ф.742. Оп.2. Д.1. Л.94-95, 220.
3. Из истории поляков в Казахстане (1936–1956 гг.). – Алматы: ТОО «Издательский дом «Қазақстан», 2000. – 217 с.
4. ГАПО. Ф.646. Оп.1. Д.213. Л.1, 181, 184.
5. ГАПО. Ф.646. Оп.1. Д.414. Л.2-3, 52, 66, 84, 103-104, 112, 113, 115, 115об., 118, 147, 147об., 163-164, 196, 198-199, 218.
6. ГАПО. Ф.5. Оп.3. Д.15. Л.162-163об., 170-173.
7. ГАПО. Ф.742. Оп.2. Д.2. Л.10, 10об.
8. ГАПО. Ф.742. Оп.2. Д.3. Л.39.
9. ГАПО. Ф.646. Оп.11. Д.24. Л.25.
10. ГАПО. Ф.17. Оп.1. Д.183а. Л.13.
11. ГАПО. Ф.17. Оп.1. Д.181. Л.27, 27об.
12. ГАПО. Ф.467. Оп.1. Д.14. Л.69-71.
13. ГАПО. Ф.742. Оп.2. Д.4. Л.164, 198об., 199.
14. ГАПО. Ф.3-п. Оп.1. Д.797. Л.3.

Кеңес өкіметінің Арал ауданында орнауы кезіндегі ашаршылық деректері

Болат Қыстауұлы Қуатов¹

¹«Қызылорда облысының мемлекеттік архиві» коммуналдық мемлекеттік мекемесінің Арал аудандық архиві филиалы

Аңдатпа. Мақала архивтік құжаттарды негізге ала отырып, Арал ауданында Кеңес өкіметі орнаған тұстағы ашаршылық себептері, салдары және мәселелерін қарастырады. Ашаршылық кезіндегі Арал халқының тұрмыс-тіршілігі, оларға көрсетілген қысым, көшпелі халықтың отырықшы салтқа көшуі кезінде туындаған қиындықтар сипатталады.

Кілт сөздер: Арал ауданы, ашаршылық, ауыл шаруашылығы, азық-түлік, балық шаруашылығы

Сведения о голоде в период установления Советской власти в Аральском регионе

Болат Қыстауұлы Қуатов¹

¹Аральский районный архив филиал коммунального государственного учреждения «Государственный архив Кызылординской области»

Аннотация. В статье рассматриваются причины, проблемы и последствия голода в период установления советской власти в Аральском регионе, основанные на архивных документах. Описан быт аральцев во время голода, давление на них, трудности, возникшие при переходе населения с кочевого на оседлый образ жизни.

Ключевые слова: Аральский регион, голод, земледелие, продовольствие, рыболовство

Famine data during the establishment of Soviet power in the Aral region

Bolat K. Kuatov¹

¹Aral regional archive branch of the municipal state institution "State archive of the Kyzylorda region"

Abstract. Based on archival documents, the article examines the causes, consequences and problems of famine during the establishment of Soviet power in the Aral Sea region. It also describes the life of the Aral people during the famine, the pressure on them, the difficulties that arose during the transition of the nomadic population to a settled way of life.

Key words: Aral Sea region, famine, agriculture, food, fisheries

Кеңес өкіметі орнағаннан кейінгі алғашқы кезеңде, көзі ашық, көкірегі ояу қазақ зиялылары заман ағымына қарай өзгере бастағаны, оларды көпшілігі революцияны қолдаға-

ны рас. Себебі, қазақ халқының 300 жыл бойы Ресейдің боданы болудан босануы, патша өкіметінің тұсындағы қазақ шаруаларынан зорлықпен тартып алынған шұрайлы жерлердің өз жерлеріне қайтарылуы жөніндегі қаулысы, қазақ халқының ұлттық-мемлекеттік құрылымының пайда болуымен, мәдени құрылыс саласындағы жұмыстарымен және тағы басқа жұмыстарымен тікелей байланыста болды. Алайда, өзін-өзі басқару, жер мәселелері ақырына дейін шешімін таппай қойды. Көшпелі және жартылай көшпелі халықты отырықшылыққа көшіру, дәстүрлі шаруашылық жүйесін шырқын күшпен өрескел қиратуға жол беруіне байланысты қоғамды неше түрлі қиындықтарға ұрындырудың алғы шартын қалады.

Азамат соғысы аяқталғаннан кейін Қазақстандағы ішкі нарықтық қатынастар жүйесі бұзылды. Егін егілетін жер көлемі қысқарып, жиналатын астық мөлшері азайды. Мұндай жағдайдың негізгі себебі – азамат соғысы кезінде жыртылатын жерлердің басым бөлігінде әскери әрекеттердің жүргізілуі еді. Мал жемінің қоры жетіспеді, жемдік астықты сатып алуға тәуелді болғандар өздерінің мал басын азайтуға мәжбүр болды. Малды сою және жемшөптің жоқтығынан олардың қырылуы мен мал шаруашылығындағы жағдайды шұғыл нашарлатып жіберді.

Ауыл шаруашылығында үкіметтің экономикалық саясатының негізгі бағыты «Әскери коммунизм» саясатының – азық-түлік салғырты болды. Азық-түлік салғырты шаруалардан өндірілген өнімнің өздерінің күн көрісіне жететін шамалы бөлігінен басқасының бәрін армия мен қалалардың жұмысшы тұрғындарының мұқтаждығы үшін мәжбүрлеу жолымен жүзеге асты. Жер қоры, өнеркәсіп, транспорт, банкілер национализациялануға ұшырады (Арал теңізіндегі сауда флотының кемелері) [1].

Арал аудандық балық комбинаты қорында 1911–1912 жж. аралығында Россияға теміржол арқылы жөнелтілген балықтың көлемі туралы кесте көрсетілген. Мұнда әр жыл сайын Арал теңізі мен көлдерден (әсіресе Қамыстыбас көлі) 1905 ж. барлығы: 180 пұт балық ауланса, 1912 ж. барлығы: 1772 пұт балық ауланғанын көреміз. Кейіннен, 1919 ж. 400000 пұт балық ауланса, аштыққа ұшыраған Орал мен Поволжье халқына 14 вагон балық жөнелткен Арал балықшылары 1921 ж. 243000 пұт балық аулаған Патшалы Ресей мен Кеңес өкіметінің шенеуніктерінің теңіз байлығын иемденуі, жергілікті халықтың жағдайын нашарлатып жіберді [2].

Азық-түлік салғырты жөніндегі большевиктік науқанды селолық кедейлер комитеттері мен шаруалар өндірген өнімді «революция пайдасына» күштеп жинап алатын қарулы жұмысшы отрядтары жүргізді. Арал теңізінен балық аулауға шектеу қоюы, балықшылардың аулау құралдарын тартып алуы, 1919 ж. ауланған балық мөлшері 1921 ж. 50 % дейін қысқаруға алып келді. Аудандағы мал шаруашылығы саласы да өте ауыр жағдайға душар болды.

Ақгвардияшылар мен қызылдар Аралдың Қарақұм бетіндегі ірі қара малдар мен жылқыларды тартып алып, оның соңы халықтың наразылығына өршітіп, елден ауа көшуге мәжбүрледі.

Одақтық заманның халыққа қайғы мен қасірет, жоқшылықпен нәубет әкелген асыра сілтеушілігі мен бұрмалаушылығы қазақ еліне, әсіресе қазақ ұлтына үлкен бір зобалаң болды. Осындай қуғын-сүргін, саяси айып тағу заманында Арал ауданы бойынша зардап шеккен көз жасын төккен отбасылар аз болған жоқ. Ауданның территориясын мал бағуға қолайлы «қыр» беткейі мен, балығы мен жайылымы бар «сыр» беткейі деп бөлуге болады. Сонау 1921 ж. қолындағы бар байлығын (балығын) аштықтан қырылып жатқан Поволжье мен Орал халықтарын құтқару мақсатында 21 вагон балық жіберіп асыраған Арал ауданы қалай аштыққа ұшырады деп ойлайсың?

Өткен ғасырдың отызыншы жылдарындағы «Ұлы» ашаршылық жайлы көбірек айттып, жазып келе жатсақ та, 1918–1920 жж. басталған «Кіші» ашаршылық жайлы жазылған еңбектер көп емес.

«...Медетбаев Төлеген күнімен шешіліп ештеңе айтпай отыр еді. Ол орнынан қозғала беріп: – Осы жердің өзінде қанша өрт шықты. Кеп-кеше электр станция өртенді, продовольственный комитеттің склады жанды, лесопильный зауыт кетті, от диірмені өртенді. Солардың бәрі өзінен-өзі өртеніп жатқан жоқ, біреулер қастықпен өртеп жүр ғой...» – деп көрсетеді [3].

Міне, қарап отырсақ қастандықпен жасалып жатқан ақтар мен қызылдар айқасы кезінде халықтың азық-түлік тауарларына деген мұқтаждығы артып, ақгвардияшылар ірі байлар мен жалшылардың алдындағы малдарын тартып алып, зұлымдық әрекеттерге барып отырғанын аңғаруымызға болады.

Азамат соғысы жылдарында Түркістан Республикасы Қазалы уезінің жағдайында өнеркәсіпті мемлекет меншігіне айналдыру және Кеңес органдарының қолына жинақтау сияқты әскери коммунизм саясатының элементтерін жүзеге асырды. Олардың шешімімен балық өнеркәсібі және Арал балық кеме шаруашылығы мемлекет меншігіне айналды.

Ашаршылық жайлы деректерге зер салсақ, Аралда Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарынан бастау алатынын құжаттардан көруімізге болады. Нақтырақ айтар болсақ, Аралдағы ашаршылық туралы Сексеуіл станциясындағы, Перовскідегі Совдеп орнаған жылдардан бастап келе бастағанын құжаттар айғақтап отыр. Бұл азамат соғысы кезіндегі қос өкіметтің шаруашылықты басқарудағы тәжірибесінің жоқтығы, жаңа өкіметтің саяси мәселелерді шеше алмағандығын көрсетеді.

1920–1921 жж. қатал қысқа байланысты, көршілес жатқан Ақтөбе, Торғай, Қостанай облыстарында құрғақшылық болып егістік қурап кетті. Ауданда ашаршылық белгілері байқала бастады, шаруалар мемлекеттің көмегіне үміт артты.

Ашаршылық туралы Қызылорда облысының мемлекеттік архивіндегі 1921 ж. Перовск уездік комитетінің құжаттарынан сол кезде аштыққа ұшырағандарға ақшалай көмек беру және аштыққа ұшырағандардың уезд орталығына қарай және темір жол бойындағы бекеттерге ағылып келіп жатқанын көрсетеді. Бұл туралы Қызылорда облыстық мемлекеттік архиві қорындағы Перовск қалалық атқару комитетінің төмендегі құжаттарынан да көруімізге болады [4].

1921 ж. 16 қарашадағы № 3953 хатынан үзінді:

«Сыроблқалалық атқару комитетінен

Перовск Атқару Комитетіне

Ауылдар, селолар, қыстақтардаға және т. б./ұлттар/аштыққа ұшырағандардың барлығына немқұрайлы сенімсіз қарау, олардың уездердің орталықтарына немесе теміржол желілеріндегі станцияларға жиналуына алып келеді.

Аштыққа ұшырағандардың мұндай жинақталуы, сөзсіз, індеттің, әсіресе іш ауруларының жаппай таралуына әкеледі, сонымен қатар, бұл жиналу ашыққандардың өмірінде одан да көп ауыртпаушылықтар тудырады.

Ашыққандардың уездердің орталықтарына келуі 2–3 күннен қалмайды. Сонымен қатар, оларды орналастыру мысалы, өндіріс орындарына тіркеу, жатын орындарымен қамтамасыз ету, содан кейін олар уездің орталығына, немесе ауылдарға және т. б. орналастыру қажет.

Берілген жағдайлар туралы хабарлай отырып, біздің осы нұсқауды бұлжытпай орындау қажет.

Төрағасы: Мирзабаев

Басқарма іс жүргізушісі: Дашни»

Ашыққандарға арнап әртүрлі мәдени шаралар өткізіліп онан түсетін салықты ашыққандарға бөле бастағанын төмендегі құжаттардан аңғаруымызға болады [4].

Перовск қалалық атқару комитеті

28 қыркүйек 1921 ж. Түркістан Кеңестік Социалистік Республикасының Халық Комиссарлары Кеңесі № 208' қаулымен ашыққандарға арнап театр билетінен түскен қаржыға, барлық тауарларға, концерттерден түскен әр ақылы билеттен он пайыз 10% мөлшерінде уақытша салық белгіледі [4].

Міне, аштыққа ұшырағандар туралы құжаттар арқылы дәлелдерді көптеп келтіруге болады.

Жергілікті Совдеп көп ұзамай Аралдың ірі өнеркәсіп иелерінің бар байлығын мемлекет меншігіне алуға кіріседі. Ескі мекемелерде қызмет істейтін қызметкерлер орнынан тайдырылып, жұмысшы милициясы тәртіп орната бастады. Қолындағы бар байлығы мен билігінен айрылған бай-манаптар тарапынан да табанды қарсылық көрсетілген. Қыстақта белсенділерді өлтіріп кету белең алып, электр станциясы, қойма, диірмен, ағаш өңдеу зауыттары отқа оранды. Арал капиталистері, ірі саудагерлері бас қосып, өзара «Соққы» деген жасырын ұйым ашты. Олар, әсіресе Мойнақ пен теңіздің кейбір алыс қолтығындағы көтеріліс жасаушы ақтармен, банды топтарымен тығыз байланыс жасап, оларға тікелей көмек жасап, дем беріп отырды.

Қазақстандағы экономикалық тонаушылық «соғыс коммунизмі» саясатының зардаптарынан 1920–1921 жж. қатал қысқа байланысты күрделене түсіп, келесі көктемде егетін тұқым табылмаған.

Арал ауданы әкімшілік-территориялық бөлініске сәйкес, 3 наурыз 1923 ж. Қазалы уезі құрамында Арал болысы болып құрылды. Ал, 17 қаңтар 1927 ж. Қазалы уезі таратылып, 3 қыркүйек 1928 ж. Қазалы уезі құрамындағы Арал және Қамыстыбас болыстығынан Арал ауданы құрылды. Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті (ВЦИК) бекітті. [5].

Арал ауданының территориясы орасан зор – 60.967 шақырым жерді, оның ішінде: – 30.506,4 шақырым құрғақ, – 30.460,5 шақырым теңізбен өтетін, немесе гектарға шағып есептегенде – 6.096,700 га аумақты, яғни, құрғақпен – 305,640 га аумақты теңізбен – 30.46060 га аумақты алып жатыр [2].

Ақтөбе облысының мемлекеттік архиві қорындағы Арал аудандық атқару комитетінің 30-жылдардағы құжаттарында, ғасырдың басында Аралдың Қарақұм өңірінің өзінде-ақ 1700000 мал болғанын атап өтеді [2].

Қазақта «теңіз жағалағанның өзегі талмас» – дегендей ашыршылық жылдарында халықтың басым бөлігі теңізі мен көлдері, өзені жағасында орналасқандықтан көп зардап шекпегенмен, балық аулау құралдары мен балық аулауға тиым салу өз әсерін тигізгені анық. Сонымен бірге, ауданның құрғақпен шектесіп жатқан «қыр беткейінде мал шаруашылығымен айналысып отырған халықтың малын тартып алуына байланысты қиыншылықтардың туындауы, осы жылдары көршілес жатқан Ырғыз, Шалқар, Торғай аудандарында қыстың суық, жаздың құрғақ болуы жем-шөп қорының болмауына әсерін тигізді.

Қазақстанда аса ірі байларды тәркілеу (конфискациялау) мәселесі 1923 ж. 17–22 наурызда өткен Өлкелік III партия конференциясында ең алғаш көтерілген болатын.

1927 ж. желтоқсанда БКП (б) XV съезі болды, ол ұжымдастыруға бағыт алған съезд есебінде тарихқа енді. Съезде 1932 ж. дейінгі қысқа мерзімде жеке шаруа қожалықтардан ұжымдық шаруашылық (колхоз) жүйесіне көшу туралы шешім қабылдады. Үздіксіз күштеу мен зорлық көрсетуден туындаған дағдарыс кесірінен құтыла алмай жатып, Қазақстандағы ауыл мен қыстақтар шұғыл ұжымдастырудың алапатына душар болды.

Бұл кезде Қызылорда облысында да революцияға дейінгі кезеңмен салыстырғанда шаруашылықтар саны 20% мал санының 70% кемігенін көреміз. Бұл жерде шаруашылықтардың аты болмаса, кейбір шаруашылықтарда малдары түгелдей жойылған болатын [6].

Кесте 1. Қызылорда облысы бойынша уездердегі шаруашылықтар саны

р/с	Жылдар	Уездердегі шаруашылық саны
1	1910 жыл	23689
2	1917 жыл	20263
3	1920 жыл	22312
4	1925 жыл	18050
5	1926 жыл	18192
6	1927 жыл	21348

Кестеден көріп отырғандай облыстағы шаруашылықтар саны 1917 ж. бастап қысқарып 1927 ж. ұжымдастыруға байланысты артқанын көруімізге болады.

Кесте 2. Қызылорда облысы бойынша мал саны

р/с	Жылдар	Жалпы мал саны	Пайызға шаққанда %
1	1917 жыл	1272132	109 %
2	1920 жыл	545700	42,9%
3	1925 жыл	363871	28,6%
4	1926 жыл	398856	31,5%
5	1927 жыл	464907	36,5%

Кестеде 1917 ж. бастап 1925 ж. аралығындағы мал санының 70 % кемігенін көреміз.

Арал ауданында ашаршылық туралы кезінде «Еңбекші балықшы» газетінің тұңғыш редакторы болған республикаға белгілі ғалым, профессор, марқұм Әуелбек Қоңыратбаевтың әңгімесін, журналист Ө. Төлеповтің «Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» тақырыбымен жариялаған болатын [7]. Міне, сонан үзінді келтірейік:

«Марқұм Әуелбек Қоңыратбаев 1930 ж. 7 қарашада алғашқы нөмірі шыққан «Екпінді балықшы» (қазіргі «Толқын») газетінің тұңғыш редакторы болған. Ол 1980 ж. 7 қарашада өткен «Толқын» газетінің 50 жылдық мерекесінің құрметті қонағы болып, ауданымызда үш күн жүрді. Сонда ол өмірден түйген, көзімен көрген, талай әңгімелер айтқан-ды. Әсіресе «Кіші Октябрь» зобалаңын ұйымдастырушысы Голощекиннің сұмдық істерін айрықша айтатын-ды.

«Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» деп ұрандаған голощекиншілердің елді қалайда қырғынға ұшыратудың жолдарын о баста ойластырғанын кейіннен білдік. Сөйттік те, бармағымызды тістедік. Сендер білмейсіңдер ғой, өз көзіммен көрген бір жайды айтайын. Екі бастан газет редакторы ретінде аудандық партия комитетінің мүшесі болып, ауданның барлық өміріне қатысты іс-шараларға қатысып отырдым. Қызылордадан сол кезде күн құрғатпай өкілдер келіп тұратын. Олардың тындыратыны ауылды, елді мекендерде аша тұяқ қалдырмау. Сендерге өтірік, маған шын осы қаланың шығыс бетіндегі «Алтықұдық» разьезі аралығы қырылған малдардың тұяғынан көрінбейтін. Тіпті екі бетінен тұяқтан тау тұрғызылды десе де болғандай. Малдың етін түгелдей «орталыққа керек» деп қызыл вагонға тиейді де батысқа қарай алып кетеді. Бір байқағанымыз шығысқа бірде-бір ет тиелген вагондар жіберілмейтін. Ұлы халықтың жылқының етін жемейтіні белгілі. Сонда оны қайда апарды. Тарихтан белгілі болғандай ол еттерді оңашасын тауып өртейді немесе зоопарктегі хайуандарға апарып береді екен ғой. Аштықты әдейі ұйымдастырмады деп айтып көрші.

Сол жылдары теңізде балық та көп болды. Дарияның аяғына, Құланды беттегі Изендіден балық көп ауланды. Көшіп барып, балықшылар арасында газет шығардық. Әйтеуір балықты көп аулауға үндейтінбіз. Бірақ сол су маржандары да орталыққа жөнелтіліп жатты. Ал, Қазақстанның халқы оның ішінде қазақтар аш еді. Әсіресе, Орталық Қазақстанның қазақтары аштан қырылып жатты. Күллі Қазақстанда аштық жайлады. Қазақстанның билік басындағы зиялылары, көрнекті жазушылары, Сталинге, Голощекинге хаттар жазды, телеграммалар берді. Бірақ, оған құлақ асқан ешкім болмады. Сонымен Кіші Октябрь зобалаңы, әдейі ұйымдастырылған нәубет қазақтарды тоз-тоз етті. Қырылғаны қырылды, қалғандары тарыдай шашылып Қиыр Шығысқа, Өзбекстан, Түрікменстанға Қытай мен Ауғанстанға тарап кетті. Енді құдайым одан сақтасын –деп, қазақтың көрнекті ғалымы Әуелбек Қоңыратбаев 80-ші жылы біздерге осындай сыр атқан еді.

1932 ж. Арал ауданының Ақтөбе облысының мемлекеттік архиві қорындағы құжаттардан Сексеуіл станциясының берген мәліметінде: «Станцияда рұқсат етілген көшпенділер жоқ. Сексеуіл стансасында 131 адам қоршауда отыр, оның ішінде 51 адам жұмыссыз болса, қалғаны өндірісте жұмыс істейді. Жұмыссыздар асханада күніне бір рет түскі аспен ғана қамтамасыз етіледі. Арал аудандық атқару комитеті 15 пұт ұннан басқа ештеңе бермейді, қоныстанушылар аштықты жалғастыруда. Тамақтанбау салдарынан қоныс аударушылардың көші Сексеуілден басталды. «Арал теңізі» аудандық атқару комитеті үкіметтің шешімін орындамайды – әрекетсіз» – деп көрсетеді. Сексеуіл стансасындағы аштыққа ұшыраған отырықшы қазақтардың жағдайы туралы Ақтөбе ОГПУ басшысына жіберілген хабарламасы [8].

Бұл жағдай 1933 ж. да ашаршылыққа ұшыраушылардың санының артқанын Ақтөбе ОГПУ басшысына жіберілген төмендегі хабарламасынан көруімізге болады. Қойнауы малға толы Арал ауданында да болғаны рас. Аштыққа ұшыраудың негізгі себебі, мал шаруашылығымен күн көріп отырған жергілікті тұрғындардың қолындағы бар малын тартып алуы мен көшпелі тіршіліктен отырықшылыққа қоғамдық процестің күштеп жүргізуге болмайтындығын өмір көрсетті.

Әдебиеттер және дереккөздер

1. Арал аудандық архивінің филиалы – АААФ. 4 қ. 1 т. 6 іс. 3 п.
2. Ақтөбе облысының мемлекеттік архиві – АОМА. 13 қ. 1 т. 1 іс. 2, 3, 30-32 п.
3. Т. Елемесов. «Аралдағы ақырғы айқас». – Қызылорда, 2007.
4. Қызылорда облысының мемлекеттік архиві – ҚОМА. 2 қ. 1 т. 83 іс. 65 п.
5. Справочник по административно-территориальному делению Казахстана. – Алматы, 1959. – 162 б.
6. ҚОМА. 1 қ. 1 т. 222 іс. 59-65 п.
7. Ө. Төлепов. Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын // «Толқын» газеті. 27 мамыр 1992 ж.
8. АОМА. 13 қ. 2 т. 35 іс. 124 п.

ҚазКСР Министрлер кеңесі жанындағы Бас архив басқармасының қызметі

Талғат Жандосұлы Мекенбаев¹

¹Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві, Қолданбалы және ғылыми жобалар орталығының ғылыми қызметкері

Аңдатпа. Мақалада Министрлер Кеңесі жанындағы архив органдарының құрылуы мен негізгі қызметі талқыланып, кеңестік кезеңде ғылыми зерттеулер жүргізген архив мамандарының пікірлері, архив ісін басқарудың негізгі міндеттері мен құқықтарын заңнамалық реттеу, сондай-ақ республикадағы архив мекемелерінің негізгі міндеттері қарастырылған. 1960–1990 жж. Бас архив басқармасының орталық аппаратының құрылымдық бөлімшелерінің қызметі сарапталған.

Кілт сөздер: Қазақ КСР, Бас архив басқармасы, басқару жүйесі, Министрлер Кеңесі, қаулысы, іс жүргізу, архив ісі.

Деятельность Главного архивного управления при Совете Министров КазССР

Талғат Жандосович Мекенбаев¹

¹Архив Президента Республики Казахстан, научный сотрудник Центра прикладных и научных проектов

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы формирования и основная деятельность архивных органов при Совете министров, отражаются мнения специалистов архивного дела, проводивших исследования в рамках советского периода, законодательное регулирование основных обязанностей и прав архивного управления, а также задачи архивных учреждений республики. Проанализирована деятельность структурных подразделений центрального аппарата Главного архивного управления в период с 1960 по 1990 гг.

Ключевые слова: Казахская ССР, Главное архивное управление, система управления, Совет министров, постановление, делопроизводство, архивное дело.

Activities of the Main Archive Department at Council of Ministers of the Kazakh SSR

Talgat Z. Makenbayev¹

¹Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, researcher, Center for applied and scientific projects

Abstract. The article examines the formation and main activities of archival bodies under the Council of Ministers, reflects the opinions of archival specialists who conducted research on the Soviet period, legislative regulation of the main duties and rights of archival management, as well

as the tasks of archival institutions of the republic. An activity of structural divisions of the central office of the Main Archival Department in the period from 1960 to 1990 was analyzed.

Key words: Kazakh SSR, Main Archival Department, management system, Council of Ministers, resolution, archival case, record keeping

1960–1963 жж. архив ісінде түбегейлі ұйымдастырылған қайта құру болды. Кейіннен қайта құрылған Архив басқармасы, Бас архив басқармасы ІМ-нің қарамағынан республиканың Министрлер Кеңесіне, жергілікті жерлердегі Архив бөлімдері облыстық атқару комитеттеріне бағынышты болды. Таратылған қалалық және аудандық архивтердің орнына аймақтық мемлекеттік архивтер мен облыстық мемлекеттік архивтердің филиалдары құрылды. Басқарманың министрлер кеңесіне берілуінің себебі, бұл Ұлы Отан соғысынан кейінгі жылдарда жойылған халық шаруашылығын қалпына келтіруде, архив құжаттарының маңыздылығы арта түсуінде еді, сонымен қатар, архив құжаттарының сақталуын жақсартуға қойылатын талаптардың заңнамалық негізде күшейтілуінде еді. Аталған басқарманың министрлер кеңесіне берілуі архив саласына бірқатар өзгерістер алып келді, олар: жаңа ереженің бекітілуі, архив басқармасы министрлер кеңесіне берілгеннен бастап құзыреттілігінің артуы, барлық министрліктерде құжаттама мен архив ісі осы аталған басқарма бекіткен ереже негізінде жүзеге асырылатын болды. Жалпы қазіргі таңда елімізде осы басқарма қызметі мен құзыреттілігі аясында ғылыми зерттеулер жүргізілмегендіктен, басқарманың министрлер кеңесіне берілуі, жоғарыда атаған фактілерді ескере отырып сол кезеңдегі архив ісінің дамуында жақсы өзгерістер орын алды деп айтуға толық негіз бар.

Жоғарыда аталған тақырып аясында зерттеулер жүргізген кеңестік кезеңдегі архив ісінің мамандарына тоқтала кетсек, жергілікті архивтердің тарихын зерттеуге В.В. Максак-овтың қосқан үлесі зор. Ол жергілікті жерлердегі Архив құрылысын басқару, архив органдарының ұйымдық құрылымы, аймақтық архив қорын шоғырландыруларға басты назар аударды [1]. Зерттеуші В.А. Савин мемлекеттік архив мекемелерінің партия архивтерімен қарым-қатынасын талдайды [2]. Автордың пікірінше, партиялық құжаттарды Бас архив басқармасынан бөлу туралы шешім, оның құрамынан көптеген архивтік құжаттардың алынуына әкелді, өйткені саяси мүдделер қоғамдық және кәсіби мүдделерден басым болды, және бұл барлық жерде қорлардың бөлінбеуі қағидатын бұзуға әкелді деп есептеді. Қазақстан ұзақ жылдар бойы одақтас республикалардың бірі болғандықтан қазір еліміздегі архивтер ресейлік саясат үлгісімен құрылған. Кеңестік кезеңде Қазақстан архив ісінің қалыптасу мәселесіне жеткілікті көңіл бөлінген. Сол кезеңдегі Архив саласының келесі бір майталманы В. Введенский Қазақстанда Архив құрылысын зерделеу кезінде аймақтықтың бытыраңқылығына байланысты Қазақстан тарихына қатысты құнды құжаттар Ресейдің, Өзбекстанның және басқа да Орта Азия қалаларының әртүрлі ведомстволық архивтерінде екендігін атап өтеді [3]. Кеңестік кезеңдегі және тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары архив ісінің дамуына үлес қосқан Хасанаев Марат Жақсыбайұлы Қазақстан архивінің құрылуы мен архивтану негіздері туралы бірнеше кітап жазған, автор өзінің еңбектерінде архив мекемелерінің құрылымы, негізгі жұмыс бағыттары мен олардың қызметінің басты ерекшеліктерін ашып көрсетеді. Аталған зерттеушілер мен ғалымдар сол кеңестік кезеңдегі архив ісінің майталмандары еді, бұл авторларды таза теоретиктер деп айтуға болады себебі, осы сала бойынша зерттеу жүргізіп архив органдарының жұмысы мен жетістігі туралы баспаға бірнеше еңбектер жазып қалдырған болатын.

Келесі бір талқылайтын тақырып осы жылдардағы басқармалардың заңнамалық негізінде реттелуі, қызметі мен құзыреттілігі туралы қысқаша тоқталып өтсек. 1960 ж. 13 қаңтарында КСРО Министрлер Кеңесінің шешімімен КСРО Ішкі істер министрлігі Архив Бас басқармасы – Министрлер Кеңесі жанындағы Архив басқармасы болып қайта құрылды [4, 5]. Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің жанындағы Архив басқармасының бас-

тығы болып алғаш М.О. Жанғалин тағайындалды, ол 1975 ж. дейін жемісті қызмет атқарды. Осы жылдың 17 маусымында Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің № 548 қаулысы бойынша Қазақ КСР ИМ Архив басқармасы Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Архив басқармасы және облыстық атқару комитеті еңбекші депутаттары Кеңесі ішкі істер басқармасының архив бөлімдері облыстық атқару комитеті еңбекші депутаттары Кеңесі жанындағы – архивтер бөлімі болып қайта құрылды [5]. Осы қаулының 4 тармағы бойынша Архив басқармасының бастығына құрылым мен басқармаға қарасты мекемелердің штат бірлігін, еңбекақы қорын белгіленген тәртіп бойынша бекітуге құқық берілді. 1961 ж. 6 желтоқсанында Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің № 804 қаулысымен Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Архив басқармасы туралы ереже бекітіліп күшіне енді. Жаңадан қабылданған ереже архив ісіне қатысты мәселелерді түгел қамтыды деп айтуға болады. Бұрынғы ескірген нормативтік актілерге өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Сонымен қатар, КСРО мемлекеттік архив қоры толық әрі нақты белгіленді. Бұның бәрі сәйіп келгенде архив ісі жұмысының ілгері дамуына зор мүмкіндіктер туғызуға алғышарттар жасады. Қабылданған ереже бойынша Архив басқармасының негізгі міндеттері мен құқықтары айқындалды.

Міндеттері:

- мемлекеттік архив қорының құжаттық материалдарын сақтауды қамтамасыз ету;
- архив ісінің теориясы мен техникасын ұйымдастыру мәселелерін әзірлеу;
- мемлекеттік архив қорының құжаттық материалдарын іздеп табу және оны халық шаруашылығы, мәдени және ғылыми мақсат бойынша жан-жақты пайдалану;
- отандық және шетелдік архив мекемелеріндегі үздік іс тәжірибелерді үйрену, талдау, археография және іс жүргізудің ағымдағы құжаттық бөлімдерін оқып үйрену.

Мемлекеттік архив басқармасының құқықтары:

- құжаттық материалдарды қабылдайтын мекемелер, кәсіпорындар мен ұйымдардың категорияларын анықтайды;
- кейбір жағдайларда министрліктер мен ведомстволардағы құжаттық материалдардың сақталу мерзіміне өзгерістер енгізеді;
- Қазақ КСР министрліктер мен ведомстволар архивтеріндегі құжаттық материалдардың сақталуын қамтамасыз етуді және ағымдағы іс жүргізудің құжаттық бөлімін тексереді;
- Қазақ КСР министрліктер мен ведомстволардан архив және ағымдағы іс жүргізудің құжаттық бөлімінің ұйымдастырылуы туралы мәлімет алуға;
- белгіленген тәртіп бойынша ведомство аралық комиссия құруға және архив ісінің теориясы мен тәжірибиесі жөнінде кеңес шақыруға;
- КСРО мемлекеттік архив қоры құжаттары материалдарын белгіленген тәртіп бойынша жариялауға, мемлекеттік архив қоры құрамы бойынша бюллетеньдер мен көмекші құралдар, ғылыми-көпшілік әдебиеттер мен ғылыми-анықтамалық құралдар шығару құқығына ие болды.

Сонымен қатар, Архив басқармасы қарамағында ережеге сай Қазақ КСР Орталық мемлекеттік архивінде, облыстық, қалалық, аудандық және ауданаралық мемлекеттік архивтеріндегі мемлекеттік архив қорының құжаттық материалдары болды. Сонымен бірге, Архив басқармасы Ғылым Академиясы мен республикалық геологиялық және гидрометеорологиялық қорлардың архивтеріне әдістемелік басшылықты жүзеге асырды. Архив басқармасы аппаратының құрылымын Қазақ КСР Министрлер Кеңесі бекітті. 1962 ж. 5 ақпанда Архив басқармасының № 24 бұйрығымен Архив басқармасының ұйымдастыру-инспекторлық бөлімінің құрамы негізінде Республикалық ғылыми-әдістемелік кабинеті құрылды. Сол жылдары Целиноград қаласында КСРО Министрлер Кеңесінің жанындағы Архив Бас басқармасының өкілі Г.А. Белов қатысқан Тың өлкесі архив мекеме-

лері қызметкерлерінің ІІ-ші өлкелік кеңесі өткізілді [6]. Аталған Кеңесті өткізудегі басты мақсат бұл елде болып жатқан Н.С. Хрущевтың тың игеруге байланысты реформасы еді, осы жылдары елімізде ғана емес барлық кеңес үкіметі елдерінде барлық мекемелер мен кәсіпорындар министрлер кеңесі қарамағына берілген еді. Кеңесте Қазақ КСР Министрлер жанындағы Архив басқармасының бастығы М.О. Жанғалиннің Тың өлкесі архив мекемелерінің жұмыс барысы туралы баяндамасын тыңдалып талқыланған болатын. Кеңес барысында архив басқармасының қызметкерлері А.С. Беисенов, Г.С. Карпов, К.Ш. Қожа-мұратов, Е.Б. Макалкин, С.Н. Чижов, А.В. Елаптьевский және өлкенің архивистері архив жұмысына байланысты, аудандық мемлекеттік архивтерді тарату туралы, өлкелік және облыстық мемлекеттік архивтер филиалын құруға байланысты өз пікірлерін білдірген. Аталған Кеңеске қатысушылар КСРО Архив Бас басқармасынан тың игерудің он жылдығына байланысты бүкілодақтық жинақ шығаруға ұсыныс жасады. 1962 ж. Кеңес үкіметі басшыларының, реформашылдық дүрбелеңі Қазақстанды да айналып өтпеді. Нәтижесінде, ел территориясының әкімшілік-аумақтық бөлінісі өзгерістерге ұшырады. Мысалы, Батыс Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан, Тың өлкесі сияқты аумақтық құрылымдардың пайда болуына байланысты 1963 ж. 21 мамырында Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің арнайы №409 «Өлкелік және облыстық мемлекеттік архивтер филиалын құру және Қазақ КСР қалалық және аудандық мемлекеттік архивтерді тарату туралы» қаулы қабылданды [7]. Арнайы қабылданған қаулы бойынша өлкелік және облыстық архивтердің филиалдары құрылды. Осыған байланысты қалалық және аудандық мемлекеттік архивтер таратылды. КСРО Министрлер Кеңесінің архив ісін жетілдіру мақсатында қаулы шықты, қаулыны жүзеге асыру мақсатында Қазақ КСР Министрлер Кеңесі 1964 ж. 6 қаңтарында № 25 «Қазақ КСР-дағы архив ісін одан әрі жақсарту туралы» қаулысын қабылдаған болатын [7]. Қаулыда Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Архив басқармасының кемшіліктері жан-жақты атап көрсетілді. Атап айтқанда, Ақтөбе, Гурьев, Павлодар, Қарағанды т.б. облыстық мемлекеттік архивтерде сақталған құжаттарды мемлекеттік сақтауға тапсыруға жататын істердің уақытында тәртіпке келтірілмегенін, ғылыми-зерттеу және әдістемелік жұмыстар тәртіппен жолға қойылмағаны, кадр мәселесінің шешілмеуі, мемлекеттік және ведомстволық архивтердің жұмысын бақылаудың талапқа сай жүргізілмеуі, архивтерді ғимараттармен қамтамасыз етілудің өте жәй жүргізілуі т. б. мәселелер көтерілді. Қабылданған қаулы бойынша Архив басқармасы және республикадағы архив мекемелерінің міндеттері анықталды, олар:

- а) Қаулыда көрсетілген кемшіліктерді жою, мемлекеттік және ведомстволық архивтердегі жұмыстарды онан әрі жетілдіру туралы шаралар қабылдау;
- ә) 1966–1970 жж. аралығындағы архив ісі дамуының кешенді жоспарын жасақтау;
- б) Мемлекеттік архивтерде ғылыми-анықтамалық аппарат жүйесін жетілдіру және оны құрудың іс шаралары жоспарын әзірлеу;
- в) Архив мекемелеріне ұйымдастыру-әдістемелік көмектер көрсету және бақылау жасау, ұйымдар мен кәсіпорындардағы құжаттық материалдарды есепке алу, тәртіпке келтіру, ағымдағы іс жүргізуді жүйелі түрде тексеру.

Қаулының негізінде Архив басқармасына архив жұмысына қатысты өзекті мәселелерді қарап шешу үшін құрамында Архив басқармасының меңгерушісі, орынбасары, бөлімдердің бастықтары, Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитеті жанындағы марксизм-ленинизм институты директорының орынбасары, Қазақ КСР Орталық архивінің директоры және Қазақ КСР ҒА тарих, археология және этнография институты директорының орынбасарынан құрылған Алқалық кеңес құруға рұқсат етілді. 1965 ж. Архив басқармасына жаңа құрылымдар енгізілді: Ұйымдастыру-әдістемелік, жинақтау, ғылыми-анықтамалық аппарат және есеп, жарияланым және пайдалану, қаржы және жоспарлау, құрылыс және шаруашылық бөлімдері ашылды.

Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы Д.А. Қонаев 1963 ж. 21 мамырдағы №409 қаулысы бойынша аудандық архивтер жойылып, облыстық архивтің бөлімшелері құрыла бастады. Осы қаулының № 2 қосымшасы бойынша Гурьев облыстық мемлекеттік архиві: Гурьев (Атырау) қаласы, Теңіз, Қызылқоға, Махамбет селолық аудандар және Балықшы, Ембі өнеркәсіпті аудандарының территориясын қамтыған. Аталған облыстық архивтердің құрылуындағы басты себептерінің бірі бұл республикада архив ісін одан әрі жақсарту, архив құжаттарын сақтауды орталықтандыру, құжаттық материалдардың тұрақты құрамы бар мемлекеттік архивтердің нығайтылған төменгі буындарын құру, есепке алуды, толықтыруды және кеңінен пайдалануды қамтамасыз ету, жергілікті жерлерде архив қоймаларының құрылысын азайту мақсатында, сондай-ақ министрлер кеңесінің архив ісінде неғұрлым білікті басшылықты қамтамасыз ету мен архив ісін ретке келтіру үшін жасалған болатын.

Архив басқармасының жаңадан енгізілген бұл құрылымының құрылыс және шаруашылық бөлімі 1967 ж. шілде айында таратылып, ол бөлімнің міндетін қаржы және жоспарлау бөлімі мен комендантпен аға инженерге бөлініп берілді. 1972 ж. 27 қарашасында Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің қаулысымен Архив басқармасы Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Архив Бас басқармасы болып өзгерді [8]. Архив ісін басқару органдарында 1974 ж. 28 наурыздағы Министрлер Кеңесінің №116 «Республикадағы архив ісінің жағдайы және оны жақсарту шаралары туралы» қаулысының қосымшасында көрсетілгендей Бас архив басқармасының орталық аппарат құрылымы: Ұйымдастыру-әдістемелік, жинақтау, ғылыми-анықтамалық аппарат және есеп, құжаттық материалдарды жариялау және пайдалану, қаржы-жоспарлау, құрылыс және шаруашылық бөлімдері болды. Орталық аппаратта 39 штаттық бірліктегі қызметкерлер жұмыс жасады [9]. Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1978 ж. 6 қаңтарындағы №9 «Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Бас архив басқармасының орталық аппаратының штаттық бірлігі және құрылымы туралы» қаулысында атап көрсетілгендей 39 штаттық бірлік, басқарма бастығы Қаржы министрлігімен келісе отырып, орталық аппараттың штатын бекітті. Басқарма жанында басқарма бастығының бір орынбасары және коллегияның 7 мүшесі болды [10]. Аталған қаулының қосымшасында Бас архив басқармасының орталық аппаратының құрылымдық бөлімшелері:

- 1) Ұйымдастыру бөлімі.
- 2) Ғылыми-зерттеу және әдістемелік жұмыстар бөлімі.
- 3) Жинақтау, іс жүргізу және ведомстволық архивтер бөлімі.
- 4) Құжаттарды ғылыми пайдалану және ақпараттық бөлімі.
- 5) Екінші бөлім.
- 6) Қаржы және жоспарлау бөлімі.
- 7) Құрылыс және шаруашылық бөлімі болып құрылды.

Осы жылдары Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің жанындағы Бас архив басқармасының бастығы қызметін мемлекет және қоғам қайраткері Б.Р. Рамазанова атқарған болатын.

КСРО Министрлер Кеңесі 1980 ж. 4 сәуірдегі № 274 қаулысымен «КСРО-ның Мемлекеттік архив қоры туралы» ережені бекітті. Қабылданған Ережеде КСРО-ның Мемлекеттік архив қорының құжаттары бүкіл кеңес халқының ортақ игілігі болып табылады және олар мемлекеттің қорғауында деп саналатын болды. Осы арада құжаттарды қорғау мен пайдалану ережелерін қатаң сақтау, олардың сақталуына қамқорлық жасау КСРО-ның мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың маңызды міндеті, азаматтарының борышы мен парызы екендігі атап көрсетуге толық негіз бар.

Осы жоғарыда аталған ережеде бірқатар жаңартулар болды, тәжірибелік қолданысқа енген, бірақ әлі заңмен бекітілмеген, олар:

- тек мемлекеттік ғана емес, ведомстволық архивтерде де аса құнды құжаттарға сақтандыру қорларын құру туралы;

- қылмыстық жауапкершілікке тартылған тұлғалар туралы заңсыз жою және сатып алу-сату туралы;
- механографиялық құжаттар есебінен КСРО Архив Бас басқармасы құрамын кеңейту туралы;
- құжаттарды ведомстволық сақтау мерзімдерін өзгерту туралы;
- құжаттарды дайындау және мемлекеттік сақтауға беруге байланысты жұмыстарды жүргізу жөніндегі мекемелердің құжаттар құрамы мен міндеттері туралы;
- Мемлекеттік архив қызметі мекемелерінде Бас архив басқармасы құжаттарын мемлекеттік есепке алуды ұйымдастыру туралы [11].

Бекітілген ережеде Бас архив басқармасының жаңа функциялары көрсетілді: 1) Архив органдарының мекемелердің өтінімдері бойынша шарттық негізде құжаттардың сақталуын қамтамасыз ету, ретке келтіру, пайдалану, көшірмелердің сақтандыру қорын құру жөніндегі бірқатар жұмыстарды орындау құқығы; 2) ведомстволық архивтердің қызметіне ұйымдастырушылық-әдістемелік басшылықты жүзеге асырумен қатар мекемелердің, ұйымдар мен кәсіпорындардың іс жүргізуіндегі құжаттарды ұйымдастыруға да осындай басшылықты жүзеге асыруға және Қазақ КСР Министрлігімен және ведомстволарымен бірлесіп, ұйымдық-өкімдік құжаттаманың біріздендірілген жүйесін дамытуға құқығы бар делінді [11].

1980–1990 жж. Архив Бас басқармасы республикадағы архив мекемелері жүйесіне басшылық жұмыстарын жүргізіп, архив құрылысындағы атқарылған істерге зор жауапкершілікпен қарады.

Республика аумағында архив ісінде орталықтандырылған ғылыми және әдістемелік ұйымдастыру жұмыстарын Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Архив Бас басқармасы жүзеге асырды.

Қазақ КСР Бас архив басқармасы негізінен:

- Қазақ КСР министрліктері мен ведомстволары архивтеріндегі құжаттық материалдардың сақталуын қадағалау іс-шараларын жүзеге асырады;
  - Мемлекеттік қорға құжаттарын қабылдауға тапсыратын республикадағы мекемелер, ұйымдар мен кәсіпорындардың санаттарын анықтайды;
  - мекемелер, ұйымдар мен кәсіпорындардың архив және іс жүргізу қызметтерінде міндетті түрде пайдалануға тиісті ереже, нұсқаулықтар, әдістемелік көмек құралдарын жасақтап дайындайды және шығарады;
  - республикадағы архив мекемелеріндегі ғылыми-зерттеу жұмыстарына басшылық жасайды;
  - құжаттардың ғылыми және тәжірибелік құндылықтарына сараптамалық қағидаларын анықтайды;
  - ережеге сай құжаттарды анықтау мен пайдалануды ұйымдастырады;
  - құжаттар жинағын, анықтамалықтар, альбомдар, кітапшалар, плакаттарды шығаруға дайындауды бақылап, тексереді.
  - архив ісі мен іс жүргізу теориясы мен тәжірибесіне қатысты ғылыми-тәжірибелік конференциялар, семинарлар мен кеңестер өткізеді;
  - одақтас республикалардағы архивтер және ғылыми мекемелермен байланыс орнатады;
  - Халықаралық архив кеңесінің және халықаралық ұйымдар жұмысына қатысады.
- Сонымен қатар, Бас архив басқармасы жанында коллегиялық органдар да бар. Олар:
- Алқа республикадағы архив қызметіндегі негізгі мәселелерді және архив мекемелеріндегі барлық бағыттағы жұмыстарына, партия және кеңес органдары тарапынан архив ісіне қатысты қабылданған шешімдерді қарастырады;
  - ғылыми-әдістемелік кеңес және аймақтық кеңестер архив ісі мен іс-жүргізуде қолданылатын әдістемелік құралдар мен ережелерді талқылайды;

- орталық сараптама-тексеру комиссиясы құжаттардың ғылыми және тәжірибелік құндылығын сараптамадан өткізеді, құжаттарды жасақтау мәселелерін шешеді.

Коллегиялық органдар жұмыстарына архив мекемелерінің тәжірибелі мамандарын, министрлік және ведомстволар, жоғары оқу орындары, ғылыми-зерттеу мекемелерінің өкілдерімен қатар мәдениет қайраткерлері де тартылады. Архив ісін басқару саласы бойынша Қазақ КСР Бас архив басқармасы тарапынан көптеген игілікті істер мен шаралар жасалып, еліміздегі архив ісінің қалыптасу тарихында маңызды рөл атқарды.

1981 ж. алғашқы рет Бас архив басқармасының ұйымдастыруымен Жоғары және орта арнаулы білім министрлігі мен Мелиорация және су шаруашылығы министрліктерімен бірлесе отырып, екі рет коллегиялық отырыс өткізілді [12]. Өткізілген жиналыстың күн тәртібінде аталған министрліктерде іс жүргізу, құжаттармен жұмыс, министрлікке қарасты мекемелерде құжаттардың архивте сақталуы туралы маңызы бар мәселелер талқыланды. Бас архив басқармасы тарапынан 18 облыстағы архив мекемелеріне әдістемелік көмектер көрсетіліп, жұмыстарына тексерулер жүргізілді.

Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Бас архив басқармасы 1990 ж. дейін Қазақ КСР-інде архив ісін дамытудың негізгі бағыттарын әзірледі. Олардың негізгі мақсаты – дамыған социалистік қоғамның ғылыми, басқарушылық және мәдени қызметі салаларында мемлекеттік архив қызметінің рөлін арттыру. Бірқатар өзекті мәселелер: КСРО мемлекеттік архив қорының ғылыми ақпарат құралдарын жетілдіру бойынша ғылыми-зерттеу және әдістемелік жұмысты одан әрі дамыту көзделген; құжаттарды ғылыми, мәдени-ағарту және әлеуметтік-құқықтық мақсаттарда жан-жақты пайдалануды ұйымдастыру; Қазақстандағы социалистік және коммунистік құрылыстың түйінді проблемалары бойынша басылымдар мен жинақтар дайындау; құжаттардың сақталуын қамтамасыз ету және оларды мемлекеттік сақтауға қабылдау; архив ғимараттарын салу, реконструкциялау және оларды техникалық жабдықпен қамтамасыз ету мен сақтау режимдерін қадағалау және т. б. болды [13].

Бас архив басқармасының КазССР министрлер кеңесіне берілген кезден бастап тәуелсіздік алғанға дейінгі уақыт аралығында, яғни 1960–1991 жж. басқарма бірнеше рет өзгерістерге ұшырады. Осы өзгерістерге заңнамалық тұрғыда талдап, хронологиялық тәртіпті ұстана отырып зерттеу жүргізіп көрсек.

1960 ж. 17 маусымынан бастап қабылданған қаулы бойынша архив басқармасы Министрлер Кеңесіне берілді, аталған қаулыға Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы Ж. Ташенов және де Қазақ КСР Министрлер Кеңесі ісінің басқарушысы (управляющий) С. Құнанбаев қол қойған. Осы қаулы қабылданғаннан бастап архив басқармасында бірқатар өзгерістер орын алды. Қаулы 6 тараудан, 5 тарауша мен 5 тармақшадан тұрды, ондағы қабылданған басты мәселелер: ішкі істер министрлігіндегі архив бөлімдерін министрлер кеңесі жанына орналастыруды ұйымдастыру, Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы архив басқармасының штаттық кестесін бекіту, қаулы қабылданған күннен бастап 2 ай ішінде Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы архив басқармасының ережесін дайындап бекіту туралы, Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы архив басқармасының құрылымы мен жалақы мөлшерін бекіту туралы, сонымен қатар салынып жатқан Орталық мемлекеттік архивтің құрылысын аяқтау жұмысы Қазақ ССР Ішкі істер министрлігіне тапсырылғандығы туралы болды [14].

Жоғарыда бекітілген қаулы бойынша Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы архив басқармасымен ереже дайындалады ол 1961 ж. 06 желтоқсанда қабылданады. Қабылданған «Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы архив басқармасының ережесі» 9 тараудан тұрды. Мұндағы басты да маңызды ережелерге тоқталсам: аймақтық, облыстық, аудандық және қалалық архивтерге тікелей әдістемелік басшылықты Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы архив басқармасы жасады, басқармаға орталық мемлекеттік архивтер-

де ғылыми-зерттеу жұмыстарында басшылық ету, ережелер мен жарлықтар шығару, әдістемелік-ұйымдастыру және ғылыми жұмыстарды реттеп отыру жүктелді, басшылықты тағайындау тәртібі бекітілді, ғылыми кеңес ашылды, сараптамалық тексеру комиссиясы құрамы бекітілді, сонымен қатар Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы архив басқармасының өзіндік мөрі анықталды, мөрде Қазақ КСР мемлекеттік елтаңбасы бейнеленіп қазақша және орысша жазылған басқарма атауы болды [14].

Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1961 ж. 06 желтоқсанындағы «Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы архив басқармасы туралы ережені бекіту туралы» қаулысын бекітті, ереже бойынша архив органдарының негізгі қызметтері анықталды, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу, басқарманың құқықтары мен құзыреттілігі заңды түрде нақтыланды және де Ғылыми кеңес құрылды [14].

Келесі бір маңызды құжат бұл 1961 ж. 18 желтоқсанда Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің «Қазақ КСР-да архив ісін жақсарту шаралары туралы» қаулысының қабылдануы еді. Республикада архив ісін жақсарту мақсатында Қазақ КСР Министрлер Кеңесі қаулы етеді: Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы архив басқармасына республикадағы архив ісін ретке келтіру жоспарын қайта әзірлеу және оны жүзеге асыру міндеттелді. Республика бойынша қалалық архивтерді құру жұмыстарын 1963 ж. дейін аяқтау, Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы архив басқармасында республикалық ғылыми-әдістемелік бөлім құру, аймақтық микрофотокөшірмелер лабораториясы мен құжаттарды қалпына келтіру бөлімдерін ашу [14].

1962 ж. 24 қараша айында КСРО Архив ісіне 250 жыл толуына байланысты Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің жарлығы шығады, жарлық бойынша республикадағы үздік архивші мамандарға қаржылай сыйақы тағайындалды. Аталған жарлық Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасының орынбасары У. Атамбаев қолымен рәсімделген [15]. Осы жылы яғни 1962 ж. кеңес үкіметі архив ісінің 250 жылдығын тойлаған болатын, себебі 1712 ж. 16 шілдесінде Петр I алғаш рет (заңнамалық тұрғыда) мемлекеттік архив құру туралы жарлық шығарған еді.

1961 ж. қабылданған қаулы негізінде Архив ісін жақсарту мен құжаттарды кеңінен пайдалану мақсатында жаңадан 1963 ж. 21 мамырда Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің «Аймақтық және облыстық мемлекеттік архивтердің филиалдарын құру және қалалық аудандық архивтерді тарату туралы» Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы Д. Қонаев қол қойған қаулы шықты, қаулы 6 тараудан тұрды, онда бекітілген мәселелер аймақтық архив филиалдарын бекітіп аудандық архивтер қысқартылып таратылды [14].

Осы архив ісін жақсарту мақсатында Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы Д. Қонаевтың қолы қойылған тағы да екі қаулы шығады, бірі 1964 ж. қаңтар айында екіншісі 1966 ж. қаңтар айының 11 жұлдызында, қабылданған екі қаулының да басты мақсаты бір еді – елдегі архив ісін унификациялау, архив ісін мен іс жүргізуде жаңа технологияларды пайдалану болды, жүйелі түрде архив қызметкерлерінің біліктілігін арттыру, істерді дұрыс қалыптастыруды қамтамасыз ету тағы сол сияқты көптеген мәселелерді қамтыды. Осы жылдары Қазақ КСР Министрлер Кеңесіне архив басқармасының келуі республикадағы барлық министрліктердегі ведомстволық архивтердің жұмысы қалыпты жағдайда емес екендігі байқалды, себебі кейбір министрліктерде архив құжаттарын ретке келтіру жұмысы былай тұрсын сақтау қабылдау жұмыстары дұрыс жүргізілмеген.

«Қазақ КСР-дағы мекемелерде, ұйымдарда, кәсіпорындарда іс жүргізуді ретке келтіру туралы» қаулыны Қазақ КСР Министрлер Кеңесі 1969 ж. 28 қазан айында Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы М. Бейсебаев қабылдады. 10 тараудан тұратын бұл қаулының қысқаша мазмұны: ведомстволар мен атқару комитеттерінде кеңсе мамандарын іс жүргізуде біліктілігін арттыру жұмысын жүйелі түрде жүргізу, ведомстволар мен атқару комитеттерін көшірме жасау машиналарымен қамтамасыз ету, мамандандырылған-

техникалық училищеде техникалық-секретарларды кеңейтілген түрде дайындау курстарын ашу туралы ұсыныс айтылды. Қазақ КСР Министрлер Кеңесіне архив басқармасына іс-жүргізу бойынша жасалған нұсқаулықты қайта жаңартып шығу тапсырылды [15]. Қабылданған қаулы бойынша жасалған және де атқарылған жұмыстарға тоқтала кетсем, әрбір архив мекемелері көшірме-монтаждау техникасымен жабдықталып архив жұмысы білікті мамандарға тапсырылды, Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің жанындағы архив басқармасы облыстық ведомстволық мекемелер мен ұйымдарға практикалық және методикалық жағынан іс-жүргізуге (делопроизводство) көмек көрсету жұмыстары бір жүйеге келтірілді. Елдегі барлық архивтарға бірегей біріздендірілген тіркеу қабылдау журналдары мен карточкалары енгізілді. Архивтар күнделікті қажетті қағаздармен қамтамасыз етілді.

1972 ж. 27 қарашасында Қазақ КСР Министрлер Кеңесі қаулы шығарады, ол бойынша Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы архив басқармасы атауы Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Бас архив басқармасы болып өзгертілді, құрылымы мен штаттық кесте және еңбекақы төлеу шарты өзгеріссіз сол қалпында қалдырылды [16].

«Қазақ КСР ғылыми-техникалық құжаттардың орталық мемлекеттік архиві және Қазақ КСР кино-фото құжаттар мен дыбыс жазбаларының Орталық мемлекеттік архивін құру туралы» қаулыны Қазақ КСР Министрлер Кеңесі 1974 ж. 07 ақпанында қабылдады. Жоғарыда аталған архивтерді бөлек ашудағы басты мақсат бұл әр түрлі тасымалдаушыларда сақталған құжаттардың орталықтандырылған сақтау бірлігін құру еді [17].

Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Бас архив басқармасының құрылымы 1974 ж. басқарма берген мәлімет бойынша 5 бөлімнен тұрды, олар:

- ұйымдастырушылық-әдістемелік бөлім;
- жинақтау мен ғылыми-анықтамалық ақпарат бөлімі;
- пайдалану мен құжаттық материалдарды басып шығару бөлімі;
- жоспарлы-қаржылық бөлімі;
- шаруашылық-құрылыс бөлімі.

Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Бас архив басқармасы туралы ереже 1980 ж. 15 тамызда қабылданды. Ережеге сәйкес Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Бас архив басқармасы – мемлекеттік басқару органы болып табылады [18].

Бас архив басқармасы Қазақ КСР Министрлер Кеңесіне және КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы Бас архив басқармасына бағынды. Бас архив басқармасы республикадағы архив ісінің жай-күйіне одан әрі дамуына, жетілдіруге және де ғылыми-техникалық прогресті енгізуге жауапты болды. Ережеге қысқаша тоқталып кетсем, олар: мемлекеттік архив қорына құжаттарды сақтауды қамтамасыз ету, тарихи мәдени құндылығы бар құжаттарды қолдануда және қорғауда мемлекеттік басқару, ғылыми-әдістемелік жұмысты ұйымдастыру, ведомстволық архивтер қызметіне және мемлекеттік комитеттердің іс-жүргізудегі құжаттарды жүргізуде ұйымдастырушылық-әдістемелік басшылық жасау, архив ісі саласындағы отандық және шетелдік озық жұмыс тәжірибесін тарату және жетілдіру жұмыстары бойынша ұсыныстар әзірлеу.

Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Бас архив басқармасы архив ісін тікелей немесе облыстық атқару комитеттері мен Алматы қалалық атқару комитеттерінің бөлімдері арқылы басқарады. Басқарма өз қызметін жүргізу барысында КСРО және ҚазКСР заңдарын және жоғарғы кеңес шешімдері мен басқа да нормативтік актілерді басшылыққа алады.

Кеңес үкіметі тұсында тың және тыңайған жерлерді игеру басталған уақыттан Республика Үкіметі архив мекемелерінің қызметін кеңейтуге, архив құжаттарын ретке келтіруге, мемлекеттік аппаратта іс жүргізуді жақсартуға бағытталған бірқатар шаралар жүргізуді қолға алған еді. Жергілікті Атқару Комитеті кеңестеріне қалалық және аудандық мемлекеттік архивтердің қызметіне басшылықты жүзеге асыру міндеті жүктеледі.

1960–1963 жж. түбегейлі ұйымдық қайта құру жүргізілді, Бас архив басқармасы болып қайта құрылып республиканың Министрлер Кеңесіне бағына бастады, жергілікті архив бөлімдерін – облыстық атқару комитеттері басқара бастады.

Аймақтық мемлекеттік архивтер, сондай-ақ таратылған қалалық және аудандық архивтердің орнына аймақтық және облыстық мемлекеттік архивтердің филиалдары құрылды. Қазақстанда және Кеңес үкіметі елдерінде архив ісінің 250 жылдық мерейтойы атап өтілді.

Біздің елімізде болған заманауи ғылыми-техникалық революция, республикадағы архив ісі мен іс-қағаздарын жүргізудің сапасын жақсарту мәселелерін қозғады.

«Қазақ КСР-інде архив ісін одан әрі жақсарту туралы» Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1964 ж. 6 қаңтардағы 25 қаулысында белгілі жетістіктермен қатар шешілмеген мәселелерді де атап өтті.

1969–1973 жж. республиканың Министрлер Кеңесі Қазақ КСР-дағы кәсіпорындарда іс жүргізуді ретке келтіруге; мемлекеттік стандарттарды енгізуге бағытталған бірқатар директивалық құжаттарды қабылдайды.

Ғылыми-техникалық революцияның салдары, арнайы ғылыми-техникалық құжаттама және басқа да дәстүрлі емес құжаттар түрлерінің көлемінің күрт өсуі республикада орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама архивін және орталық мемлекеттік кинофотоқұжаттар мен дыбыс жазбалары архивін құруға алып келді.

Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1974 ж. 28 наурыздағы республикадағы архив ісінің жай-күйі мен оны жақсарту шаралары туралы қаулысы қорытындылаушы маңызды құжат болды.

1918 ж. шыққан Лениндік декреттің 60 жылдығына орай республика үкіметі Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Бас архив басқармасының құрылымы мен штаттарын нығайту және оңайлату шараларын қабылдады. Осы кезеңде ғылыми-зерттеу және әдістемелік жұмыстар едәуір өсті, идеологиялық майданның мекемесі ретінде республиканың архив мекемелерінің беделі артты.

Архив ісі бойынша көптеген қаулылар КСРО мемлекеттік билік және басқару органдары қабылдаған архив ісі бойынша ұқсас қаулылар негізінде немесе оларды ескере отырып әзірленген. Ол кезде Қазақстанның архив ісі бойынша тәжірибелерін пайдалану еліміздің архивтік мекемелері үшін әлі де жеткіліксіз болатын.

Архив ісін басқаруды ұйымдастыруды жетілдірудегі маңызды кезең бұл Бас архив басқармасын ПМ жүйесінен КСРО Министрлер Кеңесіне тікелей бағынуға берілуі болды, ал біздің республикамызда Қазақ КСР ПМ архив басқармасы Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы архив басқармасы болып қайта құрылды. Осының барлығы елдегі мемлекеттік архивтердің рөлін айтарлықтай артуына және қоғам мүддесі үшін ретроспективті ақпаратты пайдалануды жақсартуға ықпал етті. Қазақстанның архив мекемелерінің Ақпарат және құжаттарды ғылыми пайдалану саласындағы қызметі архив жұмыстарының барлық кешенінде көрнекті орын алады [13]. 1980 ж. КСРО мемлекеттік архив қоры және КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы мемлекеттік архив басқармасы туралы ереже бекітілді. Аталған ережелер одақтас республикаларда да құрылды.

Тұтастай алғанда, Қазақстанда, барлық республикалардағыдай, 1920-1980 жж. республикалық архив мекемелерінің желісін құру, архивтердің материалдық-техникалық базасын жақсарту, жоғары кәсіби архив қызметкерлерінің пайда болуы, архив құжаттары мен материалдарын орталықтандыру, жүйелеу және жариялау процесі жүрді.

Қорыта келгенде, кеңестік кезеңде Қазақстанда архив ісін басқару органдары толықтай қалыптасты дей аламыз. Жоғарыдан төменге қарай қалыптасқан архив ісін басқару жүйесі республикалық, облыстық, аудандық архив мекемелерін құрып, олардың қызметін байланыстырды. Соның әсерімен архив қорлары жинақталды, біріздендірілді. Бас архив

басқармасының Министрлер Кеңесіне берілгеннен кейін жағдай күрделене түсті, өйткені 1961 ж. «Ережеде» КСРО министрліктері мен ведомстволарының ағымдағы іс қағаздарын жүргізу Бас архив басқармасына бекітілгені туралы айтылған. Мемлекеттік архив қоймаларына мемлекеттік сақтауға беруге мүлдем дайын емес басқару құжаттарын тапсыра бастады. Сонымен қатар, жалпы алғанда, елде іс қағаздарын жүргізу қарбалас күйде екендігі анықталды, басқару процестері ешқандай біріздендірусіз және стандарттаусыз жасалады, істер номенклатуралары кеңсе қызметкерінің біліктілігі мен тәжірибесіне сәйкес жүргізілді.

Бас архив басқармасы өте қиын жағдайға тап болды, оған әділетсіз айтылған сындар тағыла бастады, өйткені архив қоймаларындағы сөрелер шамадан тыс жүктелген, архивтік сөрелерге сақтауға дайын емес тонна құжаттарды қабылдай алмады, ал мемлекеттік қоймалардың мамандары бұл өнімдерді жүздеген мың кеңселерде, хатшылықтарда, бухгалтерияларда және т. б. физикалық тұрғыдан өңдеп үлгермеді.

Нәтижесінде, архив ісінде дағдарыс айқын көрінді, ал бұл уақытта архивтер өңдеуге қабілетсіз шикі, өңделмеген материалдың үлкен ағымынан зардап шекті. Архив ісі бойынша шешімдерді сыртқы органдар қабылдады. Үкімет архивистерді іс жүргізуді ұйымдастыру жөніндегі салалық мамандарға айналдыруға ұмтылды. Партиялық топтар үшін архивтер ұғымы объективті шындықтың қайнар көзі, өзін-өзі көрсететін құндылық және адамның рухани мәдениетінің феномені ретінде болған жоқ және бола алмады.

Әдебиеттер және дереккөздер:

1. Максаков В.В. Некоторые итоги (1918–1924 гг.) // Архивное дело. – 1925. – Вып. 3/4. – С. 11–33.
2. Савин В.А. «Хранить нельзя уничтожить». Формирование Государственного архивного фонда в РСФСР – СССР в 1920-1950-е гг. – М.: РГГУ, 2000. – 225 с.
3. Введенский В. Архивное строительство в Казахстане // Архивное дело. – 1938. – № 3 (47).
4. Белов Г.А. Доклад основные проблемы развития архивного дела (вместо автореферата) – М., 1962. – 35 с. – 9 с.
5. ҚР ОМА. 544 қ. 1 т. 1836 іс. 43–43 а. п.
6. РФ МА. 5325 қ. 3 т. 593 іс. 38–39 п.
7. ҚР ОМА. 544 қ. 1 т. 1836 іс. 159–159 а. п.
8. ҚР ОМА. 544 қ. 1 т. 2745 іс. 89 п.
9. ҚР ОМА. 544 қ. 1 т. 2854 іс. 89, 90 п.
10. Архивное строительство в Казахской ССР (1918–1980 гг.). Сборник законодательных и руководящих документов. – Алма-Ата, 1980. – 233 с. – 185 с.
11. Крайская З.В., Челлини Э.В. Архивоведение. – М.: Норма. – 1996. – 34, 224 с.
12. ҚР ОМА. 544 қ. 1 т. 3358 іс. 4 п.
13. Рамазанова Б.Р. Общество «Знание» Казахской ССР. 60 лет советскому архивному делу. – Алма-Ата, 1978. – 8, 20 с.
14. ҚР ОМА. 544 қ. 1 т. 1836 іс. 43–43 а., 84–86, 91, 123, 159 п.
15. ҚР ОМА. 544 қ. 1 т. 2576 іс. 97–99 п.
16. ҚР ОМА. 544 қ. 1 т. 2745 іс. 89 п.
17. ҚР ОМА. 544 қ. 1 т. 2854 іс. 11–11 а. п.
18. Архивное строительство в Казахской ССР (1918–1980 гг.). Сборник документов. – Алматы, 1980. – 209 с.

ҚҰРМЕТТІ ӘРІПТЕСТЕР!

«Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві» республикалық мемлекеттік мекемесі тоқсан сайын «Жаңа Архив» ғылыми-әдістемелік журналын шығарады.

Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Ақпарат комитетінде тіркелген (№ KZ29VPY00056058) және мерзімді басылымдардың халықаралық бірыңғай деректер базасына кіреді (ISSN 2958 6593).

Журналда архивтану, құжаттану, археография, архив ісінің тарихы мен тәжірибесі, іс жүргізу, архив ісі саласындағы ақпараттық жүйелер мен технологиялар, отан тарихы, деректану, тарихнама, тұлғатану, өлкетану бойынша ғылыми мақалалар, зерттеулер, архивтік құжаттар, сонымен қатар танымдық және ақпараттық сипаттағы бұрын өзге БАҚ-та жарияланбаған шолулар мен хабарламалар жарияланады.

Сіздерді «Жаңа Архив» журналында материалдарды жариялауға белсенді түрде қатысуға шақырамыз.

МАҚАЛАНЫҢ РЕСІМДЕЛУІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

Автор/авторлар туралы ақпарат

• Автордың/авторлардың аты, әкесінің аты, тегі, ғылыми дәрежесі және атағы, лауазымы

- Ұйым атауы, қала, ел
- Байланыс мәліметтері (e-mail, телефон)

Мақаланың тақырыбы 12 сөзден аспауы керек:

- қалың қаріп;
- беттің ортасында орналасады.

Аңдатпа (150–200 сөз). Мақаланы ұсынған кезде аннотацияларды 3 тілде (қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде) рәсімдеу қажет. Аннотация мәтінінде абзацтар, дәйексөздер, аббревиатуралар болмауы керек. Аннотацияда күрделі формулалар, мақала тақырыбының қайталануы, жұмыс мәтініне сілтемелер және пайдаланған әдебиеттер тізімі болмауы тиіс. Аннотация мақаланың ерекшеліктерін, құрылымын сақтай отырып, мақаланың қысқаша мазмұнын сипаттайды. Фрагменттерді курсивпен, астын сызуға және т.б. ерекшелуге рұқсат етілмейді.

Кілт сөздер (5–7 сөз). Кілт сөздер 3 тілде (қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде) ұсынылады, жеке сөздерден де, сөз тіркестерінен де тұруы мүмкін, кез келген жағдайда 7 сөзден аспайды. Оларды курсивпен немесе қалың қаріппен жазуға болмайды.

Мақаланың мәтіні кілт сөздерден кейін екі интервалдан соң беріледі.

Мақала құрылымы:

- Кіріспе
- Негізгі бөлім
- Қорытынды
- Әдебиеттер тізімі

Редакция қолжазбаларды электронды форматта қабылдайды. Иллюстрациялар (суреттер, кестелер, графиктер, диаграммалар және т.б.) мәтіннің ішіне орналастырылады.

Мәтін Times New Roman қарпімен теріледі, қаріп өлшемі – 14 кегль, жоларалық интервал – бір, шеттер (барлығы) – 2 см, абзац шегінісі – 1 см., мақалалардың стандартты көлемі және архивтік құжаттардың мәтіндері 50 000 таңбаға дейін (14–16 бетке дейін); ақпараттық материалдар, оның ішінде шолулар мен рецензиялар – 1000–3000 сөз.

Пайдаланылған дереккөздерге сілтемелер дәйексөз көзінің реттік нөмірін және бетті көрсете отырып, төртбұрышты жақшадағы дәйексөзден кейін беріледі, мысалы [1, 25 б.].

Кестелер мен графикалық ақпаратқа қойылатын талаптар:

Егер ғылыми мақалада кестелер және графикалық ақпараттар (диаграммалар, суреттер, фотосуреттер) қолданылса, онда оларды электрондық журналдың талаптарына сәйкес ресімдеу қажет.

Кестелер тікелей мақала мәтініне енгізіліп, нөмірленуі және мақала мәтінінде оларға сілтеме жасалуы тиіс. Суреттер, графиктер стандартты форматтардың бірінде ұсынылуы керек: PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX, PNG. Нүктелік сызбалар 600 dpi рұқсатымен орындалады. Сызбаларда барлық мәліметтер нақты көрсетілуі керек.

Әдебиеттерді безендіру**Мерзімді басылымдардағы және мақалалар жинақтарындағы мақала**

1. Гуреев В.Н., Мазов Н.А. Использование библиометрии для оценки значимости журналов в научных библиотеках (обзор) // Научно-техническая информация. Сер.1. – 2015. – N 2. – С.8–19.

Кітаптар, монографиялар

2. Земсков А.И., Шрайберг Я.Л. Электронные библиотеки: учебник для вузов. – М.: Либерия, 2003. – 351 с.

Баяндамалардың тезистері, конференция материалдары

3. Леготин Е.Ю. Организация метаданных в хранилище данных // Научный поиск. Технические науки: Материалы 3-й науч. конф. аспирантов и докторантов / отв. за вып. С.Д.Ваулин; Юж.-Урал. гос. ун-т. Т.2. – Челябинск: Издательский центр ЮУрГУ, 2011. – С.128–132.

Электрондық ресурстар

4. Статистические показатели российского книгоиздания в 2006 г.: цифры и рейтинги [Электронный ресурс]. – 2006. – URL: http://bookhamber.ru/stat_2006.htm (дата обращения 12.03.2009).

Нормативтік құжаттар:

5. ГОСТ 7.0.96-2016 Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу. Электронные библиотеки. Основные виды. Структура. Технология формирования. – М.: Стандартинформ, 2016. – 16 с.

Редакция жариялауға қабылданған материалдардың стилін, емлесін және тыныс белгілерін өңдеу құқығын өзіне қалдырады.

Ағымдағы нөмірге енбеген материалдар журналдың келесі сандарында жарияланады.

Материалдарды мына мекенжайға жіберу қажет: «Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві» РММ, 050010, Алматы қ., Достық даңғылы, 87 б, e-mail: umc.aprk@gmail.com. Байланыс нөмірі: +7 (727) 262 21 72, +7 777 772 00 77, +7 777 723 03 07.

УВАЖАЕМЫЕ КОЛЛЕГИ!

Республиканское государственное учреждение «Архив Президента Республики Казахстан» ежеквартально выпускает научно-методический журнал «Жаңа Архив».

Журнал зарегистрирован в Комитете информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан (№ KZ29VPY00056058) и входит в международную единую базу данных периодических изданий (ISSN 2958 6593).

В журнале публикуются не изданные ранее в иных СМИ научные статьи, исследования, архивные документы по вопросам архивоведения, документоведения, археографии, истории и практики архивного дела, делопроизводства, информационных систем и технологий в сфере архивного дела, отечественной истории, источниковедения, историографии, краеведения, а также обзоры, сообщения познавательного и информационного характера.

Приглашаем принять активное участие в публикации материалов в журнале «Жаңа Архив».

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЬИ

Информация об авторе/авторах

- Имя, отчество, фамилия автора/авторов, ученая степень и звание, должность
- Название организации, город, страна
- Контактные данные (e-mail, телефон)

Название статьи не должно превышать 12 слов:

- шрифт полужирный;
- расположение по центру страницы

Аннотация (150–200 слов). При предоставлении статьи необходимо оформить аннотации на 3-х языках (казахском, русском и английском языках). В тексте аннотации не должно быть абзацев, цитирования, аббревиатур. Аннотация не содержит громоздких формул, не повторяет название статьи, не содержит ссылок на текст работы и список литературы. Аннотация дает краткое содержание статьи, отражая ее особенности и сохраняя структуру статьи. Не допускается выделение фрагментов курсивом, подчеркиванием и т.д.

Ключевые слова (5–7 слов). Ключевые слова оформляются на 3-х языках (казахском, русском и английском языках), могут состоять как из отдельных слов, так и из словосочетаний, в любом случае не превышая 7 слов. Выделять их курсивом или жирным шрифтом нельзя.

Текст статьи дается после ключевых слов через два интервала.

Структура статьи:

- Введение
- Основная часть
- Заключение
- Список литературы

Редакция принимает рукописи в электронном формате. Иллюстрации (рисунки, таблицы, графики, диаграммы и т.д.) помещаются внутри текста.

Текст набирается шрифтом Times New Roman, размер шрифта – 14 кеглей, межстрочный интервал-одинарный, поля (всего) – 2 см, абзацный отступ – 1 см., стандартный объем статей и тексты архивных документов до 50 000 знаков с пробелами (до 14-16 страниц); информационные материалы, в том числе обзоры и рецензии – 1000–3000 слов.

Ссылки на использованные источники приводятся после цитаты в квадратных скобках с указанием порядкового номера источника цитаты и страницы, например [1, л. 25].

Требования к таблицам и графической информации:

Если научная статья сопровождается таблицами и графической информацией (диаграммами, рисунками, фотографиями), то оформлять их также необходимо в соответствии с требованиями электронного журнала.

Таблицы должны быть включены непосредственно в текст статьи, должны быть пронумерованы и сопровождаться ссылкой на них в тексте статьи. Рисунки, графики должны быть представлены в одном из стандартных форматов: PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX, PNG. Точечные рисунки следует выполнять с разрешения 600 dpi. На чертежах должны быть четко представлены все детали.

Оформление литературы

Статья в периодических изданиях и сборниках статей

1. Гуреев В.Н., Мазов Н.А. Использование библиометрии для оценки значимости журналов в научных библиотеках (обзор) // Научно-техническая информация. Сер.1. – 2015. – N 2. – С.8–19.

Книги, монографии

2. Земсков А.И., Шрайберг Я.Л. Электронные библиотеки: учебник для вузов. – М.: Либерия, 2003. – 351 с.

Тезисы докладов, материалы конференций

3. Леготин Е.Ю. Организация метаданных в хранилище данных // Научный поиск. Технические науки: Материалы 3-й науч. конф. аспирантов и докторантов / отв. за вып. С.Д.Валин; Юж.-Урал. гос. ун-т. Т.2. – Челябинск: Издательский центр ЮУрГУ, 2011. – С.128-132.

Электронные ресурсы

4. Статистические показатели российского книгоиздания в 2006 г.: цифры и рейтинги [Электронный ресурс]. – 2006. – URL: http://bookhamber.ru/stat_2006.htm (дата обращения 12.03.2009).

Нормативные документы:

5. ГОСТ 7.0.96-2016* Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу. Электронные библиотеки. Основные виды. Структура. Технология формирования. – М.: Стандартинформ, 2016. – 16 с.

Редакция оставляет за собой право редактирования стилистики, орфографии и пунктуации поступивших для публикации материалов.

Материалы, не вошедшие в текущий номер, будут опубликованы в последующих выпусках журнала.

Материалы необходимо направить по адресу: РГУ «Архив Президента Республики Казахстан», 050010, г. Алматы, пр. Достык, 87 б, e-mail: umc.aprk@gmail.com.

Контактные телефоны: +7 (727) 262 21 72, +7 777 772 00 77, +7 777 723 03 07.

DEAR COLLEAGUES!

The Republican State Institution Archive of the President of the Republic of Kazakhstan quarterly publishes the scientific and methodological journal “Zhana Archive”.

The journal is registered by the Information Committee of the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan (No. KZ29VPY00056058) and is included in the ISSN International Centre (ISSN 2958 6593).

The Zhana Archive journal publishes previously unpublished in other sources scientific articles, studies, archival documents on the issues of document and archive management, history and practice of archives, information systems and technologies in the field of archiving, personalities, source studies, national and local history, historiography, archeography, as well as other educational, informational messages and reviews.

We kindly invite you to take an active part in the publication of materials in the Zhana Archive journal.

ARTICLE DESIGN REQUIREMENTS

Information about author or authors

- name, surname, academic degree
- job title, organization, city and country
- e-mail and phone number

The title of the article should not exceed more than 12 words:

- bold font;
- location in the center of the page

Abstract (150–200 words). The text of the abstract should not contain paragraphs, citations, abbreviations. The abstract does not contain cumbersome formulas, does not repeat the title of the article, does not contain references to the text of the work and the list of references. The abstract gives a brief summary of the article, reflecting its features and preserving the structure of the article. Selection of fragments in italics, underlining is not allowed.

Key words (5–7 words). Key words consist of both individual words and phrases, in any case not exceeding 7 words. They cannot be in italics or bold. The text of the article should be given after the keywords with two intervals.

Article structure:

- Introduction
- Main part
- Conclusion
- Bibliography

The editors accept papers in electronic format. Standart length of articles and texts of archival documents is up to 50,000 characters with spaces (14–16 pages); information materials, including reviews – 1000–3000 words. The text is typed in Times New Roman font, font size – 14, line spacing-single, margins (total) – 2 cm, paragraph indentation – 1 cm, standard volume of articles and texts of archival documents up to 50,000 characters with spaces (up to 14-16 pages); informational materials, including reviews – 1000–3000 words.

References to the sources used are given after the quotation in square brackets indicating the serial number of the source of the quotation and the page, for example [1, p. 25].

Requirements for tables and graphic information: If a scientific article is accompanied by the tables and graphic information (diagrams, figures, photographs), then they must also be formatted in accordance with the following requirements – tables should be included directly in the text of the article, should be numbered and accompanied by a link to them in the text of the

article. Figures, graphics must be submitted in one of the standard formats: PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX, PNG. Bitmaps and should be done at 600 dpi. The drawings must clearly show all the details.

Bibliography design

Article in periodicals and collections of articles

1. Gureev V.N., Mazov N.A. The use of bibliometry to assess the importance of journals in scientific libraries (review) // Scientific and technical information. Ser.1. - 2015. - N 2. - pp.8-19.

Books, monographs

2. Zemskov A.I., Shraiberg Ya.L. Electronic libraries: textbook for universities. - M.: Libereya, 2003. - 351 p.

Abstracts of reports, conference materials

3. Legotin E.Yu. Organization of metadata in the data warehouse // Scientific search. Technical sciences: Materials of the 3rd scientific conference. Postgraduates and doctoral students / Rev. for issue S.D.Vaulin; South-Ural State University-T. T.2. - Chelyabinsk: SUSU Publishing Center, 2011. - pp.128-132.

Electronic resources

Statistical indicators of Russian book publishing in 2006: figures and ratings [Electronic resource]. - 2006. - URL: http://bookhamber.ru/stat_2006.htm (accessed 12.03.2009).

Regulatory documents

5. GOST 7.0.96-2016* System of standards for information, library and publishing. Electronic libraries. The main types. Structure. Technology of formation. - M.: Standartinform, 2016. - 16 p.

The editorial board reserves the right to edit the style, spelling and punctuation of materials received for publication.

Materials not included in the current issue will be published in the next issues of the journal.

Materials should be sent to the address: RSI "Archive of the President of the Republic of Kazakhstan", 050010, Almaty, Dostyk Ave., 87 b, e-mail: umc.aprk@gmail.com

Phone: +7 (727) 262 21 72, +7 777 772 00 77, +7 777 723 03 07.

ЖАҢА АРХИВ

ғылыми-әдістемелік журнал

2023. Т. 2. № 1.

Бас редактор Ә.Қ. Мұстафина

Қағаз пішімі 60x84 $\frac{1}{8}$.
Таралымы 100 дана.

Құрылтайшысы:
«Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві»
республикалық мемлекеттік мекемесі
(мекенжайы: Достық даңғ., 87 б
050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тел.: +7 (272) 264-69-07, факс: +7 (727) 264-68-21

e-mail: office@archive.president.kz
сайты: archive.president.kz

Баспахананың мекенжайы:
Әуелбеков к., 98 б
020000 Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы
Тел.: +7 (7162) 25-62-12, факс: +7 (7162) 25-14-90